STUDIA ACADEMICA SLOVACA

11

Prednášky XVIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry

STUDIA Academica SLOVACA

11

PREDNÁŠKY XVIII. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

BRATISLAVA 1982

Vedecký redaktor Jozef Mistrík
Lektoroval Šimon Ondruš

Účelová publikácia Odboru školských stykov so zahraničím
Ministerstva školstva SSR

Vydala ALFA, vydavateľstvo technickej a ekonomickej
literatúry, Bratislava

Redakcia interných publikácií - vedúci redaktor
Juraj Koutný

© ALFA, Bratislava 1982

Predhovor

Zborníky Studia Academica Slovaca vychádzajú od roku 1972 každoročne, vždy pri príležitosti zakončenia letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Publikujú sa v nich odborné prednášky, ktoré odznievajú v rámci vedeckého programu seminára. Autormi prednášok sú renomovaní poprední vedeckí, pedagogickí a kultúrni pracovníci. Tematika textov sa aktualizuje a pripravuje tak, aby sa ani jedna téma neopakovala. Doteraz odznelo a v zborníkoch SAS sa publikovalo blízo 400 prednášok. Zborníky dostávajú absolventi letných seminárov slovenského jazyka a kultúry plus vedecké a vysokoškolské slovakistické pracoviská na Slovensku i v cudzine.

V 11. zväzku sa publikujú všetky tie texty, ktoré sa odprednášali v rámci XVIII. ročníka letného seminára Studia Academica Slovaca, konanom v dňoch 25. júla - 21. augusta 1982 v Bratislave. Sú to texty z odboru jazykovedy, literárnej vedy, národopisu, histórie, umenovedy, žurnalistiky a jednotlivo aj z iných oblastí, ktoré sú pre slovakistiku zaujímavé.

Historické východiská riešenia slovenskej otázky v ČSSR

Samuel Cambel

Československá socialistická republika je federatívnym štátom dvoch rovnoprávnych bratských národov, Čechov a Slovákov. Ako sa hovorí v Ústavnom zákone o československej federácii z 27. októbra 1968, československá federácia je "výrazom vôle dvoch svojbytných suverénnych národov, Čechov a Slovákov, žiť v spoločnom federatívnom štáte". Po päťdesiatich rokoch hľadania, trpkých skúseností i omylov, víťazstiev, ba aj dočasných porážok, stalo sa federatívne usporiadanie nášho viacnárodného socialistického štátu optimálnym riešením národnostnej otázky i práva národa na sebaurčenie.

Cesta k československej federácii bola veľmi zložitá a tvorí jednu z najdramatickejších, ale aj najpoučnejších kapitol našich národných a štátnych dejín. Tradície česko-slovenskej vzájomnosti siahajú do dávnej minulosti a dlho trvalo, kým z úsilia mnohých generácií vzišla idea spoločného československého štátu.

Svoje prvé, ešte veľmi nesmelé, štátnopolitické požiadavky formulovala reprezentácia slovenského národa v Žia-

dostiach národa slovenského z roku 1848. V národnopolitickom a štátoprávnom ohľade sa v nich Slováci proklamovali za svojbytný národ, žiadali buržoázno-demokratické práva, všeobecné rovné hlasovacie právo nepodmienené majetkom a vzdelaním, slobodu tlače, zhromažďovania a spolčovania. Domáhali sa slovenského snemu pre národné záležitosti, slovenčiny ako úradnej reči na Slovensku a zriadenia slovenských škôl všetkých typov. Slovenskú národnú samostatnosť však slovenskí predstavitelia spájali s federalizáciou Uhorska. Na Slovanskom zjazde v júni 1848 v Prahe šli o voľačo ďalej, keď ústami Ľudovíta Štúra odmietli austroslavistický program českých liberálov a vyslovili sa za vzájomnú pomoc Slovanov a za vlastnú sebazáchranu bez ohľadu na Rakúsko. "Náš cieľ by mal byť" - vyhlásil Ľ. Štúr - "zachovať rakúsku ríšu? Náš cieľ je zachovať nás. Najprv musíme slúžiť sebe, potom iným. Doteraz Rakúsko stálo a my sme hynuli ... Pádom Rakúska nepadáme my ..." V úvahách o budúcnosti Slovenska sa pripomínali slávne časy Veľkej Moravy, slobodnej spoločnej vlasti slovanských kmeňov žijúcich na našom území.

Dvadsiate storočie a prvá svetová vojna utvorili novú situáciu, v ktorej sa historická blízkosť našich dvoch národov stala východiskom a programom boja Čechov a Slovákov za národné oslobodenie a spojenie v spoločnom československom štáte.

Vznik Československej republiky 28. októbra 1918 bol predovšetkým výsledkom národnooslobodzovacieho boja českého a slovenského ľudu, výsledkom protivojnových a sociálnych vystúpení robotníctva, roľníctva a národnej inteligencie. Ani perzekúcie a teror, ktoré za vojny rakúsko-uhorská reakcia ešte vystupňovala, neboli schopné natrvalo zlomiť silu tohto hnutia. Pravda, živelným protivojnovým náladám nášho ľudu chýbalo cieľavedomé revolučné vedenie. Ani československá buržoázia nepredstavovala silu, ktorá by mala

jasný program a T. G. Masaryk, jej čelný predstaviteľ, až do roku 1917 pripúšťal, že by nový československý štát mohol byť aj monarchiou.

Vývoj udalostí dal však národnooslobodzovaciemu hnutiu Čechov a Slovákov iný smer a spád. Ešte na začiatku roku 1917 sa zdalo, že Rakúsko-Uhorsko prežije vojnovú krízu a Čechom a Slovákom "nevyjde slnko slobody". Ani dohodové mocnosti pôvodne nerátali s rozbitím habsburskej monarchie a orientovali sa na separátny mier. Februárová buržoáznodemokratická revolúcia roku 1917 v Rusku však znamenala zásah do vývoja, a ukázala porobeným národom Rakúsko-Uhorska cestu k ich oslobodeniu. Od jari 1917 vzrastali štrajky a konflikty s rakúsko-uhorskou ozbrojenou mocou. Monarchia sa začala rozkladať. Keď v novembri 1917 došli do našich krajov správy o víťazstve Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie v Rusku, vstúpil boj nášho ľudu do nového dejinného štádia. Osobitný ohľad u nás mali uznesenia II. všeruského zjazdu sovietov a sovietskej vlády Dekrét o mieri a Deklarácia práv národov Ruska, ktoré proklamovali právo národov na sebaurčenie až do oddelenia a utvorenia samostatného štátu.

České buržoázia nenávidela Októbrovú revolúciu pre jej proletársky charakter, ale si uvedomila - ako buržoázia potláčaného národa -,že heslo Októbrovej revolúcie o práve národov na sebaurčenie má veľkú pozitívnu hodnotu v jej úsilí o československý štát. Preto 6. januára 1918 vydali poslanci českých buržoázných strán Trojkráľovú deklaráciu, v ktorej sa prihlásili k právu národov na sebaurčenie a vytýčili požiadavku samostatného českého štátu s pripojením tzv. vetvy slovenskej. Nemali však ešte odvahu rozísť sa s habsburskou monarchiou, a pripúšťali možnosť federalizácie Rakúsko-Uhorska.

Revolučné idey Októbrovej revolúcie sa prejavili aj zmenou zahraničnej politiky dohodových mocností. Príklad so-

vietskeho Ruska, jeho nekompromisný postoj na mierových rokovaniach v Breste Litovskom vyvolal také sympatie porobených národov Rakúsko-Uhorska, že ich ďalšie zotrvávanie v hraniciach habsburskej monarchie mohlo ďalej radikalizovať ľudové masy a ohroziť samotný kapitalistický systém, čiže aj životné záujmy Dohody. V záujme udržania kapitalizmu v strednej Európe dohodové štáty podporovali myšlienku utvorenia samostatného Československa a spolu s ním aj ďalších "nástupníckych štátov".

Veľká októbrová socialistická revolúcia mocne zapôsobila aj na priebeh udalostí v samotnom Rakúsko-Uhorsku. V januári 1918 vystúpil aj náš proletariát na podporu prvého socialistického štátu. Nasledovali vzbury vojakov v boke Kotorskej na Jadranskom mori, v Rumburku, v srbskom Kragujevci, v Rimavskej Sobote a v Trenčíne. Prvomájová manifestácia pražského proletariátu roku 1918 vyzdvihla už heslo Socialistický národ a jej rezolúcia požadovala vydobytie politickej moci pre nemajetných, ako aj vyvlastnenie súkromnokapitalistických výrobných prostriedkov. Slovenská robotnícka trieda a zhromaždený ľud na prvomájovej manifestácii 1918 v Liptovskom Mikuláši po prvýkrát vytýčil požiadavku sebaurčenia "pre uhorskú vetvu československého kmeňa" a prihlásil sa k myšlienke utvorenia československého štátu. V ďalších mesiacoch sa hnutie ľudových más radikalizovalo, armáda sa rozkladala a nenávisť voči habsburskej monarchii rástla.

Dohodové mocnosti, ktoré si do poslednej chvíle neželali rozpad Rakúsko-Uhorska, v dôsledku revolučného zvratu a rastúcej radikalizácie ľudových más a z obavy, aby priebeh ďalších udalostí "neprešiel do boľševických koľají", zmierili sa s novou skutočnosťou a ústami prezidenta Spojených štátov amerických W. Wilsona uznali T. G. Masaryka a jeho spolupracovníkov za predstaviteľov československej vlády. Keď 28. októbra viedenská vláda kapitulovala, vyhlásil Ná-

rodný výbor československý v Prahe samostatnú Československú republiku. Zároveň sa 30. októbra 1918 v Martine ustanovila Slovenská národná rada, ktorá vyhlásila pripojenie Slovenska k českým krajinám v rámci jednotného československého štátu.

Československá republika bola takto vyhlásená ešte pred skončením vojny ako výsledok revolučného vystúpenia más. Svetová vojna a prenikavý vplyv myšlienok Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na národy Rakúsko-Uhorska utvorili v strednej Európe priaznivé medzinárodné podmienky pre uplatnenie domácich ľudových síl, ktoré zmietli nenávidený habsburský režim.

Československo vzniklo ako štát, v ktorom sa dobrovoľne spojili pre spoločný štátny život dva bratské slovanské národy. Česko-slovenský štátny zväzok bol obojstranne prospešný a dával nádej, že vyrieši naliehavé nacionálne i sociálne problémy života národov a národností žijúcich na území Československa. Tieto nádeje buržoázne Československo naplnilo iba vo veľmi obmedzenej miere. Vznik ČSR zachránil Slovákov pred národnou záhubou a z národa bez škôl, bez múzeí, bez divadiel, bez pevného spoločenského základu potrebného pre rozvoj plnokrvného národného života, stal sa moderný národ. Z osudovej vzájomnej odkázanosti Slovákov na Čechov a Čechov na Slovákov, z osudovej česko-slovenskej vzájomnosti sa však zároveň vyvodila reakčná teória čechoslovakizmu, a tak buržoázne Československo sa celých dvadsať rokov budovalo ako centralizovaný štát fiktívneho československého národa. Ideológia a prax čechoslovakizmu sa potom negatívne premietli do celého života štátu a mali svoj brutálny triedny obsah. Československá ústava a zákonodarstvo, opierajúc sa o ideológiu jednotného československého národa, dali do rúk českej buržoázie nástroj dvojnásobného vykorisťovania Slovenska a slovenského národa a v značnej miere spolupôsobili pri rozbití ČSR.

Začiatkom nových vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi bolo Slovenské národné povstanie roku 1944. Hoci hlavnou úlohou povstania bolo prispieť všetkými silami národa k porážke hitlerovského fašizmu ako hlavného nepriateľa svetového pokroku, súčasne v ňom išlo aj o to, aby sa na nový pevný základ postavili aj vzťahy týchto dvoch bratských národov a obnovila spoločná Československá republika, štát dvoch rovnoprávnych národov, Čechov a Slovákov.

Pri bilancovaní skúseností z obdobia prvej Československej republiky i klérofašistického slovenského štátu zaujalo SNP vlastný postoj: odmietlo éru čechoslovakizmu, ktorá síce umožnila dokonštituovanie Slovákov v moderný kultúrny národ, ale zároveň umele /mocensky/ vyvolávala snahy o adekvátne štátoprávne vyjadrenie existujúceho stavu. Povstanie odmietlo prax i tzv. slovenského štátu, jeho vazalský postoj voči hitlerovskému Nemecku, prehnitosť a reakčnosť spoločenského systému i ideológie, z ktorej ľudácky režim vyšiel a o ktorú sa opieral.

Po rokoch hľadania a neistôt sa vrátil náš domáci i zahraničný odboj opäť k myšlienke československého štátu. Padol plán konfederácie s Poľskom i Churchillov návrh na vytvorenie tzv. dunajskej federácie, ktorým chcela Veľká Británia realizovať svoje mocenské ambície v povojnovej strednej Európe. Svojich plánov na federáciu katolíckych štátov v podunajskej kotline sa musel vzdať aj Vatikán.

K slovu sa čoraz viac dostávali pokrokové sily obhajujúce práva národov na sebaurčenie, nadväzujúce na tradíciu československej vzájomnosti, sily, vychádzajúce z možností, ktoré spoločnému štátnemu spolunažívaniu dvoch bratských slovenských národov - Čechov a Slovákov - poskytovali tradície ich spoločného života, jazyková príbuznosť, národné bohatstvo, ekonomika a kultúra. Korene orientácie novej československej štátnosti vyrastali zo zomknutia síl mnohých Čechov a Slovákov za druhej svetovej vojny. Vtedy, ako

uviedol Ján Šverma, "tvárou v tvár nepriateľovi zmizli tiene v minulosti kaliace pomer medzi bratským českým a slovenským národom ..." V slovenskom domácom odboji na sklonku roku 1943 vyústili tieto tendencie v utvorenie jednotného politického orgánu vedenia odboja - Slovenskú národnú radu, a prijatie spoločnej programovej platformy všetkých *protifašistických skupín a smerov - Vianočnú dohodu.* Tu sa vyslovuje SNR jednoznačne pre spoločný štát Čechov a Slovákov, ktorý by bol usporiadaný na základe *princípu rovnosti.* V dokumente sa hovorí: "Prajeme si, aby národ slovenský a národ český, ako najpríbznejšie slovanské národy, utvárali ďalšie svoje osudy v novej československej republike, spoločnom to štáte Slovákov a Čechov a na podklade princípu rovný s rovným". Dohoda ďalej dodáva: "Treba sa vystríhať omylov a chýb minulosti".

Právo na sebaurčenie formulovala Vianočná dohoda v dialektickej spätosti riešenia štátoprávnych otázok a úlohami v hospodárskej a sociálnej oblasti tak, aby "rozdelenie národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo bolo čo najrovnomernejšie", pričom medzinárodným garantom, záštitou nezávislosti československého štátu bola "úzka spolupráca so všetkými slovanskými štátmi a národmi, predovšetkým so ZSSR".

Takto prezieravo a naozaj štátnicky videla SNR budúcnosť Slovenska a Slovákov, keď vrcholili prípravy na celo*národné ozbrojené povstanie. Nešlo pritom ani o "veľmocenský diktát"* ani o "zákulisnú hru" českej politiky. Myšlienka československej štátnosti logicky vyplynula z historických skúseností slovenského a českého národa, z obojstranného záujmu o spoločné spolunažívanie. Z týchto zásad - avšak nezávisle na seba - vychádzali i návrhy moskovského vedenia KSČ predložené Eduardovi Benešovi Klementom Gottwaldom pri rokovaniach v decembri 1943 v Moskve.

Zásady uvedené vo Vianočnej dohode Slovenské národné povstanie ďalej dotváralo a precizovalo. Všeobecne formulované myšlienky dostávali konkrétnu podobu, z tvrdého povstaleckého života začala vystupovať tvár úplne nového Československa. Nastupujúca revolúcia citlivo, ale principiálne bilancovala minulosť, odmietla inštitúciu fašistických vládnych komisárov, výkon moci a správy prešiel od prvých dní Povstania do rúk národných výborov a Slovenskej národnej rady. V ich praxi sa štátny aparát menil z vlády nad ľudom na vládu samotného ľudu. Nástup slovenských národných orgánov bol teda od samého začiatku nerozlučne spätý s demokratizáciou života, kládol dôraz nielen na národné zreteľe, ale aj na sociálne záujmy vykorisťovaných a pracujúcich tried. Ľud spájal očakávané hospodárske a sociálne reformy s obnovením československého štátu a práve rozsiahle zmeny v politike a ekonomike mali vliať novú krv československej štátnosti. Takúto líniu presadzovalo moskovské vedenie KSČ i V. ilegálne vedenie KSS - K. Šmidke, G. Husák, L. Novomeský, tak vítal obnovenie Československej republiky na oslobodenom povstaleckom území v auguste 1944 i slovenský pracujúci ľud. Československá zástava vztýčená v obci Sklabiňa v Turci už 21. augusta 1944 symbolizovala nielen akt obnovenia Československej republiky, ale aj vôľu slovenského národa žiť spoločne s národom českým bok po boku ako brat s bratom, ako rovný s rovným v spoločnej domovine, v spoločnom štáte, ktorý by - povedané slovami Deklarácie SNR z 1. septembra 1944 - "zabezpečil krajší a šťastnejší život sociálne slabým vrstvám národa, najmä slovenskému roľníkovi a robotníkovi". Myšlienka národného a sociálneho oslobodenia vyústila potom v SNP v ideu, ktorej synonymom bola predstava nového Československa, nového práve novým riešením národnostnej otázky, novou zahraničnou politikou i novými zásadami, ktoré mali preniknúť skrz naskrz celý hospodársky a kultúrny život štátu.

Slovenské národné povstanie zaujalo k všetkým týmto otázkam principiálny postoj: odmietlo buržoázny čechoslovakizmus i nacionalistický ľudácky separatizmus, vojensky sa oprelo o Sovietsky zväz a aj v propagande a výchove vychádzalo z bratstva s národmi Sovietskeho zväzu. V hospodárstve sa smerovalo k všeobecnému sociálnemu vyrovnaniu, v poľnohospodárstve k požiadavke "pôdu tomu, kto na nej pracuje", a v priemysle k znárodneniu a industrializácii Slovenska. Povstanie nebolo teda len vojenskou akciou, ozbrojeným bojom, ale aj revolúciou, a to revolúciou v najširšom zmysle slova - likvidovalo inštitúcie starého režimu a tvorilo koncepciu nového štátu, utvorilo akýsi svojrázny model, ktorý bol neskôr východiskom aj v meradle celoštátnom.

SNP podnietilo celkom nový prístup k národnostnej otázke: Slováci vstúpili medzi národy protihitlerovskej koalície otvorene a jednoznačne, a čo bolo dôležité, utvorili v ilegalite a v Povstaní uviedli do života inštitúcie, ktoré nebolo možné nebrať na vedomie - Slovenskú národnú radu a národné výbory.

Vtedajšia situácia prinútila i Beneša, aby reálnejšie posudzoval svoju koncepciu "československého národa" i budúcnosť československého štátu. Podľa ústavného dekrétu prezidenta republiky o dočasnej správe oslobodeného územia /nazývaného tiež dekrétom o vládnom delegátovi/ spravoval oslobodené povstalecké územie osobitný vládny delegát menovaný prezidentom Benešom. Právomoc revolučných mocenských orgánov, t.j. národných výborov a SNR, obmedzil tento dekrét len na podpornú funkciu. Medzitým vypukla Povstanie, Slovenská národná rada prevzala vládu a výkonnú moc na celom území oslobodeného Slovenska a uznesením z 29. septembra 1944 anulovala i platnosť dekrétu o vládnom delegátovi. Eduard Beneš sledoval s veľkými obavami vývoj udalostí na povstaleckom Slovensku. Koncom septembra 1944 vyslal na Slovensko

delegáciu na čele s ministrom Němcom, aby prevzala správu oslobodeného územia. Zároveň dal SNR na vedomie, že ju pokladá iba za "zemský národný výbor" a že pomer česko-slovenský sa bude riešiť až po oslobodení.

Slovenská národná rada odmietla iniciatívu Beneša i inštitúciu vládneho delegáta ako "prekonanú Slovenským národným povstaním a terajším súčasným stavom ..." a rozhodla sa vyslať delegáciu SNR do Londýna, aby osobne tlmočila E. Benešovi svoje stanovisko. Londýnska vláda, aj keď oneskorene a váhavo, musela SNR uznať, musela s jej delegáciou rokovať a zmieriť sa s tým, že SNR vládla celé dva mesiace na oslobodenom povstaleckom území, a ako predstaviteľka zvrchovaného národa prešla potom do povedomia ľudu ako niečo, čo má trvalé miesto v riadení jeho osudov.

Je známe, že Beneš sa ani po skúsenostiach Mníchova nepoučil a nepustil svoju teóriu československého národa. Pripomenul to aj delegácii SNR v čase jej pobytu v Londýne na začiatku novembra 1944. Pod vplyvom Povstania bol však nútený aspoň súhlasiť, aby správu územia oslobodeného povstalcami a sovietskymi vojskami viedla SNR. Emigrantská vláda a Beneš museli sa skloniť pred skutočnostami, ktoré utvorilo SNP a ktoré pôsobili ako argument i pri rokovaniach o vládnom programe v marci 1945.

Svoje stanovisko k otázke vzájomného pomeru Čechov a Slovákov formulovala Slovenská národná rada najvýstižnejšie v uznesení z 2. marca 1945, ktoré bolo v podstate návrhom na federatívne usporiadanie štátu. Proklamujúc "úplnú rovnoprávnosť národa slovenského a národa českého v rámci jednotnej a nedeliteľnej Československej republiky" SNR navrhovala, aby prezident a nová československá vláda ešte pred príchodom na Slovensko oficiálne potvrdili postavenie SNR ako "slovenskej vlády a slovenského parlamentu", ako inštitúcie, "ktorá vykonáva všetku zákonodarnú vládnu a vý-

konnú moc na Slovensku, až na veci spoločné". Uznesenie SNR predstavovalo i zásadné stanovisko Slovenskej národnej rady k rokovaniam o vládnom programe chystaným na druhú polovicu marca 1945 do Moskvy. Toto uznesenie venovalo osobitnú časť vzťahu SNR k novej ústrednej vláde Československej republiky. Išlo o kompetenciu orgánov výkonnej a vládnej moci medzi celoštátne ústredné orgány a SNR /jej *poverenictva/: zahraničie, zahraničný obchod a národná* obrana mali patriť ústrednej vláde, ostatné úseky čiastočne vláde, čiastočne SNR /železnice, pošty, financie/, zvyšné rezorty mali spadať výlučne do kompetencie SNR.

Slovenské národné povstanie bolo v riešení vzájomného pomeru Čechov a Slovákov prínosom teda v dvojakom zmysle slova; odhalilo skutočné pozadie a podstatu lživej ľudáckej fikcie "prvého národného štátu v slovenských dejinách po Pribinovi" a utvorilo situáciu, v ktorej sa Slováci hlásili k myšlienke československého štátu nie ako "chudobní príbuzní", ale sebavedomý a rovnoprávny člen rodiny demokratických národov; a po druhé, SNP utvorilo vlastný model štátoprávneho usporiadania vzťahov medzi národom českým a slovenským ako suverénnymi národmi v jednotnom československom štáte.

Návrh Slovenskej národnej rady na federatívne riešenie tohto vzťahu sa pri rokovaniach o vládnom programe v Moskve uplatnil *iba čiastočne. Kompromis, na ktorý delegácia SNR* pristúpila, nechcel prekaziť dohodu s Benešom a jeho politickým *táborom, a pritom sa prihliadalo aj k širším medzi*národným súvislostiam vyjadreným v uzneseniach Jaltskej konferencie mocností protifašistickej koalície. Napriek tomu je Košický vládny program veľkým pokrokom v riešení česko-slovenského vzťahu. Slováci boli uznaní za svojbytný národ a na vedomie boli vzaté slovenské národné orgány – SNR a Zbor poverenikov. Aj keď sa uskutočnilo iba asymetrické usporiadanie česko-slovenského pomeru /SNR nemala v čes-

kých krajinách partnera v podobe Českej národnej rady, české národné orgány boli suplované celoštátnymi vládnymi a mocenskými orgánmi/, bol Košický vládny program nesporným krokom vpred k federatívnemu riešeniu národnostnej otázky v Československu.

Komunistická strana Československa pokladala Košický vládny program a jeho ustanovenia o slovenskej otázke za program národnej a demokratickej revolúcie, a rátalo sa s tým, že v ďalších etapách rozvíjajúcej sa revolúcie bude treba národnostný program ďalej rozvíjať a dopĺňať. Tento proces nakoniec vyústil v prijatie ústavného zákona o československej federácii z 27. októbra 1968, ktorý sa vracia k myšlienke federatívneho usporiadania česko-slovenského vzťahu, známej zo Slovenského národného povstania, ale realizuje ju už na vyššej úrovni; opiera sa o vyspelú socialistickú ekonomiku, o vedúcu úlohu komunistickej strany v spoločnosti a integrujúci sa socialistický tábor. Po všetkých skúsenostiach z dôb dávno minulých i z posledných desaťročí sa ukázal aj pre národy Československa adekvátnym riešením model socialistickej federácie harmonicky zladujúci záujmy českého a slovenského národa, záujmy maďarskej, ukrajinskej, poľskej a nemeckej národnosti so záujmami spoločného československého štátu - jednotnej Československej socialistickej republiky. V tom je obsiahnutá podstata a cieľ leninského riešenia národnostnej otázky: uspokojením "špeciálnych potrieb a požiadaviek jednotlivých národov ... plne vyjadriť spoločné potreby a požiadavky všetkých národov zväzu". O súlad národných a internacionálnych záujmov sa opiera aj naša československá federácia. Ona je pre súčasnosť i pre budúcnosť garantom bratského vzťahu Čechov a Slovákov, a realizuje tak základnú ideu, ku ktorej sa prihlásilo už Slovenské národné povstanie.

Pripájacie jazykové prostriedky

Eugénia Bajzíková

súvetí, v druhom prípade sa zlučovacie súvetie rozčlenilo na dve samostatné vety a jazykový prostriedok a namiesto funkcie vetnej spojky nadobudol funkciu pripájacieho konektora - ako uvádzacia pripájacia častica. Jeho sémantická ani formálna stránka sa však nezmenili. Z hľadiska výstavby textu pretransformovaním súvetia do dvoch jednoduchých viet sa dosiahlo zvýraznenie vzťahov medzi základnými jednotkami textu, k čomu prispela ukončená kadencia pred pripájacím jazykovým prostriedkom /na konci predchádzajúcej vety/.

Pripájacie jazykové prostriedky nenadobúdajú nadvetnú funkciu len po segmentácii súvetia, ale primárne sa využívajú ako výstavbové prostriedky vo funkcii uvádzacej pripájacej častice, napr.: Braček, veď ty to dobre vieš, v obyčajnom živote sa predsa neplače za zemiakom, no ani za trochou nejakého mizerného tabaku! A o tom, či si bol hrdinom, o tom radšej ani nerozmýšľaj, nech ťa to vôbec netrápi, lebo to vždy múdrejšie a spravodlivejšie posúdia tí, čo prídu až po tebe. /Šikula/ Po nejakej polhodine sa Jano Hodža dozvie, že Rožník zistil u svojho syna matematický talent, a je z toho trocha nesvoj, lebo také deti nebývajú v živote šťastné. A zdá sa, že ten matematický talent sa začína prejavovať aj u dcéry, a to Rožníka šokuje. /Sloboda/

Najtypickejšími a základnými pripájacími konektormi pri výstavbe textu sú častice a priraďovacie spojky. Z nich sa takmer vo všetkých typoch textov najčastejšie využívajú vlastné pripájacie vzťahy, realizované konektormi: a, aj, potom, i, ani ako najfrekventovanejšími prostriedkami, napr.: Najprv si fúzy iba trochu skrátil, ale vyzeral celkom inác ako predtým. Potom ich stenčil tým, že spod nosa vybral tenký pásik. /Sloboda/ - ... je to už len obyčajný plač, dvíha sa vo vás a tak ticho a bojazlivo, že by ho mohli len tiché, liečivé a upokojujúce slzy zahladiť, lenže tie ste už vyplakali. Aj oči sa unavia! /Šikula/

Kým konektor a v základnej pripájacej funkcii, v prostom

priraďovaní/ je základným, bezpríznakovým pripájacím prostriedkom, ďalšie pripájacie prostriedky sú príznakové, keďže zvýrazňujú významové vzťahy medzi jednotkami textu, čím tvoria silnejší stupeň nadväznosti.

Odporovacie /adverzatívne/ významové vzťahy uvádzajú vo funkcii pripájacích prostriedkov najmä konektory: no, ale, len, iba, zato, avšak /s variantmi lenže, a zato, zato však a i./, napr.: Pre Štefana a Veronu by bolo bývalo najlepšie začínať na svojom, čo ako skromnom hospodárstve. Ale spočiatku sa im netriafalo nič lacnejšie, do čoho by mohli vložiť nemnoho Štefanových korún, ktorými ho vyplatil starší brat, hospodáriaci na rodičovskom majetku. /Habaj/ Pri stupňovacích /gradačných/ významových vzťahoch sa najčastejšie využíva základný pripájací prostriedok ba /s variantmi ba aj, ba dokonca a i./, *napr.: Keď v deväťsto štrnástom vypukla vojna*, išlo mu *na dvadsiaty* siedmy rok a bol už päť rokov ženatý. Ba mal aj dvoje malých detí, dcéru Veronu a syna Paľa. /Habaj/ Majster dosvedčil. Ba chcel to povedať ešte dôraznejšie a výrečnejšie, lebo aj on sa tešil. /Šikula/ Ani po roku iniciatíva zväzákov neochabla, ba práve naopak, zvýšila sa. Alebo si zoberme ako príklad záväzok zväzákov zo Železorudných baní v Nižnej Slanej na počesť III. zjazdu SZM. /Smena, 1982/ Včera poobede bol s otcom na dvore. ... Žeby naozaj chodil? Veď doteraz stále iba spal. Alebo že by ho majster na dvor vyniesol? /Šikula/

Príčinné /vysvetľovacie/ vzťahy sa využívajú pri výstavbe textu často. Najmä frekventované sú napríklad v publicistických textoch analytického charakteru. K základným pripájacím prostriedkom patria veď, však, totiž, predsa, aj tak, i tak a i., napr.: "Do čerta, odkiaľ tí ľudia všetko vedia?" srdil sa. Veď on tiež čítal noviny, počúval rozhlas, hľadel okol seba otvorenými očami, rozmýšľal, uvažoval ... /Urban/ - Pravdaže, mám aj iných ľudí. Nespolieham sa len na súrodencov. Napokon, veď mám ešte oboch rodičov. /Šikula/ - Sestra ma mala rada, ale len dovtedy, kým sa vydala. Vlastne aj potom, lenže

sa z našej dediny odsťahovala ... /Šikula/

Dôsledkové vzťahy tiež patria k tým, ktoré sa využívajú častejšie. Ako pripájacie konektory sa uplatňujú výrazy preto, a preto, tak, teda a i., ktoré sa často zosilňujú časticami, napr. práve preto, ani tak a podobne, napr.: Ktovie, možno ho potajomky pozorujú a zbierajú každý detail. A preto už aj pripravujú pre istotu zodpovedného pracovníka, ktorý by Jana v prípade ochorenia nahradil./Sloboda/ - Jano sa tak naľakal, že keď vycítil koniec filmu, potichu vstal a zmizol z kina. A tak nevidel, čo hrdinka, zhrozená nad vierolomnosťou svojho nápadníka, na konci urobila. /Sloboda/

Pri vyjadrovaní nadväzovacích vzťahov pomocou pripájacích konektorov je možné v rámci jedného textu, napríklad článku, poviedky, básne, románu a podobne, pri konkrétnych významových vzťahoch k predchádzajúcej textovej jednotke, respektíve k predchádzajúcemu odseku alebo aj k celému textu /v príspevku sme tieto spôsoby pripájania nediferencovali, išlo prevažne o kontaktný vzťah medzi základnými jednotkami textu/ využívať celé synonymické rady týchto pripájacích prostriedkov, a tým výstavbu textu z tohto hľadiska štylisticky obmieňať. V niektorých prípadoch ide len o prosté synonymum, napr.: Domov ísť videlo sa mu privčas, a tak sa rozhodol, že vojde a obzrie sa po nejakom čo aj neznámom partnerovi. Ale keď od univerzitnej záhrady prechádzal na druhú stranu ulice, zarazila ho podivná zmena. /Urban/ Vtedy odporovací vzťah bez významovej zmeny možno vyjadriť synonymicky: No keď od univerzitnej záhrady prechádzal ... Lež keď od univerzitnej záhrady prechádzal ... Podobne lenže, avšak, ibaže a i.

Tento vzťah sa dá vyjadriť aj univerzálnym pripájacím prostriedkom a. V tomto prípade je však odporovací vzťah k predchádzajúcej textovej jednotke formálne nevýrazne vyjadrený: A keď od univerzitnej záhrady prechádzal ...

V iných prípadoch istý výber pripájacích prostriedkov môže významové vzťahy k predchádzajúcej textovej jednotke zosilňo-

vať, zoslabovať alebo inák modifikovať. Napríklad pri spomínaných pripájacích zlučovacích vzťahoch: Ak niečo potrebujem, stačí povedať. A ja viem hovoriť. /Šikula/

V modifikovaných synonymických variantoch: I ja viem hovoriť. Aj ja viem hovoriť. Tieto /aj ďalšie/ synonymické varianty základného, bezpríznakového pripájacieho prostriedku vyjadrujú vyšší stupeň nadväznosti k predchádzajúcemu textu pre zvýraznenie istého vzťahu.

Uvedené pripájacie prostriedky patria pri výstavbe textu z hľadiska textovej syntaxe k základným pripájacím konektorom, ktoré nadväzujú dozadu - anaforicky. K ďalším takýmto jazykovým prostriedkom patria napríklad viacslovné výrazy typu z toho *dôvodu alebo príslovky rovnako, naopak, podraďovacie spojky* že, aby a iné prostriedky. Okrem anaforického nadväzovania pripájacie prostriedky môžu mať funkciu aj perspektívnej nadväznosti - kataforického nadväzovania.

Štúrova koncepcia spisovného jazyka

Peter Baláž

Štúrovo rozhodnutie uzákoniť spisovný slovenský jazyk na podklade stredoslovenských nárečí bolo motivované viacerými skutočnosťami. Z praktického hľadiska išlo predovšetkým o to, aby sa zavedením vlastného spisovného jazyka umožnila demokratizácia kultúry, aby sa mohla rýchlejšie šíriť osveta medzi pospolitým ľudom. Štúr odôvodňuje v tomto zmysle svoj krok takto: "Ľud teda náš Slovenskí, pre ktorí mi hlavne pracujeme, mali sme pred očami pri urobení kroku tohoto, vezmúc jeho vlastnuo nárečja a ňje dosjal užívanú spisovnú reč k písaňú kníh našich".[1] Z teoretického hľadiska viedla Štúra k uskutočneniu jeho odvážneho plánu predovšetkým skutočnosť, že dospel k poznaniu národnej osobitosti Slovákov. Slovenský národ v Štúrovom ponímaní je samostatným "kmeňom" v rámci "slovanského národa", má svoj osobitný jazyk /nárečie/, výrazne sa odlišujúci od ostatných slovanských jazykov /nárečí/. Je preto potrebné, aby sa i navonok v oblasti kultúry Slováci týmto jazykom vyjadrovali.

Základom, na ktorom postavil Ľudovít Štúr svoj spisovný jazyk, sa stali stredoslovenské nárečia. K voľbe tohto základu viedlo Štúra vedomie, že "najčistejšje a najpekňejšje po Slovenski hovorí sa vnútri v samích Tatrách, v strjedku ich najzavrenejšom: v Liptove, Orave, Turci, v hornom Trenčíne, v hornej Nitre, Zvoleňe, Ťekove, Heňťe, Novohrađe a aj vo velkej čjastke Gemera ..."[2] Nebolo to teda nárečie konkrétnej oblasti v rámci stredoslovenského územia, ako sa niektorí domnievali,[3] ale akési koiné; vyznačujúce sa typickými vlastnosťami stredoslovenských nárečí. V stredoslovenských nárečiach videl Štúr sústredenie najvýraznejších znakov jazyka starých Slovanov, považoval ich z hľadiska ich štruktúry za najbližšie k prvému spisovnému jazyku Slovanov - k staroslovienčine.[4] Jeho krok odobrovali s nadšením jeho najbližší spolupracovníci stojaci v podstate na tej istej platforme tak z hľadiska kultúrnopolitického, ako aj z hľadiska filologického zdôvodnenia Štúrovho činu. M. M. Hodža, jeden z trojice osnovateľov nového spisovného jazyka, sa zmieňuje o Štúrovom diele v spise písanom po latinsky Epigenes slovenicus takto: "Quid quaeso fecit Stur? Dixit "Ecce lingua"; vel si mavis "ecce dialectus linguae slavicae nostra genuina!" Iam quae illa est? Illa ... quae peculiaribus ita ab aliis dialectis slavicis differt ..."[5]

Štúr bol presvedčený, že Slováci prijmú spisovnú reč s radosťou a uznaním, lebo majú slovenčinu radi. Príčina toho, ako hovorí, je v "plnozvučnosti, určitosti, mnohovíznamnosti i milohlasnosti opravdivej Slovenčini založená ..."[6]

Je prirodzené, že niektoré prvky Štúrom kodifikovanej spisovnej normy sa stretli s neporozumením. Tak napr. sám Hodža, ktorý písával z Liptova Štúrovi "Liptovské smitki", zmieňoval sa i o tom, ako prijímajú slovenčinu v Liptove, že sa mnohým zdá neprirodzené spodnú rečovú

vrstvu povyšovať na spisovnú "božnosť a slovutnosť". Nepáči sa im najmä au, eu, iu, ou, uu; al, el, il, ol, ul pokladajú za krajšie. Nie sú spokojní ani s "uo" a chceli by písať radšej "ó". Dokonca sa vraj zostavil výbor mužov, aby "... poobřezal filologicko-kritickým nožíkem příliš bujný tatranský stromek."[7] V tlmočení všeobecnej mienky kruhov liptovskej inteligencie bol obsiahnutý i *názor samotného M. M. Hodžu, ktorý svoje stanovisko* zdôvodnil i teoreticky a vyložil ho najmä v diele Epigenes slovenicus a v spise Větín o slovenčině.[8] Hoci pre Hodžu, ako vidno z vyššie uvedeného citátu, je slovenčina dogmou, chcel by tento "tatranský květ přeseditі do květníku lidské vzdělanosti, protože je vytržen i se zemí i s mechem a to zastíra i jeho vůni i jeho podobu."[9]

Avšak ako ukázal Ľudovít Novák[10] na základe porovnania Hodžovej a Štúrovej sústavy, niet medzi nimi väčších rozdielov, najmä pokiaľ ide o javy čisto jazykové. Veľké diferencie v ich náhľadoch na spisovnú slovenčinu niektorí videli preto, že pokladali zmeny pravopisné za jazykové.

Z dnešného hľadiska hodnotíme vysoko Štúrovo chápanie jazyka ako štruktúrneho útvaru. Skutočnosť, že Štúr za základ svojho spisovného jazyka vzal iba stredoslovenské nárečia, vyplýva z jeho snahy neporušiť systém jazyka, nezasahovať do jeho vnútorných zákonitostí. Samotný tento moment bol jedným z činiteľov, pre ktorý sa Štúr rozhodol nahradiť slovakizovanú češtinu kníh slovenských autorov domácim spisovným jazykom. V diele Nárečja slovenskuo o tom hovorí: "Abi sa táto zmješaňina, ktorá aňi jednjemu aňi druhjemu ňepatrí, ktorá ňemá žjadnjeho istjeho a víznamnjeho rázu /charakter/, prebrala s knihí naše obsahu Slovenskjeho i Slovenskú úplnú formu mali, obsah teda a forma sa úplňe virovnali, treba mišljenki *naše aj v ich vlastnej forme*, v *tej*, v *ktorej oni u nás*

povstávajú, do ktorej sa v duchu našom obljekajú, predstaviť, tak isťe aj mišljenki naše úplňejšje, víznamňejšje, dúorazňejšje budú, k duchu kmeňa nášho Slovenskjeho mocňejšje prehovorja a djela naše aj formou svojou, slovom, budú djela Slovenskje".[11]

Vyskytli sa aj také mienky, že by stačilo, aby sa ponechal český základ spisovnej reči, ktorý by sa vyplnil "plnohlasnejšími formami" slovenskými. Išlo by teda o vedomé pokračovanie v dovtedajšej praxi pri používaní spisovnej češtiny, len azda s tým rozdielom, že by sa slovenské prvky, modifikujúce spisovný český základ ustálili a kodifikovali. Význačný filológ J. P. Jordan, vtedajší docent slovanských jazykov a slovanskej literatúry na univerzite v Lipsku,[12] v posudku o Štúrovej Nauke reči slovenskej vyslovuje tiež názor, že Slováci by mali stavať svoje formy na češtine. Ľ. Štúr podľa neho vyhľadáva práve to, čo sa najradikálnejšie líši od češtiny.[13]

O takýchto možnostiach a návrhoch sa Štúr vyjadril úplne odmietavo. Keby vraj i na to prišlo, "na jaku bi sa strakaťinu a vimiselnú plátaňinu reč zrobila! Čja bi to bola reč? Česká či Slovenská? aňi jedna! Akí bi sa duch v tej reči vislovuvau? Českí či Slovenskí? Aňi jeden! A kdo bi to všetko ako sa má písať ustanoviu? Dakolko spisovatelov? Čo sú tí mocnejší ako národ sám a obecná reč jeho?"[14]

Štúr hájil svoje stanovisko zachovania jednotnej štruktúry spisovného jazyka i proti druhej skupine opozičníkov, ktorí chceli postaviť nový spisovný jazyk - na základe všetkých slovenských nárečí. M. M. Hodža, ktorého všeobecnú mienku na daný problém sme už uviedli, odôvodňuje túto požiadavku takto: "Čo má obstáť, to sä zo všetkých nárečí vziať a cez riečicu slaviančiny precúdenuo prijať musí."[15] Z množstva návrhov, v ktorých sa vyslovuje podobné stanovisko v konkrétnej podobe /uvádza-

hie konkrétnych hláskoslovných prvkov inonárečových, prípadne českých/, za zmienku stojí zovšeobecnený pohľad Samka Zdichavského /Samuel Ormis/: "Reč naša spisovná je ňje, ... ani ňesmje biť len viďjekomluva, len Liptovčina, Zvolenčina, alebo iba Ňitránčina atď., ale musí biť vlastnosť celjého Slovenska, musí biť budova, ku ktorej celuo Slovensko hmotu /materiál/ podalo a celuo na ňej pracovalo ... Keď sa liptovskje formi prijali, musí sa v ňich ňedostatok doplňiť z celjeho Slovenska, z horňjakov aj dolňjakov".[16] I časopis Slawische Rundschau vyčítal Štúrovi "podrečné formy", ktoré zabraňujú nárečovému zjednoteniu.[17]

Štúr zostal aj v tomto ohľade nekompromisný. Ostro sa postavil najmä proti tým argumentom, ktoré vychádzali zo subjektívneho hodnotenia zvukových kvalít jednotlivých hlások, hoci ani on sám sa takémuto hodnoteniu často nevyhol. Vo svojej odpovedi na české Hlasy, inšpirovanej Kollárom, ktorú uverejnil v Orle Tatránskom ako výťah z pripravovaného spisu oproti Hlasom, píše: "V reči ňesmje a na žjaden spuosob ňemuože biť zákonom: lúbeňja alebo ňelúbeňja sa dajedňich forjem, bo lúbeňja je vec každjeho jednotlivca, a tak jednjemu sa buďe lúbiť to, druhjemu inšje, jeden buďe vichvaluvať formi dobrjeho, dobrjemu, hlbokuo, dobruo, viďeu, cítiu, atď. a druhí jich buďe zatracuvať a mjesto ňich vichvaluvať formi dobrého, dobrému, hlboké, dobré, alebo hlboké, dobré, viďel, cítil atď.; ale jedíním zákonom v reči muože a musí biť stroj a organism reči."[18]

Štúr sa pozeral na jazyk z hľadiska synchronického, a preto sa vyhol zbytočnému historizmu, ktorému vo veľkej miere podliehal Hodža. Tento triezvy pohľad na jazykovú skutočnosť ho priviedol k funkčnému hodnoteniu jazykových javov.[19] Tak napr. v oblasti zvukovej stavby jazyka mal už náboh na diferenciáciu hlásky a fonémy, i keď, prirodze-

na, nemohol vec ešte zovšeobecniť a jasne formulovať. Ukazuje na to však jeho vysvetľovanie detailných otázok.

Štúr zdôrazňoval v jazyku živé, produktívne prvky. Podľa neho úlohou jazykovedca pri kodifikovaní normy je odlišovať to, čo je schopné vývinu v jazyku, od toho, čo odumiera. Poučený najmä Leibnitzovou filozofiou[20] dospel k poznaniu, že vedecký výskum jazyka sa nezakladá na aprioristických predpokladoch, ale na skutočnom pozorovaní živého jazyka. Zaujímavé sú jeho exkurzy po všeobecných otázkach jazyka a jazykovedy, ktorými je pretkaná jeho Nauka reči slovenskej. Pre znázornenie nášho všeobecného konštatovania stačí uviesť citát z Nauky, v ktorom Štúr vysvetľuje otázku nepravidelností v jazyku. Kdo za to reč obviňí, kdo jej to, že ona v rozličních prípadnosťach na všeličo ohlad berje a dobrohlasnosť starostlivo si varuje, na zlú stranu si viloží? Leda ten gramatikár, ktorí z dakolko pádou takrečnje pravidlá reči odťahuje, bude prehadzuvať v takíchto prípadnosťach reči, že je ňepravidelná a ňedusledná, ale čo po jeho pravidlách, z ktorích si mnohje sám nastrúhau a reči na silu nastrčiť chceu! Reč má pravda svoje zákoni ale pravidlá gramatikára z dakolko pádou odťjahnutje ňje sú zákonami reči, ale len náhlédi a často čistje vímisli gramatikára, ktorí reč v svojej zákoňitosti, v svojej velkej tvorivosti a rozmaňitosti ňepostihnuv".[21]

Ako konštatuje Ľudovít Novák,[22] Štúr zaujal správne stanovisko i k javom sociálno-jazykovým. Požiadavku pridržiavať sa ducha strednej slovenčiny vedel spojiť s požiadavkou zachytiť taký systém, ktorý by najlepšie vyhovoval i príslušníkom ostatných nárečí. Na ilustráciu uvádza Ľ. Novák skutočnosť, že hlásky ľ a ň nezaviedol Štúr do svojho systému aj z toho dôvodu. Zdá sa nám, že pravdivosť takéhoto výkladu je problematická. Je pravdepodobnejšie, že keby Štúr bol dôkladnejšie poznal stav vo všetkých stredo-

slovenských nárečiach, nehľadiac na negatívne hodnotenie týchto hlások z hľadiska estetického, bol by ich v zhode so svojou všeobecnou koncepciou pravdepodobne prijal. Tým však nechceme poprieť Novákovo všeobecné hodnotenie Štúrovho riešenia sociálno-jazykových otázok. Vyslovili sme len domienku, že príklad nie je vhodný a pozitívne hodnotenie Ľ. Štúra z daného hľadiska bude treba opierať o iné fakty.

Štúr viedol o slovenčinu boj s obhajovateľmi jednotného spisovného jazyka pre Čechov i Slovákov, ktorí svoje zamietavé stanovisko k spisovnej slovenčine vyjadrili verejne v zborníku Hlasové o potřebe jednotného spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky. Boj sa viedol po línii kultúrno-politickej i filologickej. Zdôvodnenie osobitosti jazyka Slovákov a jeho schopnosti stať sa spisovným jazykom a prevažne filologickými argumentáciami podal Štúr vo viacerých príspevkoch, najmä v obsiahlom článku Ústrojnosť a organism reči slovenskej.[23]

Svoje dôvody opiera Štúr o porovnávanie slovenčiny s češtinou, najmä pokiaľ ide o zvukovú stránku obidvoch jazykov. Štúr tu odkrýva podstatné systémové rozdiely medzi češtinou a slovenčinou vo všetkých zložkách zvukovej stavby.

Pomerne najmenšie rozdiely medzi slovenčinou a češtinou boli vo vokalickom systéme. Nezavedenie fonémy ä do samohláskového systému Štúrovej spisovnej normy znamenalo isté zblíženie vokalických systémov obidvoch spisovných jazykov. Zostal iba jediný rozdiel v systéme dlhých samohlások; české é oproti slovenskému ie. Štúr však napriek tomuto nepatrnému rozdielu vidí prednosti slovenského vokalického systému v tom, že slovenčina preferuje zadné samohlásky, ktoré sú ľubozvučnejšie.[24] Nejde tu teda vlastne o prednosti vyabstrahovaného vokalického systému, ako skôr o kvantitatívne uplatnenie daných vokalických

druhov pri kombinácii fonám, motivované osobitným hiatorickým vývinom.

Príznačnú vlastnosť slovenčiny, ktorou sa ona odlišuje od češtiny, vidí Štúr v "dvojhláskovitosti" slovenčiny. Slovenčina podľa Štúra "ňerade vidí dlhje samohláski, ten hlas zavrení a dajakisi poloňemí, a preto ích rozpúšťa v otvorenje, hlasnje dvojhláski, ktorje sa vjac virážajú na svet ako samohláski dlhje do seba zavrenje".[25]

Pri porovnávaní konsonantického systému slovenského a českého zdôrazňuje Štúr najmä fakt, že inventár konsonantických fonám je v slovenčine bohatší ako v češtine.[26] Štúr sa domnieva, že reč je tým dokonalejšia, čím viac má zvukov. Konštatuje, že slovenčina je bohatšia oproti češtine o spoluhlásky f, g, dz, dž. Naproti tomu čeština má iba jednu spoluhlásku takú, ktorú nemá slovenčina /ř/. Za ňou však Štúr "ňebanuje", jednak preto, že je "praskavje" a neľubozvučné, jednak, že ju Slováci nevedia vysloviť. Zvuky f, g, dz a dž považuje Štúr za maľované a prirodzené hlasy, ktoré možno počuť v prírode, a vyslovuje záver, že touto rozmanitosťou prirodzených tónov preukazuje slovenčina spôsobnosť k poézii.

Slovenčina sa odlišuje od češtiny, ako ukazuje ďalej Štúr, i v kombinácii hlások. "Češi majú inakší sklad hlások ako mi Slováci; napr. Českuo střep, střevo, třešeň, sloup, lžica, psaní, prázdni, řku u nás ja: čerep /črep/, čerevo /črevo/, čerešeň, stlp, ližica, písaňja, prázni, rečjem atď".[27]

Porovnávaním alternácie v češtine a v slovenčine dospel Štúr k záveru, že v slovenčine sa alternuje menej spoluhlások ako v češtine, ale zato slovenčina, nielen čo sa týka spoluhlások, ale i samohlások, inklinuje "k plnším, hlučnejším a vírazňejším hlasom, mjesto ktorích v češtiňe dosť husto tekúcejšje a šleptavejšje sa ukazujú".[28] Slovenčina ako hovorí Štúr, stojí v prostriedku medzi tými jazykmi,

v ktorých sa strieda veľa, a tými, v ktorých sa strieda málo spoluhlások.

Z prozodických vlastností vyzdvihuje Štúr ako osobitosť slovenčiny rytmický zákon.[29] Postrehol aj rozdielne prízvukové pomery v češtine a v slovenčine. "Prízvuk /die Betonung/ slovenskí bou v knihách našich u Čechou vždi chibní a ním samím za chibu pokladaní, a predsa je tento prízvuk u nás docela pravdiví od českjeho velmi odchodní".[30] V čom sa slovenský prízvuk od českého odlišuje, Štúr však nenaznačil.

Samotné konštatovanie rozdielu medzi zvukovou stránkou slovenčiny a češtiny je správne. Z lingvistického hľadiska sa Štúrovi podarilo dokázať, že slovenčina má toľko samostatných, hlboko systémových zvukových prvkov, že jej ráz osobitného národného jazyka nemožno nepriznať. Vyskytli sa síce mienky, podľa ktorých rozdiely medzi slovenčinou a češtinou nie sú rozdielmi medzi dvoma samostatnými jazykmi, ale rozdielmi dvoch nárečí toho istého jazyka, avšak ďalší vývin riešenia tohto problému dal za pravdu Štúrovi.[31] A. Pražák[32] napr. Štúrovi vyčíta, že pri porovnávaní češtiny so slovenčinou prejavil nedostatočný zmysel pre vývin jazyka i pre jeho psychológiu. Štúr podľa neho dokazoval osobitosť jazyka na základe toho, že jeho nárečová súčasť vykazuje znaky jeho staršej fázy. Ďalej popiera pravdivosť Štúrovho tvrdenia *dokazovaním, že spoluhlásky f a g má aj čeština. Štúr* sa vraj o tom mohol presvedčiť, keby sa bol pozrel do Jungmannovho slovníka, že i čeština "dovede vysloviti hlasy přírody". Na nesprávnosť Pražákovho stanoviska poukázal Ľ. Novák. Dôvodil takto: 1. Mnohé slovenské prvky nie sú archaizmy vo vzťahu k češtine, ale sú výsledkom osobitného hláskoslovného vývinu. 2. Základne dôležité sú dnešné jazykové znaky, a nie historicko-teoretické konštrukcie. Hlásky f a g majú iný charakter v obidvoch spisovných jazykoch, a to Štúr vycítil, i keď vec formuloval inak.[33]

Objektívne konštatovenie rozdielností vo zvukovej stavbe slovenčiny a češtiny skreslujú črty romantickej filológie, z pozície ktorej Štúr hodnotí subjektívnymi estetickými kritériami zvukové kvality obidvoch jazykov. Pre Štúra je slovenčina milohlasná, plnozvučná, svieža a bystrá, jej zvuky sú výrazné, silné a hlboké. Čeština naproti tomu je vylízaná, jej zvuky sú vytenčené, mäkké atď.[34] Vzdelanosť českej reči, ktorú vlastnosť pripisovali češtine autori Hlasov, neprejavuje sa podľa Štúra vo vytenčenosti a zmäkčilosti foriem, táto vybrúsenosť reči je zároveň aj jej zbrúsenosť. Oproti tejto zbrúsenosti je silná, plnozvučná, kremenistá reč /myslí tým slovenčinu, poznámka P. B./, plná sily a tvorenia.[35] "A či reč nemá pusobiť na ducha a duch či sa nepohne vjac vírazními, silními a hlbokími zvukmi, ako hláskami tenulinkími a mekkími?"[36]

Výber prívlastkov, ktorými hodnotil Štúr zvukové vlastnosti reči, je motivovaný jeho subjektívnym vzťahom k národnej reči. Isteže z hľadiska lingvistického je pokus o takéto hodnotenie zvukových kvalít jazyka v rozpore s objektívnymi vedeckými metódami. Takýto pohľad na jazykovú problematiku je však vlastný nielen Štúrovi, ale aj iným významným reprezentantom vtedajšej lingvistiky, a to aj inonárodnej.[37] Snaha vyniesť kvality slovenského jazyka bola napokon umocňovaná aj zápalom, s akým Štúr bojoval o presadenie svojich zámerov. Uvedené vplyvy romantickej filológie nemôžu však zatieniť zdravé jadro Štúrovej jazykovednej teórie a praxe.

Jasná Štúrova predstava i koncepcia spisovného jazyka je podložená jeho dôkladným poznaním podstaty jazyka, ako aj ponímaním najvšeobecnejších otázok jazykovedy. O tejto problematike sa vyslovuje predovšetkým v úvode Nauky reči slovenskej.

Reč podľa Štúra je "ňje inšja ako článkovituo vidaňja hlasom pocitou s predstaveňí najrozličňejších".[38]

To je všeobecné Štúrova definícia jazyka. Prirodzene, z hľadiska dnešných teoretických náhľadov na otázky jazyka nevystihuje táto definícia vedecky presne všetky podstatné znaky jazyka /chýba jej najmä poukaz na spoločenskú funkciu jazyka ako prostriedku dorozumievania/, avšak tu ide skôr o nenáročnú formuláciu, ako o nedostatočné uvedomenie si podstaty veci.

Reč sa podľa Štúra skladá z dvoch základných zložiek: z gramatiky a slovníka. Slovník podľa Štura vykladá hmotu /materiu/, kým gramatika podobu /formu/. Štúr chápe nerozlučnú spätosť týchto dvoch zložiek jazyka, ich vzájomnú podmienenosť, dnešnou terminológiou povedané dialektickú jednotu.

Za zvukové jednotky obsahujúce základné prvky významu /hmoty/ považuje Štúr slová, ktoré sú predmetom gramatického spracúvania. Do gramatického stvárňovania lexikálneho materiálu zahŕňa Štúr i hláskovú výstavbu slova. Hlásky sa zoskupujú v "silabi" /články/, ktoré vo svojom celku vytvárajú slová. Gramatika skúma ďalej slová v ich "počiatočnej určitosti, na to v prjemenčivosti a na ostatok v ich spojitosti ..."[39] Štúr takto opisuje proces vyjadrovania myšlienky v jeho chronologickej postupnosti. Takýto, skôr filozofický ako lingvistický pohľad na vzájomný vzťah jazykových jednotiek je Štúrovi i východiskom roztriedenia gramatiky, ktoré je takéto: 1. "sklad a puvodná určitosť slov", 2. "prjemenčivosť slov", 3. "spojna".

Roztriedenie jazykových javov v Nauke je značne odchylné od dnešnej sústavy poznatkov o jednotlivých jazykových rovinách. Teoretické princípy vtedajšej vedy o jazyku boli ešte málo ujasnené, čo, prirodzene, vplývalo i na riešenie otázky vymedzenia predmetu a obsahu jednotlivých lingvistických disciplín. Správnemu triedeniu lingvistických poznatkov zabraňovala i skutočnosť, že sa k tejto otázke pristupovalo nielen z kritérií jazykovedných, ale i mimojazykoved-

ných, najmä filozofických. Odraz takéhoto chápania problému nájdeme i v Štúrovej Nauke.

Rozbor náhľadov Ľudovíta Štúra na jazykové javy slovenčiny ukazuje, že za jednotlivými náhľadmi stojí osobnosť jazykovedca s jednotným, uceleným a na svoju dobu pozoruhodným stanoviskom.

Osobitne treba vyzdvihnúť najmä Štúrov zmysel pre pozorovanie živého jazyka, ktorý sa priaznivo odráža vo výklade celého radu fonetických, fonologických, ortoepických, gramatických, lexikálnych a ortografických javov. Jeho výsledkom je odhalenie a jasná formulácia typických vlastností najmä zvukovej stavby slovenčiny, ako je rytmický zákon, špecifickosť slovenského prízvuku, zákon o asimilácii spoluhlások atď.

S prvou vlastnosťou Štúra ako jazykovedca úzko súvisí i druhá pozitívna vlastnosť - chápanie jazyka ako jednotného štruktúrneho útvaru. Ani toto teoretické stanovisko neostalo len od praxe odtrhnutou tézou, ale prejavilo sa na riešení mnohých konkrétnych otázok. V zmysle tejto orientácie postavil Štúr svoju kodifikáciu spisovnej slovenčiny na stredoslovenských nárečiach a bránil jej jednotlivé prvky proti tým, ktorí chceli do nej vniesť cudzorodé prvky inonárečové.

Skutočnosť, že Štúr do svojej spisovnej normy nezaviedol niektoré stredoslovenské hlásky, nie je z teoretického hľadiska v rozpore s touto črtou jeho koncepcie. Uvedená vec vyplýva z toho, že Štúr z hľadiska vtedajšieho stavu jazyka považoval tieto hlásky za neproduktívne, za prejav doznievania staršieho obdobia vo vývine jazyka.

Prvky romantickej filológie nemali podstatnejší vplyv na výsledky Štúrovej jazykovednej práce. V hierarchii kritérií, na základe ktorých pristupoval Štúr k svojmu kodifikátorskému dielu, zohrali len druhoradú úlohu. Boli iba akýmsi dodatočným, na podstate vecí však nič neme-

niacim prostriedkom, ktorým si Štúr vypomáhal pri zdôvodňovaní svojich stanovísk. Tak napr. v prípade hlások ľ a ň ich negatívne hodnotenie z estetického hľadiska nebolo rozhodujúce preto, že ich nezaviedol do systému hlások, ale vyplývalo len zo subjektívneho Štúrovho náhľadu, že slovenčina inklinuje k silným a plnozvučným formám. Potvrdzuje nám to napr. skutočnosť, že Štúr nezaviedol dvojhlásku iu, hoci podľa jeho vlastného náhľadu sú dvojhlásky ľubozvučnejšie ako dlhé samohlásky.

Estetickým hodnotením jednotlivých hlások operoval Štúr len vtedy, keď pozitívne hodnotenie ich zvukových vlastností bolo v zhode s požiadavkami jazykového systému. Ak bolo s nimi v rozpore, muselo ustúpiť.

Pri kodifikácii spisovnej slovenčiny /najmä pri riešení pravopisných otázok/ nadväzoval Ľ. Štúr na bernolákovskú tradíciu a kládol osobitný dôraz na to, čo už bolo známe aj z našej literárnej minulosti.

O úspechu Štúrovho jazykovedného diela svedčia jeho pozitívne výsledky jazykovednej práce, ale aj skutočnosť, že Štúrovo jazykovedné dielo je základom, na ktorom vyrástla dnešná spisovná slovenčina.

Poznámky

[1]Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí. Vistavaná od Ludevíta Štúra. V Prešporku 1846, 10.

[2]Nauka reči slovenskej. Vistavená od Ludevíta Štúra. Nákladom Tatrína číslo I. V Prešporku 1846, 8.

[3]Pozri o tom J. Stanislav, Poznámky o pomere jazyka Štúrovej "Nauky reči slovenskej" a liptovského nárečia, Slovenská miscellanea, Bratislava 1931, 164-179.

[4]Ľ. Štúr, Ústrojnosť a organism reči slovenskej. Orol Tatránski II, 1846-7, 316.

[5]M. M. Hodža, Epigenes slovenicus. Tentamen ortographiae slovenicae studio. Levoča 1947, 10-11.

[6]Ľ. Štúr, Nauka reči slovenskej, 8.

[7]Parafrazované podľa A. Pražáka. Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu. Praha 1922, 412.

[8]M. M. Hodža. Větín o slovenčine. Levoča 1948.

[9]A. Pražák, c.d., 413.

[10]Ľ. Novák. K vnitřním dějinám spisovné slovenštiny. Slavia IX, 1932, s. 85.

[11]Ľ. Štúr. Nárečja slovenskuo, 32.

[12]Podľa predpokladov Ľ. Nováka, c.d., 80, bol pre našich kultúrnych činiteľov osobnosťou autoritatívnou. Je pravdepodobné, že Hodža prevzal niektoré myšlienky od neho.

[13]A. Pražák, c.d., 405.

[14]Štúr. Nárečja slovenskuo. 67.

[15]M. M. Hožda. Větín o slovenčiňe. 171.

[16]S. Zdichavskí, Zlomok z luborečja. Orol Tatránski, 661.

[17]A. Pražák, c.d., 413.

[18]Ľ. Štúr. Ústrojnosť a organism reči Slovenskej. Orol Tatránski, 317.

[19]Ľ. Novák. Štúr ako jazykovedec. Slovenské pohľady LII, 1936, 5n.

[20]Š. Sobolovský. Jazykovedné premene Ľ. Štúra. Slovenský rozhlas IV, 1943, č. 27.

[21] Ľ. Štúr. Nauka reči slovenskej, 17.

[22] Ľ. Novák, c.d., 8.

[23] Ľ. Štúr. Ústrojnosť a organism reči slovenskej. Orol Tatránski, 316.

[24] R. Bartek, c. d., 379.

[25] Ľ. Štúr. Ústrojnosť a organism reči slovenskej. Orol Tatránski II. 1946-7.

[26] Pozri Nárečja slovenskuo, 52 n.

[27] C. d., 53.

[28] Nauka reci slovenskej, 18

[29] C. d. 104.

[30] Nárečja slovenskuo, 32.-

[31] Z prác, ktoré z pozícií marxistickej jazykovedy riešia otázku vzťahu slovenčiny a češtiny, pozri zborník Problémy marxistické jazykovědy, ČSAV, Praha 1962, najmä štúdiu J. Bělíča, Poměr mezi češtinou a slovenštinou v období socializmu, 387-402 a Š. Peciara, Vzťah spisovnej slovenčiny k spisovnej češtine, 403-419; ďalej referát J. Horeckého, Vzťah spisovnej slovenčiny k spisovnej češtine, Kultúra spisovnej slovenčiny /zborník/, Bratislava 1967, s. 41-45. Pozri aj štúdiu E. Paulinyho, Kultúrno-historické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách spisovnej slovenčiny. Čsl. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů, Praha 1958, 37-45.

[32] A. Fražák, c.d., 326-388.

[33] Ľ. Novák, c.d., 9.

[34] Pozri napr. Ľ. Štúr, Hlas k rodákom, citované z knihy Ľ. Štúra, Hlas k rodákom. Martin 1943, 111 n.

[35] Ľ. Štúr. Hlas oproti Hlasom. Orol Tatránski, 165.

[36] Ľ. Štúr, Hlas k rodákom, c.d., 112.

[37] F. Triska /Příspěvky, 675/ sa domnieva, že v teórii o eufonických nárazoch podliehal Štúr Boppovmu vplyvu.

[38] Nauka reči slovenskej, 9.

[39] Nauka reči slovenskej, 9.

Dvojjazyková komunikácia v slovenčine a v češtine

Viera Budovičová

Súčasná jazyková situácia v Československej socialistickej republike sa vyznačuje špecifikou medzijazykových vzťahov.[1] Dva samostatné a rovnoprávne spisovné jazyky - čeština a slovenčina - spĺňajú funkcie celospoločenského komunikačného prostriedku nielen vo svojom prirodzenom prostredí, na pôde jednej z národných republík, kde sú prirodzeným dorozumievacím prostriedkom svojich nositeľov a prostriedkom národnej kultúry, ale majú aj funkcie nadnárodné, slúžia ako prostriedky celoštátnej komunikácie vo federálnych inštitúciách. Medzi nimi majú významné postavenie aj prostriedky masovej, hromadnej komunikácie - rozhlas, televízia, film, noviny, časopisy. Pre niektoré z nich je v súčasnom období charakteristická dvojjazykovosť - striedanie obidvoch národných jazykov pri celoštátnych politických, kultúrnych a športových podujatiach alebo vysielanie niektorých programov v češtine alebo slovenčine do celej republiky.[2]

Komunikačné prostriedky majú nielen vychádzať v ústrety

národnostnému a jazykovému zloženiu obyvateľstva nášho štátu, ale napomáhajú aj tomu, aby nepretrvávali alebo sa naďalej nevytvárali medzi národmi a národnosťami jazykové priehrady, ale naopak, aby sa všetci občania ČSSR dobre a spoľahlivo dorozumeli pri práci a v bežnom každodennom styku. Jazykové dorozumievanie je predpokladom aj vzájomného porozumenia a prijímania kultúrnych hodnôt druhého národa, aj tých, čo sú viazané na jazykové vyjadrenie.

Tieto ciele sleduje dvojjazykovosť - striedavé vysielanie v dvoch národných jazykoch - v češtine a v slovenčine. Dvojjazykovosť sa uplatňuje najmä v hlavných spravodajských alebo športových či zábavných programoch československého rozhlasu a televízie. Táto prax sa dnes všeobecne prijíma. Občan našej republiky si pri takejto jazykovej politike v praxi už od útleho veku privyká na to, že mu nepôsobí nijaké ťažkosti vnímanie informácií, ba aj náročnejších programov v obidvoch národných jazykoch. Niekedy si už takéto striedanie ani plne neuvedomuje. Pravda, v prípade češtiny a slovenčiny ide o jazyky príbuzné a blízke, veľké časť jazykových prostriedkov je obojstranne zrozumiteľná. Táto vzájomná zrozumiteľnosť však nie je sama od seba. Je vypestovaná dlhodobým návykom od raného detstva. Preto tu vidíme ešte značné generačné rozdiely: oproti starším majú mladšie ročníky oveľa lepšie rozvinutú schopnosť prijímania dvojjazykovej komunikácie. Popri škole, kde je tiež zastúpený druhý jazyk na hodinách jazykovej a literárnej výchovy, plnia teda hromadné komunikačné prostriedky aj vzdelávaciu úlohu, a to nielen priamo vo vzdelávacích programoch, ale vo všetkých svojich reláciách, kde akoby mimovoľne, ako vedľajší produkt, plnia pre svojich poslucháčov aj úlohu jazykovej výučby v praxi, a to nielen v materinskom jazyku, ale aj v jazyku druhého národa.

V niektorých oblastiach, najmä v spravodajstve, v športových a hudobných reláciách, niet pri tejto praxi dvojjazy-

kovosti takmer nijakých komunikačných problémov. Doterajšie prieskumy /napr. medzi študentmi, poslucháčmi bohemistiky v Prahe/ ukazujú, že vnímanie týchto programov nepôsobí takmer nijaké ťažkosti z hľadiska dobrého a plného pochopenia a porozumenia prijímaných informácií. Iné je situácia v umeleckých slovesných programoch, napr. literárnych pásmach, rozhlasových hrách a pod. Ťažkosti sú povččšine lexikálnej a štylistickej povahy. Umelecké texty sú výrazovo náročnejšie, je v nich bohatšia slovná zásoba, diferencovanejšie syntaktické postupy a výstavba textu. Literárny text je viazaný na sémantické, významové hodnoty výrazov, napr. básnická, ale aj hovorová reč hýri prenesaným použitím slov, obrazným vyjadrovaním, významovými posunmi, ale aj neologizmami, novotvarmi v snahe po sviežom, umelecky pôsobivom vyjadrení. Reč scénických postáv hier zo súčasnosti zase oplýva nespisovnými, slangovými výrazmi, prvkami mestskej reči, reči mládeže atď. Klasická literatúra obsahuje aj prvky ľudových nárečí, ľudovej frazeologie, ale aj rozmanitých archaizmov a historických reminiacencií. Naše jazyky sú si najbližšie, majú najviac paralelných výrazov v oblasti neutrálneho štýlu spisovného jazyka, ktorý sa najviac používa v spravodajstve a v odbornom vyjadrovaní. Za paralelné výrazy považujeme také slová a slovné spojenia, ktoré majú rovnakú vonkajšiu podobu - hláskovú stavbu a rovnakú vnútornú, obsahovú náplň - *význam. Paralelnosti neprekážajú pravidelné hláskové rozdiely*, ktoré nemenia význam slova, ako napr. slov. stôl - čes. stůl, riadiť - řídit, diaľnica - dálnice a pod. Ani rozdiely v gramatickej stavbe jazyka, odlišné koncovky sklonovania a časovania alebo slovotvorné prípony neznižujú zrozumiteľnosť textu, lebo sú pravidelné, neustále sa opakujú a aj bez hlbšieho štúdia gramatiky druhého jazyka sa dá čo aj podvedome postihnúť jeho systém /inak by sa nedalo vysvetliť, že pri preberaní slov z jedného jazyka do druhého prechádzajú slová obyčajne v dokonale poslovan-

čenej alebo počeštenej podobe /napr. z čes. dálnice je slov. diaľnica, z klidný - kľudný, zo slov. horko-ťažko je v češtine horko-těžko/. Použité príklady už naznačujú, v čom bude spočívať problém zrozumiteľnosti obidvoch jazykov - bude to v oblasti slovnej zásoby, najmä jej významovej a štylistickej stavby. V spravodajstve či športe sa neustále opakujú isté výrazy a klišé v snahe po stručnom, jasnom a presnom vyjadrení. Výber slov je vedome a funkčne obmedzený a navyše sa tam používajú, pokiaľ je to možné, výrazy v obidvoch jazykoch paralelné, teda všeobecne zrozumiteľné. Naopak v umeleckom literárnom texte, ale aj v bežnej hovorovej reči, na ktorej moderná literatúra a dráma stavia, sa vyskytuje veľké bohatstvo výraziva, ktoré je diferencované v rovine významovej a štýlovej. Ale aj samy spisovné výrazy majú bohatú štýlovú diferenciáciu na vrstvu knižnú, básnickú, archaickú, a výrazy viazané na funkčné štýly ako odborné termíny alebo výrazy charakteristické pre publicistický štýl v rozmanitých jeho žánroch.[3] V tomto rozvrstvení a najmä vo významovej a expresívnej oblasti sa jazyky nekryjú vo všeobecnosti. A platí to nielen pre cudzie jazyky, ale aj pre jazyky príbuzné a tzv. blízke, ako je čeština a slovenčina.[4] Diferenčných javov z oblasti slovnej zásoby je veľmi veľa. O týchto javoch sa rozpačito mlčí vari preto, lebo sa mnohí mylne domnievajú, že sú na prekážku vzájomného zbližovania našich jazykov. Pritom sú práve lexikálne diferencie pre najširší okruh poslucháčov dôležité a aj zaujímavé. Ponajprv pomáhajú pri dokonalejšom vzájomnom porozumení textu v obidvoch jazykoch. Ale život slov veľmi úzko súvisí so životom spoločnosti a národa. Vidíme to napr. na ľudovej frazeológii, ktorá uchováva napr. svedectvo o starobylých výrobných spôsoboch, spôsoboch myslenia a cítenia, tzv. ľudovú múdrosť.[5] Popri spoločnom dedičstve sú v našich jazykoch aj prvky rozdielne, ktoré vnímame ako nové a originálne. Zásluhou ich zrozumiteľnosti sa často preberajú do

textu v druhom jazyku.

V minulosti sa v lexikálnej oblasti naše jazyky navzájom obohacovali, to viedlo k ich zbližovaniu, ale zároveň sa vyvíjali každý svojím spôsobom v iných podmienkach národného života a v kontakte s inými spoločenstvami. Napr. slovenčina má veľa slov spoločných s maďarčinou, rumunčinou, ale aj s ruštinou, ktoré sú v češtine neznáme, napr. ťava, chýrny, chotár, banovať, geleta, fujara, cep, bryndza, fakľa, *želať, iskrený, krepký, chrabrý, trudný a mnoho ďalších.* Ale ani v základných slovách spoločného slovanského pôvodu sa naše jazyky vždy nekryjú, každý si zo spoločného fondu vyberá a využíva iné prvky alebo ich ďalej rozvíja vlastným spôsobom.[6] Známe sú rozdiely pri základných slovesách, ako slov. robiť - čes. dělat, rozprávať - mluvit, počuť - slyšet, hrýzť - kousat, vedieť - umět, dymiť, fajčiť - kouřit; pri základných názvoch ako pery - rty, chrbtica - páteř, múr - zeď, kachle - kamna, topánky, čižmy - boty, fúzy - knír, belasý - modrý, sivý, popolavý - šedý, barnavý - hnědý, pomalý - liknavý, udatný - statečný /ale slov. statočný má v čes. aj význam "poctivý"/. Mnohí poslucháči aj v niektorých českých krajoch budú dosť takýchto typických slovenských slov poznať napr. z vlastného nárečia z moravskej oblasti, kde je v zhode so slovenčinou napr. dědina, stolař proti českým výrazom vesnice, truhlář. Nebude teda na celom území rovnaká miera vzájomného dorozumenia a porozumenia textom v bohatej štýlovej škále.[7]

Značnou prekážkou zrozumiteľnosti sú výrazy s rovnakou alebo paralelnou hláskovou stavbou, ale s rozdielnym významom. Ako príklady nám poslúžia dobre známe slov. pivnica - čes. sklep, slov. lichva, statok, dobytok - čes. dobytek; *čes. statek znamená v slov. "hospodárstvo, gazdovstvo, majetok"*, čes. lichva, lichvář - slov. úžera, úžerník - požičovať na lichvársky úrok - požičiavať na úžerníckе úroky. Slov. stretnúť /sa/ s niekym má v čes. ekvivalent potkat někoho,

setkat se s někým.

Významová stavba slov a výrazov býva tiež rozdielna. V niektorých významoch sa môže zhodovať a v iných odlišovať. Napr. chovať dobytok je paralelné, ale čes. pochovat dítě znamená "dať do hrobu", čes. pohřbit. K takýmto ťažkým nedorozumeniam obyčajne nedochádza, lebo kontext zväčša signalizuje celkový zmysel výpovede. Niekedy však tieto signály nie sú dostačujúce, resp. ich čitateľ, poslucháč TV alebo rozhlasu neberie na vedomie, lebo sa upriami na význam, ktorý má výraz v jeho rodnom jazyku a ktorý sa mu vybaví v mysli najprv.[8]

Osobitnú pozornosť si zaslúžia tzv. dvojstranné výrazy, ktoré sa vyskytujú v obidvoch jazykoch, no v každom z nich v inom význame. Tieto významy etymologicky obyčajne spolu súvisia, kedysi v dávnej minulosti mali spoločný všeobecný /široký/ význam, ktorý sa v priebehu samostatného vývinu jazykov diferencoval, v každom z nich nadobudol osobitný význam alebo významy a používa sa aj v rozdielnych ustálených spojeniach /jeho spájateľnosť, distribúcia je v jazykoch odlišná/. Z dnešného hľadiska sa však tieto etymologické významové súvislosti neuvedomujú, a slová sa zamieňajú. Napr. špatný v češtine znamená "zlý, chybný, pokazený, nepoužiteľný" - špatné pero, špatný člověk je po slovensky zlé pero, zlý človek. Naopak slov. špatný človek znamená "nepekný, škaredý" /špata/. Nesprávne sa v slovenských textoch stretávame s kontaktovým neologizmom "to je špatné" namiesto zlé, nesprávne. Tam, kde je slovo pevne zaužívané, k takýmto zámenám nedochádza, napr. slov. chudý - čes. hubený v rozličných odvodeninách: schudnúť, vychudnutý - zhubnout, vyhublý; čes. chudý - slov. chudobný alebo zchudnout - schudobnieť. Ale nie vo všetkých spojeniach sa dajú tieto diferenčné výrazy automaticky dosadiť: napr. slov. chudé mäso je česky libové /toto slovo v slovenčine nemá paralelu/. Konfrontačná lexikológia češtiny a slovenčiny tu má veľké pole pô-

sobnosti, a nielen v registrovaní takýchto slov. Sleduje hlavne vývinové procesy slovnej zásoby v obidvoch jazykoch, ktoré vznikajú práve v súčasných zvýšených kontaktových podmienkach a skúma spôsoby a príčiny integračných a diferenciačných procesov, konvergentného, divergentného a najmä najčastejšieho paralelného vývinu.[9] V dnešnom živote našich národov a v dôsledku toho aj v našich jazykoch sú dnes prevládajúce konvergentné tendencie, ktoré napomáhajú celkovému zbližovaniu lexikálnych štruktúr našich jazykov následkom procesov vyrovnávania asymetrií paralelných štruktúr, paralelného tvorenia neologizmov, najmä odborných termínov paralelnými slovotvornými postupmi a využívaním paralelných slovotvorných prípon. Napr. v obidvoch jazykoch je spisovný výraz diaľnicový /čes. dálnicový, i keď sa v češ. vyskytuje aj dálniční/, kompresorový /v češ. i kompresní/. Spisovné jazyky najmä v odbornej terminológii preferujú paralelné tvorenie, ktoré podporuje zbližovanie, lebo výrazy z odbornej reči dnes prechádzajú aj do neodborného vyjadrovania. Príkladom na takéto paralelné tvorenie je terminológia cestnej premávky, kde sa aj v slovenčine v zhode *s češtinou ustálil celý rad termínov zo základu jazdiť* /podjazd, prejazd, zájazd, jazdný pruh, jazdec, spolujazdec, jazda na aute, alebo inom dopravnom prostriedku obyčajne cestnej premávky; v železničnej doprave sa udržala staršia terminológia príchod, odchod vlaku, cesta vlakom atď., ale železničný nadjazd - nadúrovňové križovanie železnice a cesty, napr. diaľnice/. Slovo jazdiť, jazda bolo v slovenčine donedávna obmedzené iba na jazdu na koni. Ale modernizácia dopravy si vyžiadala novú terminológiu, ktorá sa utvárala v maximálne možnej zhode s terminológiou českou tam, kde to lexikálne štruktúry dovoľujú. Napr. nebolo možné zjednotiť výrazy v češ. silniční doprava - v slov. cestná premávka /ale železničná doprava/, lebo v slovenčine slovo silnice nemá paralelu /v slov. máme výrazy hradská

a cesta, z ktorých sa iba slovo cesta stalo základom dnešnej terminológie/.

Odborná terminológia sa dnes programovo a plánovite ustaľuje tak, aby odstraňovala možné nedorozumenie. Máme na to komisie odborníkov a jazykovedcov, ktorí pri tejto práci spolupracujú už niekoľko desaťročí.[10] Táto práca má nielen pozitívne výsledky pre rozvoj československej vedy a výroby, ale odráža sa aj na integrujúcich procesoch vývinu neodborného jazyka, na prvom mieste publicistiky /ktorá je práve na rozhraní odborných a neodborných štýlov/ a často jej prostredníctvom sa odborné výrazy dostávajú do každodennej reči. Publicistický štýl si počas dlhého obdobia /už od štúrovských Slovenských národných novín/ vzájomných československých jazykových vzťahov vypracoval určité štylistické a štylizačné postupy, ktoré obmedzujú možnosti nesprávneho pochopenia jazykovej informácie aj pri značnej odlišnosti bežného lexikálneho výraziva základných pomenovaní. Jedným z postupov takéhoto štylizovania je využívanie spoločných alebo kontaktových synoným. Pre každú vec, činnosť alebo dej máme v jazyku viacero pomenovaní, slov s viac alebo menej podobným významom, tzv. synoným, alebo s významom úplne zhodným, tzv. tautoným. Napr. v slovenčine viesť, spravovať, riadiť; ísť, chodiť, jazdiť; priať, želať, žičiť; ustatý, ukonený, unavený; pokoj, pokojný - kľud, kľudný. Väčšina príkladov sú synonymá, je medzi nimi buď významový rozdiel alebo rozdiel vo využití, každé z výrazov sa používa v iných spojeniach slov alebo v inej štýlovej rovine prejavu. Tautonymá sú najmä odborné termíny cudzieho a domáceho pôvodu ako lingvistika a jazykoveda, publicistický a novinársky štýl, alebo výrazy ako okno a oblok, obidva spisovné, ale s iným krajovým rozšírením. Aj tautonymá majú tendenciu štýlovo alebo významovo sa diferencovať. V týchto synonymických /resp. tautonymických/ radoch býva z konfrontačného hľadiska češtiny a slovenčiny popri odliš-

ných, tvarovo a významovo rozdielnych výrazoch aj výraz paralelný, pre obidva jazyky zrozumiteľný. Videli sme to na vyššie uvedených príkladoch zo slovenčiny. Ale môžeme uviesť ešte preukaznejšie príklady, kde sa takéto dvojica synoným alebo tautoným v jazyku vytvorí pod vplyvom druhého jazyka, následkom jazykového kontaktu. Takéto výrazy nazývame kontaktovými synonymami alebo kontaktovými neologizmami, lebo sú to z hľadiska jazykového systému slovenčiny novotvary; niekedy by sa zdali zbytočné, lebo vlastne dublujú existujúce výrazy domáce. Kedysi v puristickej teórii spisovného jazyka boli považované za nesprávne, nespisovné bohemizmy a nepriznávalo sa im v spisovnom jazyku domovské právo aj napriek tomu, že sa neustále v textoch vyskytovali, akokoľvek pranierované nedali sa "vykynožiť", akosi zanovito, s nepochopiteľnou vytrvalosťou sa používali. Niektorí ich považovali za tzv. návratné alebo notorické chyby /patrí medzi ne napr. aj známy príklad slov chyba a "veda"/. Dnes, keď skúmame tieto javy zo širšieho sociolingvistického hľadiska - aj so zreteľom na teóriu komunikácie - vidíme užitočnosť takýchto prvkov, ba celej sústavnej vrstvy slovnej zásoby, ktoré má veľmi dôležitú funkciu práve v publicistike, pomáha vo verejných prejavoch, dnes najmä v hromadných komunikačných prostriedkoch prekonávať jazykové priehrady, ktoré by boli na úkor zrozumiteľnosti. Preto sa dnes vypracúva teória spisovného jazyka nie z hľadiska tzv. jazykovej čistoty, pôvodnosti a ľrečitosti, ale z hľadiska funkčnosti aj s prihliadaním na medzijazykové vzťahy v našej konkrétnej jazykovej situácii dvoch blízkych jazykov v kontakte.[13] Uvedieme niekoľko typických príkladov na takéto kontaktové synonymá, pôvodom staršie či novšie bohemizmy v slovenčine, ktoré sa dnes považujú za plne spisovné. Česko-slovenský slovník mnohé z nich dokonca uvádza medzi ekvivalentmi českých slov na prvom mieste, čo by znamenalo, že

sú špeš z hľadiska frekvencie v textoch častejšie. Ešte v Slovníku slovenského jazyka sa mnohé z týchto výrazov uvádzali so štylistickou charakteristikou "knižné zastaraná", lebo v dokladoch sa nachádzali najviac u starších autorov klasickej literatúry. Napr. usilovný-pilný, posteľ-lože, lôžko, bezočivý-drzý, pokoj-kľud, povala-strop /odb./, ísť, viezť sa - jazdiť, cieľ-účel, príčina-dôvod, rokovanie-jednanie /práv./, tokár-sústružník, úloha-úkol /odb. napr. úkolová mzda/, svojvôľa-zvoľa. Tento proces nie je ukončený, denne zaznamenávame nové kontaktové neologizmy a synonymá, na ilustráciu napr. podľa čes. cizácky - slov. "cudziacky", alebo sloveso udiať sa popri pôvodných synonymách stať sa, odohrať sa, porobiť sa /čo sa stalo, porobilo - novšie čo sa udialo/.

V poslednom čase sme počuli v televízii výraz uponáhľaný - utvorený podľa čes. uspěchaný a zhliadnuť podľa shlédnout /čo by sme tam (vo vesmíre) zhliadli - namiesto ustáleného uviděli, zazreli/. Zaznamenali sme aj spojenie zbrusu nový - hoci čes. z brusu nový má podľa Česko-slovenského slovníka ekvivalent novučičký - nový, ešte teplý, čerstvo upečený.

To je však len malý úsek vyrovnávacích integračných procesov. Prejavujú sa aj inak, najviac kalkovaním, tvorením slov podľa modelu druhého jazyka. Tu postupujú obidva jazyky paralelne pri kalkovaní z cudzích jazykov, najmä z ruštiny, nemčiny, angličtiny alebo klasických jazykov v odbornej terminológii /napr. vesmírna, kozmická loď/ z rus. vesmírnyj, kosmičeskij korabľ/. Tento úsek nie je spracovaný sústavne a bude treba venovať viac pozornosti postupom obidvoch jazykov pri tvorení slov a neologizmov. Zatiaľ jestvuje názor, že slovenčina je tolerantnejšia k cudzím slovám, používa viac výrazov prevzatých a prispôsobených hláskovo než čeština, ktorá využíva viac kalkovanie, vytváranie pomenovaní podľa cudzieho modelu z domá-

cich základov, alebo priamo tvorenie domáce /napr. rozhlas, dálnice proti medzinárodným rádio, autostráda; kopaná, odbíjená proti futbal, volejbal a pod./. Zdá sa, že pre najnovší vývin to už tak neplatí, obidva jazyky tu postupujú jednotnejšie ako v minulosti a uplatňujú sa obidva spôsoby, preberanie cudzích slov najmä v odbornom jazyku, kalkovanie a tvorenie neologizmov v neodbornom, ale čiastočne aj v odbornom jazyku.

Slovenčina sa, prirodzene, v tomto procese viac prispôsobuje češtine, hoci môžeme uviesť aj kontaktové synonymá a neologizmy pôvodom slovakizmy v češtine, napr. koupele, železničář, nemyšlený, zo starších dovolenka, rozlučka, rozlučkový, horko-těžko z novších kontaktových výrazov. V textoch ich možno nájsť aj viac, napr. dědina, zákrut silnice, to se mi péčí, nepéčí, podujetí a pod., ale to sú výrazy obmedzené na prípady aktualizovaného použitia napr. v prekladoch na dodanie miestneho koloritu alebo slangového podfarbenia textu a nestali sa zatiaľ jednotkami všeobecne prijatého úzu. Niektoré slovakizmy sa v češtine významovo diferencujú; napr. výraz dovolenka sa používa ako administratívny termín: vyplnit dovolenku, t.j. tlačivo predpísané pri vyberaní dovolenky /čes. dovolená/. Väčšia aktívnosť slovenčiny v tomto procese je prirodzená z viacerých príčin. Ponajprv je tu tradícia a kontinuita spisovného jazyka od čias používania slovakizovanej češtiny, tzv. bibličtiny vo funkcii literárneho jazyka na Slovensku. V lexikálnej oblasti nebola tzv. odluka, kodifikácia novodobej spisovnej slovenčiny v štúrovskom období, násilným prerušením tradície vývinu slovnej zásoby v úzkom kontakte s češtinou /podobne aj s ruštinou a ďalšími svetovými jazykmi/. Čerpanie z vlastných zdrojov slovenských dialektov síce obidva lexikálne systémy oddaľovalo, ale ponajviac v umeleckej spisbe, menej v neutrálnej vrstve spisovnej slovnej zásoby, pre ktorú bola češti-

na častým zdrojom obohacovania cestami paralelného, v podstate konvergentného vývinu. Táto tradícia vysvetľuje aj pomerne rozšírenú dobrú znalosť češtiny u dnešnej strednej a staršej generácie, odchovanej českou knihou od odbornej literatúry cez pôvodnú a prekladovú beletriu až po časopisy a noviny. Svoje miesto tu mal aj rozhlas, film a moderné prostriedky komunikácie. Z tohto hľadiska možno hodnotiť pomer k spisovnej češtine zo slovenskej strany ako vzťah z istej stránky rovnocenný so vzťahom k vlastnému spisovnému jazyku, ktorý používatelia neovládajú aktívne. /Schopnosť aktívneho používania je len mimoriadne stimulovaná potrebami dorozumenia v priamom rečovom styku v prostredí druhého jazyka/, ale formou semikomunikácie, ktoré však vytvára prirodzený návyk, a tým aj pomer k druhému jazyku ako k intímne známemu a blízkemu. Kultivovanosť, vybrúsenosť dodáva spisovnej češtine aj spisovnej slovenčine prestíž, na základe ktorej sa uznáva za vzor aj pre vyjadrovanie v rodnom jazyku.

Interferenčné a integračné procesy, ktoré sa medzi slovenčinou a češtinou v dnešnej jazykovej situácii najmä pôsobením množiacich sa dvojjazykových komunikačných aktov v hromadných informačných prostriedkoch odohrávajú, možno zhrnúť pod spoločný výrazný znak - proces vyrovnávania diferenčných jazykových štruktúr, najmä v oblasti lexikálnej /sémantickej a slovotvornej/, ale aj štylistickej /isté vyrovnávanie asymetrie štýlových rovín obidvoch jazykov/.

Bohatosť a krása reči, tak češtiny ako aj slovenčiny, v dvojjazykovej komunikácii získava a podmaňuje si poslucháča a diváka. Naopak, nerešpektovanie jazykových noriem vzbudzuje nevôľu a nespokojnosť, odvádza pozornosť od vlastnej informácie a znižuje estetickú, ale aj presvedčovaciu hodnotu, ktorá je zmyslom komunikačného aktu.

Poznámky

[1]V. Budovičová, Charakter dnešnej jazykovej situácie v ČSSR, AUC, Slavica Pragensia XVIII. Praha 1975, s. 185-198.

[2]J. Horecký, Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. In: Otázky jazykové kultury v socialitické společnosti. Academia Praha 1979, s. 21-25.

[3]J. Mistrík, Problémy masovej komunikácie. In: Z teórie spisovného jazyka. Veda Bratislava 1979, s. 69-72.

[4]V. Budovičová, Lexikálny pohyb v tzv. blízko príbuzných jazykoch. In: Československé prednášky pre.VII. medzinár. kongres slavistov. Varšava 1973, s. 271-278.

[5]E. Smiešková, Malý frazeologický slovník. SPN Bratislava 1974; J. Mlacek, Slovenská frazeológia. SPN Bratislava 1977.

[6]V. Budovičová, Z konfrontačnej lexikológie príbuzných jazykov - lexikálne paralely v slovenčine, ruštine a češtine. In: Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II, UK 1982; P. Ondrus, J. Horecký, J. Furdík, Súčasný slovenský spisovný jazyk - Lexikológia. SPN Bratislava 1980, s. 184-200.

[7]A. Jedlička, Přejímáme slovenské slova? Jazykový koutek Čs. rozhlasu. Praha 1949; Poznámky ke konfrontačnímu studiu slovenštiny a češtiny. Jazykovedné štúdie XII. Bratislava 1974, 20n; V. Křístek, Jazykové pozadí česko-slovenského kulturního kontextu. In: AUC, Slavica Pragensia XVIII, 1975.

[8]Dnes máme k dispozícii dobré prekladové slovníky na úrovni súčasnej lexikografickej teorie, a to Slovensko-český slovník /jednozväzkový - autori Ž. Gašparíková - A. Kamiš/, SPN Praha 1964 a najnovšie už aj dlho očakávaný Česko-slovenský slovník /jednozväzkový stredného typu, red.

G. Horák a kol./, Veda Bratislava 1979.

[9] V. Budovičová, Spisovné jazyky v kontakte - sociolingvistický pohľad na dnešný vzťah spisovnej češtiny a slovenčiny, Slovo a slovesnost 1974, s. 171-181.

[10] Pozri Československý terminologický časopis r. 1961-1965 a Kultúra slovenského slova od r. 1967, vyd. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV Bratislava, najmä štúdie venované odbornej terminológii; J. Horecký, Základy slovenskej terminológie, SPN Bratislava 1956.

[11] V. Budovičová, K teórii spisovného jazyka najmä z hľadiska medzijazykových vzťahov. Zb. Z teórie spisovného jazyka, Veda Bratislava 1979, s. 52-60.

Slovenské nárečia v Juhoslávii

Daniel Dudok

1. Doteraz sa už viackrát zdôrazňoval význam slovenských nárečí v Juhoslávii pre slovenskú dialektológiu, dejiny slovenského jazyka a jazykovedu vôbec. Vyzdvihovala sa potreba ich podrobného výskumu a spracovania z rozličných aspektov, a to tak celku, ako i jednotlivých obcí, skupín obcí, nárečových typov alebo jednotlivých jazykových rovín a javov. Podrobná analýza vzniku, vývinu a súčasného stavu týchto nárečí odhaľuje vnútorné dejiny nielen týchto nárečí, ale prispieva významne aj k poznaniu dejín slovenského jazyka vôbec.[1]

Doterajší výskum slovenských nárečí v Juhoslávii odpovedal už na viaceré dôležité otázky, ale práve jeho výsledky poukázali na závažnosť problematiky a rozsah prác, ktoré treba ešte vykonať.[2]

2. Slováci sa začali sťahovať na územie dnešnej Juhoslávie po vytlačení Turkov z Panónie v priebehu 18. a 19.storočia. Sťahovanie Slovákov na toto územie je súčasťou veľkého

zaľudňovacieho procesu riedko obývaných a vojnami spustošených krajov uhorskej Dolnej zeme, keď sa do týchto krajov sťahovalo aj obyvateľstvo iných národností: nemeckej, maďarskej, srbskej, chorvátskej, rumunskej, rusínskej, českej, talianskej, španielskej, bulharskej a i. Výsledkom toho je, že dnes na území juhoslovanskej Vojvodiny žije viac národov a národností ako kdekoľvek v Európe na takom priestore. V úradnom styku obyvateľstva sa používajú jazyky a písma piatich najpočetnejších národov a národností: srbochorvátčina, maďarčina, slovenčina, rumunčina a rusínčina.

3. Pokiaľ ide o územie Juhoslávie, Slováci najprv prišli do Petrovca /srbochorv. Bački Petrovac, r. 1745/, hneď nato do Kulpína /Kulpin/, potom do Bajše /Bajša, 1754/, Hložian /Gložan, 1756, Selenče /Selenča, 1758/, Kysáča /Kisač, 1773/, Pivnice /Pivnice, 1790/, Lalite /Lalić, 1790/, Palánky /Bačka Palanka, 1792/. V 19. storočí vznikli slovenské osady Silbaš, Čelarovo /Čelarevo/, Begeč. Všetky tieto osady sú v južnej Báčke neďaleko Nového Sadu a Dunaja a Slováci v nich tvoria kompaktné dedinské spoločenstvá. Slovenské obyvateľstvo prichádzalo aj do iných obcí, ale sa z nich zväčša vyťahovalo alebo splynulo s inonárodným obyvateľstvom /najmä obyvateľstvo rímskokatolíckeho vierovyznania/.

4. Slováci sa najprv začali sťahovať do Báčky, potom do Srieму, Banátu a Slavónie. Do Srieму prišli prví Slováci r. 1770 /Stará Pazova/. V Banáte sa začali usádzať od r. 1782 /Banátsky Komlóš/. Dodnes sa však v Banáte udržala na svojom pôvodnom mieste iba jedna slovenská obec založená v 18. storočí. Je to Aradáč /Aradac/, založený r. 1786. Túto obec založilo obyvateľstvo, ktoré panstvo /gróf Buttler/ už nechcelo prijať do obce Bardáň, založenej r. 1784. Trochu slovenského obyvateľstva žije od r. 1795 v meste Zreňanín /Zrenjanin/. Z Banátskeho Komlóša, Bardáňa, ako aj z Ečky, do ktorej tiež prišli Slováci v 18. storočí /1787-1788/, sa slovenské obyvateľstvo vyťahovalo. Ostatné slovenské

obce v Banáte vznikli v 19. storočí. Sú to napr. Kovačica /1803/, Padina /1806/, Jánošík /Janošik, 1823/, Hajdušica /Hajdučica, 1826/, Vojlovica /1869/, Biele Blato /Belo Blato, 1883/.

5. V Srieme je v podstate druhotná migrácia z Báčky. Uskutočnila sa celkove až v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia. Spočiatku obyvateľstvo evanjelického vierovyznania, ktoré tvorí podstatnú časť slovenského osídlenia na území Vojvodiny, nemohlo v Srieme ako súčasti autonómneho Chorvátska nadobúdať nehnuteľnosti. Až po vydaní císárskeho ediktu z r. 1859 začalo sa obyvateľstvo evanjelického vierovyznania natrvalo osádzať najmä v západnom Srieme. Sú to obce: Bingula /Bingula - Slováci začali prichádzať už v jeseni 1859/, Erdevík /Erdevik/, Ľuba /Ljuba/, Ilok, Šid /Šid/, Višničevo /Višnjičevo/ a iné. Obec Lug /Lug/ založili Slováci z južnej Báčky r. 1902. Stará Pazova /Stara Pazova/ tvorí v tomto osídľovaní Sriemu výnimku, lebo bola na území Vojenskej hranice, kde neplatili civilné zákony a vojenské vrchnosti dovolili osadiť sa aj evanjelikom. Dnes vo východnom Srieme Slováci kompaktne žijú ešte v obciach Boľovce /Boljevci/, Dobanovce /Dobanovci/ a Slankamenské Vinice /Slankamenski Vinogradi/. Veľká časť tohto obyvateľstva pochádza zo Starej Pazovy. Slovenské obyvateľstvo rímskokatolíckeho vierovyznania prichodilo do Sriemu aj pred rokom 1859, ale sa dodnes pri slovenskej národnosti zväčša neudržalo alebo sa odsťahovalo.

6. Sťahovanie Slovákov do Slavónie /Socialistická republika Chrovátsko/ nesúvisí so sťahovaním Slovákov na územie Vojvodiny a uskutočnilo sa neskôr. Všetky slovenské osady v Slavónii vznikli v 19. alebo i v 20. storočí. Najstaršou slovenskou osadou, ktorá sa dodnes udržala na svojom pôvodnom mieste a v ktorej Slováci žijú kompaktne, je Ledenik /Ledenik/ pri Našiciach, založený r. 1811. Neďaleko od Našíc sú aj Miľovce /Miljevci, 1836/, Zokov Gaj /asi 1855/, Markovec /Markovac, 1879/, Jelisovec /Jelisavac, 1889/, Kniežovec

/Kneževac, 1902/. Na okolí Ďakova /Djakovo/ sú dve obce s kompaktným slovenským osídlením. Sú to Jozipovac /Josipovac, 1881/ a Đerovec /Đurđevac, 1882/. Pri Daruvare a Pakraci sú Lipovľany /Lipovljani, 1883/ a Antunovac /Antunovac, 1880/. Slováci roztrúsene žijú aj v mnohých ďalších obciach.[3]

7. Slovenskí prisťahovalci na území Juhoslávie prichádzali na jednej strane do styku s obyvateľstvom rozličných národností, ale na druhej strane sa intenzívne miešali s obyvateľstvom slovenskej národnosti, ale rozličného krajového pôvodu, odlišných znakov hmotnej a duchovnej kultúry, rozličnej nárečovej príslušnosti. Rozličný bol i čas príchodu jednotlivých skupín prisťahovalcov a obyvateľstvo často opúšťalo už zaujaté osady a sťahovalo sa na iné miesta v hľadaní lepších životných podmienok.

8. V novom prostredí novým zoskupovaním a zbližovaním ľudí rozličnej nárečovej príslušnosti, rozličných zvyklostí, náhľadov, odlišných znakov tradície a pod. vznikol konvergentný vzťah a jeho výsledkom je vznik nového spoločenského celku /alebo nových spoločenských celkov/ so všetkými základnými znakmi prinesenými z pôvodnej vlasti, ale v pozmenenej vnútornej organizácii.[4] Toto sa zvlášť vzťahuje na najstaršie pôvodné slovenské obce v Báčke a Banáte. Nevyrovnané sú ešte celky v Srieme a Slavónii v dôsledku neskoršej migrácie. V týchto obciach zväčša ešte existujú vedľa seba alebo doznievajú charakteristické znaky pôvodných obcí. Vo väčšine slovenských obcí v Chorvátsku aj napriek ich roztrúsenosti a slabým stykom výrazná je hneď napríklad nárečová blízkosť, ale táto blízkosť vyplýva zo skutočnosti, že väčšina obyvateľstva týchto obcí pochádza z neveľkého počtu susediacich obcí na Slovensku /napr. od povodia riečky Bystrice na Kysuciach/. Slovenskí obyvatelia v Slavónii majú ešte svojich bližších i ďalších príbuzných v pôvodných obciach na Slovensku a zachovávajú si celkove aj zvyky a obyčaje i nárečie pôvodných obcí.

9. Na druhej strane toto nové zoskupovanie a utváranie nových uzavretých systémov slovenskej society malo za následok, že dnes hmotnú a duchovnú kultúru jednotlivých celkov nemôžeme v úplnosti stotožniť ani s jedným konkrétnym spoločenským, etnografickým alebo jazykovým celkom v pôvodnej vlasti.[5]

Celý rad rozličných činiteľov usmerňoval slovenskú národnosť v Juhoslávii k jej novej integrácii so všetkými jej špecifickými znakmi, ktorými sa ona dnes vyznačuje ako osobitná etnografická, historická, kultúrna, jazyková a pod. štruktúra slovenského národného organizmu. Každé prostredie má svoje relevantné činitele tohto usmerňovania a formovania, resp. iný ich vzájomný vzťah, poradie, intenzitu, čas trvania a pod.

10. Pri formovaní súčasného stavu rozlišujeme dva druhy relevantných činiteľov: a/ činitele, ktoré pôsobili alebo pôsobia v rámci slovenského etnika, b/ činitele, ktoré pôsobia na reláciách slovenské etnikum - iné etniká, s ktorými slovenské obyvateľstvo v novom prostredí prichádzalo do styku. Nejde natoľko o podstatné rozdiely medzi týmito činiteľmi, ako o intenzitu ich vplyvu, rozsah času trvania a najmä o konečný výsledok ich pôsobenia. Výsledkom vzájomného ovplyvňovania a konvergentných procesov v rámci toho istého etnika je zasa len časť toho istého etnika, kým v kontaktoch častí dvoch etník, najmä ak je jedno z nich vo výraznejšej menšine alebo inak funkčne /spoločensky, kultúrne, hospodársky a pod./ mene výrazné, jedno z týchto etník postupne ustupuje, zaniká, nahrdza sa charakteristickými znakmi iného etnika. Preto sú tieto druhé činitele dôležité z hľadiska existencie etnika.

11. Všetko toto možno sledovať aj v oblasti jazyka. Z jednotlivých nárečových štruktúr pôvodnej vlasti v konvergentnom procese sa vyvinuli nové celky, nové uzavreté nárečové sústavy. Ale nárečové sústavy prisťahovalcov zároveň prechádzali divergentným procesom vo vzťahu k nárečovým sústavám v pôvodnej vlasti, a tak ich dnes nemôžeme v úplnosti stotož-

niť ani s jedným konkrétnym nárečím na súvislom slovenskom území. Vôbec nepredstavuje ťažkosti zaradenie slovenských nárečí v Juhoslávii do niektorého zo základných nárečových celkov na Slovensku, ale rozbor materiálu ukazuje, že jednotlivé prvky ich systémov sú v inom zložení, v inej vnútornej organizácii než v zodpovedajúcich príbuzných nárečiach pôvodnej vlasti. Neraz sa bezpečne zistilo, z ktorých obcí na Slovensku prišli celé skupiny rodín, ale nárečie ich dnešných potomkov sa nedá stotožniť s nárečím ich pôvodnej obce. Jednotlivé prvky týchto nových nárečí ako pevných uzavretých celkov na súvislom slovenskom území patria často zemepisne veľmi vzdialeným systémom, ktoré pred príchodom ich nositeľov do týchto krajov neboli v nijakom vzájomnom kontakte. Je to dôkazom toho, že aj predkovia dnešných generácií prišli z rozličných krajov a hovorili rozličnými krajovými nárečiami, ktoré potom postupne splynuli v nový celok, pozostávajúci z prvkov pôvodných systémov alebo celkov.[6] Pôsobením rozsiahleho konvergentného procesu, vzájomného miešania, kríženia, integrácie rozličných pôvodných systémov vznikli nové ucelené nárečové systémy, ktoré v porovnaní s paralelnými nárečovými systémami v pôvodnej vlasti sa javia ako vekove mladší členovia tej istej rodiny.[7]

12. Pri formovaní nových uzavretých sústav slovenských nárečí na reláciách slovenského etnika a jeho nárečí dôležité boli mnohé mimojazykové činitele. Predovšetkým sama skutočnosť, že príslušníci rozličných krajových /miestnych/ nárečí boli v novej obci odkázaní na seba, na vzájomnú pomoc a spoluprácu, významne určovala kontakty rozličných nárečových sústav tak navonok vo svojich nositeľoch, ako aj vnútorne vo svojej dorozumievacej funkcii.[8] Niekedy je však ťažko vystopovať, čo všetko, kedy a v akej mierе pôsobilo na formovanie nového dedinského kolektívu v jednotlivých historických obdobiach alebo ako sa javí dnes. V rámci komplexu činiteľov spolupôsobiacich v každodennom živote niektoré veľmi subtílne a navo-

nok málo viditeľné činitele pôsobili možno intenzívnejšie na integračné procesy v zmysle vyrovnávania rozdielov medzi jednotlivými sústavami /alebo zachovávania pôvodných foriem/ ako napríklad niektoré už na prvý pohľad zistiteľné. Okrem hospodárskych veľmi dôležité sú sociálne, a najmä psychické činitele.

13. Nie veľmi dlhé dejiny Slovákov na území Juhoslávie poskytujú ešte dosť údajov, aby sa v každom prostredí mohli zistiť a preskúmať aspoň tie najdôležitejšie činitele a katalyzátory konvergentných alebo divergentných procesov. Dejiny Slovákov v Juhoslávii ukazujú, že pre prvotné zakladanie obcí a potom ich ďalšie formovanie veľmi dôležitým činiteľom bola náboženská príslušnosť prisťahovalcov. Náboženská príslušnosť bola dôležitá nielen pre nadväzovanie vzájomných konktaktov príslušníkov rozličných pôvodných obcí, ktorí sa pri kolonizácii dostali do bezprostredného styku, ale aj vôbec pre prvotné zoskupovanie do spoločných obcí. Celkový spoločenský a kultúrny život dedinskej spoločnosti cez dlhé desaťročia i stáročia sa vyvíjal v tesnej spojitosti s cirkevným životom. Takto založený život so spoločnou náboženskou morálkou, príbuznou tradíciou, podobnými náhľadmi a zvyklosťami vyvolával pocity spolupatričnosti a usmerňoval aj celkové integračné procesy, ktoré postupne presahovali rámce obce a zasahovali aj širší celok.[9] Na druhej strane zase vznikali retardačné procesy, ak tieto činitele boli iné.

O dôležitosti náboženského faktora pri zakladaní nových slovenských obcí na území Vojvodiny a ako katalyzátora integračných procesov svedčí napríklad obec Selenča v Báčke, v ktorej vedľa seba už vyše dvesto rokov žije v približne rovnakom počte obyvateľstvo pochádzajúce zo západného a stredného Slovenska. Obyvateľstvo pochádzajúce zo západného Slovenska je rímskokatolíckeho vierovyznania a obyvateľstvo pochádzajúce zo stredného Slovenska evanjelického vierovyznania. K stieraniu ich nárečových a iných odlišností nedošlo, hoci toto

obyvateľstvo žije v tej istej politickej obci a zo zemepisného hľadiska ho delí navzájom iba úzka ulica. Geografické, hospodárske a iné činitele teda neboli také dôležité ako povedomie spoločenskej osobitosti. Na druhej strane však nič neretardovalo v rámci týchto dvoch spoločenstiev vlastnú integráciu, a tak aj vyrovnávanie nárečia západoslovenského typu na jednej strane a stredoslovenského typu na druhej strane. Po druhej svetovej vojne nastali v tomto ohľade citeľné zmeny. Náboženský faktor prestáva byť takým dôležitým a celkový hospodársky, spoločenský a kultúrny život obce usporiadaný na samosprávnych základoch poskytuje veľa možností každodenného styku a všestrannej spolupráce obyvateľstva obidvoch konfesií.[10]

14. Pri usmerňovaní integračných procesov v uvedených rámcoch významný bol ďalej počet príslušníkov niektorého lokálneho spoločenstva, ktoré prišlo do kontaktu s príslušníkmi iného pôvodného lokálneho spoločenstva, potom čas osídľovania, ekonomická sila, kultúrna úroveň a pod. jednotlivých skupín prisťahovalcov. Popredné miesto patrí časovému momentu. Zdá sa, že rozhodujúcou skutočnosťou vôbec bolo, či niektorá skupina obec založila, alebo sa na taká skupinu iba navrstvila. Obyvateľstvo, ktoré obec založilo a prvé usporiadalo v nej spoločenské a hospodárske vzťahy, vtláčalo základnú pečať aj ďalšiemu hospodárskemu, spoločenskému, kultúrnemu, rečovému a inému vývinu. Takýto záver nám núkajú obce, pri ktorých sa nám zachovali údaje o pôvode a počte ich prvých prisťahovalcov.

15. V reči Slovákov vo Vojvodine sa dnes jasne vyčleňujú nárečia stredoslovenského a západoslovenského typu. Veľká väčšina týchto Slovákov hovorí nárečím stredoslovenského typu. Nárečím západoslovenského typu sa vo Vojvodine hovorí iba v Pivnici a katolíckej časti Selenče, čiastočne i v obciach, do ktorých sa toto obyvateľstvo sťahovalo a v ktorých žije spolu s obyvateľstvom stredoslovenského nárečového typu /najmä

v obci západného Sriemu/. Dodnes sa čiastočne zachováva západoslovenský nárečový typ v Zreňanine. Západoslovenským nárečím kysuckého typu hovorí prevažná časť Slovákov v Chorvátsku.

16. Na ilustráciu vzniku nových nárečových systémov na základe viacerých pôvodných nárečových systémov uvedieme niekoľko nárečových znakov obcí Pivnica a Aradáč, ktoré vznikli v približne rovnakom čase. Pivnica ako obec západoslovenského nárečového typu vznikla r. 1790 a Aradáč, obec stredoslovenského nárečového typu r. 1786.

17. Pivnica. Rozličné pramene i literatúra uvádzajú, že do Pivnice, na majetok kráľovskej komory, prišlo r. 1790 asi 400 osôb z niekoľkých obcí Stolnobelehradskej a Vesprímskej stolice na území dnešného Maďarska. Predtým tam prišli predovšetkým zo západoslovenských stolíc a pravdepodobne aj spoza rieky Moravy. Pivnica má dnes vyše 5000 obyvateľov, z toho j 80% Slovákov. Väčšinu ostatného obyvateľstva tvoria Srbi.[11]

18. Už pri prvom stretnutí s pivnickým nárečím zistíme početné znaky príznačné pre západoslovenské nárečia. Svedčia o tom všetky jazykové roviny. Ale v tomto nárečí zistíme aj viaceré prvky príznačné pre stredoslovenské nárečia. Dôkladný rozbor tohto nárečia a jeho porovnanie s nárečiami na súvislom slovenskom jazykovom území ukazuje, že ho ako celok územne presnejšie na Slovensku lokalizovať vlastne ani nemožno. Možno iba konštatovať, že je nárečím západoslovenského typu s niektorými prvkami stredoslovenských nárečí.

19. a/ Pre pivnické nárečie sú príznačné skupiny <u>rot</u>-, <u>lot</u>- za pôv. skupiny <u>ort</u>-, <u>olt</u>- a pretiahnutou intonáciou: rožen, rola, loket a pod.

b/ Neplatí rytmický zákon dvoch dĺžok: vrátá, dĺfkám, múdrí, dávám, lúbím, lúbíš a pod.

c/ Nejestvujú dvojhlásky: kóň, stól, hňízdo, šésté, cujá.

d/ Za pôv. nosovku ę je <u>a</u>, <u>á</u>: maso, pata, hrada, pátel ďesátí, oni viďá, robá a pod.

e/ Za pôv. jery je e, é: ďen, oves, svátek, česnek, ďéšť. Aj vkladanou hláskou je e, é: veter, oheň, kašel, védél, pékél a pod.

f/ spoluhlásky v a f tvoria znelostnú dvojicu: xláf – do xléva, stofka, poléfka a pod.

g/ Gen. množ. čísla je bratú, stromú, domú a pod.

Niektoré znaky pivnického nárečia nás odvádzajú na menšie územia západného Slovenska: na Záhorie, Považie a pod. Napríklad pre oblasť Záhoria sú príznačné podoby led/t, levi, lehnúť, hledať, ďekuvať, terxa, smetana, kostel /so samohláskou -e-/. Pre oblasť Záhoria je príznačná aj znelostná dvojica v-f, prípona -ú v gen. množ. čísla a pod. Mnohé znaky pivnického nárečia, príznačné pre záhorskú oblasť, vyskytujú sa často aj v bývalých okresoch Modra, Skalica, Senica, Myjava, Nové Mesto nad Váhom, Trenčín, ale sa nevyskytujú alebo sú zriedkavé v oblastiach na východ od Malých Karpát. Kým sú na Záhorí podoby stromú, domú, ako je to aj v Pivnici, ale aj kúň, stúl, mój a pod., v Pivnici je pravidelne kóň, stól, mój a pod., ako v oblastiach na východ od Malých Karpát. Na Záhorí sú podoby vjetr, hvjezda, svjetit /svätiť/, v Pivnici však iba veter, hvezda, svatiť. Zo Záhoria vylučujú pivnické nárečie aj podoby ako mesác, zajác, séha, smad/t alebo prípona -om v inštr. jednotného čísla: bratom, stromom, mestom, ojom a 1. os. prítomníka slovesa byť - som. Na Záhorí je gen. množ. čísla žen, ruk, nom. a ak. množného čísla stred. rodu mjesta, vajca, v Pivnici je však dôsledne žén, rúk, mesté, vajcá a pod.

Okrem tohto v pivnickom nárečí sa uplatňujú spoluhlásky ď, ť, ň v stredoslovenskom rozsahu: ďíta, ďeti, ďeďina, tixo, ňebuďem, ďesať a pod.

Ani po uvedení ďalších faktov by sa situácia podstatnejšie nezmenila: pivnické nárečie by sa bližšie lokalizovať nepodarilo. Skoro všetky jazykové fakty tohto nárečia možno zemepisne presne vymedziť, ale vôbec nie na jednom mieste. Ich izoglosy sa často zhodujú, križujú, ale veľa ráz sa ani nedotýkajú.

Pivnické nárečie predsa je najbližšie nárečiam na južných a juhovýchodných svahoch bielych Karpát, zhruba v niekdajších okresoch Senica, Myjava, Nové Mesto nad Váhom a Trenčín. Ale všetky prvky pivnického nárečového systému sa ani zďaleka nedajú lokalizovať iba na toto územie.

20. Pokiaľ ide o pivnické nárečie, rozhodujúcu pečať mu dala prvá vlna prisťahovalcov z Tordaše /maď. Tordas/, Ďurova /Gyuró/, Baračky /Baracska/, Šúra /Súr/, Velegu /Nagyveleg/ a Černe /Csernye/ v Stolnobelehradskej a Vesprímskej stolici, ktoré sa tam zasa nie dlho predtým prisťahovala najmä zo severných evanjelických krajov Nitrianskej stolice a priľahlých juhozápadných častí Trenčianskej stolice. Táto skupina si hneď po príchode do Pivnice usporiadala obecný a cirkevný život a udávala potom i tón a charakter ďalšiemu rozvoju tejto obce a jej vzťahom s okolitým slovenským i inonárodným prostredím.[12]

21. Aradáč. Túto obec založilo na jar 1786 obyvateľstvo pochádzajúce z Novohradskej a Zvolenskej stolice. Za prvé tri roky do Aradáča prišlo celkove 185 slovenských rodín, z ktorých asi 70% boli rodiny pochádzajúce z Novohradskej stolice, ostatné zo Zvolenskej a ostatných stolíc súvislého slovenského územia. Obyvateľstvo prichádzalo skoro zo všetkých dedín západnej polovice Novohradskej stolice. Sú to najmä oblasti Krupinskej vrchoviny a južných svahov Javorie alebo údolia, ktorými pretekajú potoky Madačka, Tisovník, Stará rieka a trochu na východ od nich Kriváň. Najviac osadníkov však prišlo z povodia Tisovníka, najmä z obcí Šuľa, Lentvora, Pravica, Závada, Príbeľ, Červeňany, Horný a Dolný Tisovník atď.

22. Po prvých rokoch zakladania obce a života v novom prostredí pomery sa postupne utíšili a obec začala všestranne mohutnieť. Slovenská obec bola založená nedaleko srbskej obce. Na rozlíšenie osady sa volali Horný a Dolný Arad, neskôr Slovenský a Srbský Aradáč. Obidve dediny delil iba úzky pás chotára, ktorý sa rozširovaním obcí postupne zastaval a obidve

obce sa spojili aj ulicami. To potom viedlo k tomu, že sa po druhej svetovej vojne r. 1946 z uvedených dvoch samostatných obcí, s osobitnou obecnou, školskou, cirkevnou a inou správou, utvorila jediná obec, ktorá sa po slovensky volá Aradáč a po srbsky Aradac. Ale staré pomenovanie Slovenský Aradáč a Srbský Aradáč v ľude pretrváva dodnes a používa sa na označenie častí obce, ktoré pôvodne boli dvoma samostatnými obcami. Etnická hranica medzi týmito dvoma časťami obce je aj dnes celkom výrazná. V roku 1791 Slovenský Aradáč mal 878 obyvateľov a v marci 1971 Aradáč ako celok 3823 obyvateľov, z toho Slovákov 2243 /59%/.

23. Keďže Aradáč zakladalo obyvateľstvo skoro všetkých dedín západnej polovice Novohradskej stolice, má to význam i z hľadiska charakteru a celkového vývinu jeho hmotnej i duchovnej kultúry i jeho reči.

Ale keby sme dnešné nárečie Aradáča porovnávali s nárečiami konkrétnych obcí tohto kraja, nenašli by sme nárečie, ktoré by bolo totožné s aradáčskym nárečím. Nejde o rozdielny vývin aradáčskeho nárečia za uplynulých 200 rokov v inorečovom prostredí, ale predovšetkým o konvergentný vývin všetkých pôvodných nárečí v novom dedinskom spoločenstve, o ich miešanie, kríženie, postupné zanikanie odlišných znakov a prerastanie do nového uceleného systému ako súčasti vyššieho celku alebo systému, ktorý tvorí celkový život tejto obce. Tento nový nárečový systém obsahuje prvky pôvodných nárečových systémov. Skoro všetky prvky aradáčskeho nárečia sú v nárečiach pôvodných obcí, ale nie všetky v jedinej obci. Neraz sa prvky aradáčskeho nárečia, ktoré tu fungujú ako časti uceleného systému, nachádzajú vo vzdialených obciach súvislého slovenského územia, v ktorých fungujú ako časti osobitných nárečových systémov. Zaujímavé by bolo sledovať, ktoré prvky pôvodných nárečí vo výstavbe nového nárečového systému pretrvali a ktoré zanikli a čo všetko vplývalo na to, že vývin prebiehal práve tak a nie inak. Pravda, tu by sa už museli brať na pomoc aj iné

stránky života Aradáčenov, nie iba jazyk.

24. Niektoré znaky aradáčskeho nárečia v porovnaní s nárečiami pôvodných obcí na súvislom slovenskom území.

a/ Samohláska -e- je v prípadoch ako ďeľako, ukezovať, *stavať, staveňia, zarábať a pod. Forma ďeľako je vo všetkých* uvedených obciach na Slovensku, z ktorých prišli Aradáčania, ale formy ukezuvať, stavať, staveňia, zarábať sú v Dol. Strehovej a v obciach na juh od Modrého Kameňa. V ostatných obciach vymedzeného územia je ä: ukäzuvati, stavätí a pod.

b/ V Aradáči je za krátku nosovku ę po perniciach samohláska e: meso, peta, ďevať, hoveží, svetiť a pod. V obciach na súvislom území je však zväčša ä: mäso, päta, ďeväť a pod. Formy so samohláskou e sú v oblasti na juh od Modrého Kameňa a v južnej polovici Zvolenskej stolice. V aradáčskej sústave samohlások však samohláska ä vôbec nie je.

c/ V aradáčskom nárečí je podoba cesnak. V celom Novohrade a priľahlej časti východného Hontu okrem ich najjužnejších častí je česnok. Podoba cesnak je v modrokamenskom nárečí a v celom Zvolene.

d/ V západnom Novohrade a v celom Honte je doska. V Aradáči je pravidelne daska. Takto je to v celom Zvolene.

e/ Pokiaľ ide o reflexy za pôv. i a y, v aradáčskom nárečí sú iba formy s predným vysokým i: ribi, ženi, sim, díxať, pítať tak ako piť, robiť, ťixo, čítať a pod. Práve oblasť západného Novohradu, odkiaľ prišlo najviac prvých Aradáčanov, a východného Hontu má za pôv. y vokál e a za pôv. dlhé ý je ei: rebe, žene, deixati a pod. Jedno predné i, í majú iba obce v južnej časti /Vieska, Mýtna, Cinobaňa a vo Zvolene Očová, Čačín, z ktorých tiež prišli prví Aradáčania.

f/ V aradáčskom nárečí sú formy ďem, ohem, buhem, pám a pod. Takéto podoby sú všeobecné v západnom Novohrade a vo východnom Honte. Inde sa neutralizácia -n, -ň > -m nevyskytuje.

Keby sa takto v porovnaní aradáčskeho nárečia s náre-

čiami na súvislom slovenskom území pokračovalo aj v rovine tvorenia slov a tvarov, v syntaxi, lexike a pod., sotva by sa dospelo k iným výsledkom.

25. Predsa veľa znakov aradáčskeho nárečia sa zbieha v tzv. modrokamenskom nárečí, ktoré už hraničí s maďarskou jazykovou oblasťou. Podľa počtu prisťahovalcov by sa neočakávala taká vysoká zhoda aradáčskeho nárečia s týmto nárečím, ale keď sa berie do úvahy skutočnosť, že aj ostatné nárečia stredoslovenského typu v Juhoslávii majú veľa podobných znakov s modrokamenským nárečím a že nárečím takéhoto typu hovorí veľa Slovákov aj na území Maďarska a Rumunska, tento jav sa dá pochopiť a vysvetliť. V celkovom formovaní a vývine nového aradáčskeho nárečia nadobúda tak väčšiu váhu aj reč početných prisťahovalcov z územia dnešného Maďarska /Kiskörösa, Dunaegyházy/, ktorí neprišli do Aradáča rovno zo Slovenska. Závažný je aj názor J. Štolca, že aj tzv. modrokamenské nárečie prešlo v minulosti zmenami pod vplyvom reči kolonistov postupujúcich zo severnejších oblastí na juh. Týmto sa aj modrokamenské nárečie približuje k celkovému procesu formovania a vývinu nového, tzv. dolnozemského slovenského nárečového komplexu rozprestierajúceho sa na území dnešného Maďarska, Rumunska a Juhoslávie. A napokon nárečie Aradáča sa nevyvíjalo v obci izolovane, ale od samého začiatku bolo súčasťou širšieho kontextu slovenských nárečí v Banáte a inde, čoho dôkazom je aj sťahovanie Aradáčanov do iných obcí a obyvateľov iných obcí do Aradáča, uzavieranie rodinných a príbuzenských zväzkov, vzájomné návštevy, spoločné podnikania a mnohé iné vzájomné kontakty slovenského obyvateľstva tohto územia za uplynulých dvesto rokov. V tomto zložitom konvergentnom procese vzniklo nárečie, ktoré popri svojich špecifických miestnych znakoch má aj veľa totožných znakov s inými slovenskými nárečiami najprv v Banáte a potom i širšie. Prvky nárečí širšieho prostredia sa navrstvovali na domáci podklad postupne, v závislosti od druhu a intenzity kontaktov a obyvateľmi iných obcí a nevyplývajú vždy otrocky z rečových základov, ktoré

položili prví Aradáčania.[13]

26. Porovnávanie súčasného pivnického a aradáčskeho nárečia, ako aj nárečí iných slovenských obcí v Juhoslávii s nárečiami pôvodných obcí na súvislom slovenskom území poukazuje na smer historického vývinu a na stupeň novej integrácie tak v rámci obce, ako i v rámci širšieho jazykového a spoločenského celku, ku ktorému tieto nárečia a ich nositelia patria. Proces vzniku a vývinu nárečí týchto a iných obcí zároveň osvetľuje aj cesty vzniku a vývinu širšieho celku slovenských nárečí tak vo Vojvodine, ako i dolnozemského nárečového komplexu vôbec, ktorý vznikol po vytlačení Turkov z Panónskej nížiny v priebehu 18. a 19. storočia.

27. Kontakty nositeľov týchto nárečí s inorečovým prostredím a slovenským spisovným jazykom vnášajú do tohto vývinu špecifické prvky aj v rámci dolnozemského nárečového komplexu.

Slováci v Juhoslávii žijú intenzívnym kultúrnym a spoločenským životom, v ktorom sa široko uplatňuje spisovná slovenčina. Prostredníctvom školy, tlače, rozhlasu, televízie, krásnej a odbornej literatúry, divadelných predstavení, estrádnych a iných programov spisovná slovenčina vplýva aj na nárečia. A naopak: nárečia vplývajú na spisovné vyjadrovanie. Preto sa výskum slovenských nárečí v Juhoslávii javí aj ako praktická potreba, vyplývajúca zo vzájomného vzťahu nárečovej a spisovnej podoby národného jazyka v ich každodennom použití a funkcii.

Okrem slovenčiny vo funkcii spisovného jazyka týchto Slovákov alebo v kontaktoch s inými národmi používala sa v jednotlivých vývinových obdobiach alebo sa používa i dnes v niektorých oblastiach a funkciách aj čeština alebo bibličtina, čiastočne latinčina /napr. v rámci evanjelickej a katolíckej cirkvi/, nemčina, maďarčina a srbochorvátčina.

Do roku 1918 reč Slovákov na území Juhoslávie bola vo výraznejšom styku s maďarským jazykom. Po založení Juhoslávie tieto styky skoro celkom prestali. Kontakty s nemeckým jazykom trvali do konca druhej svetovej vojny. Kontakty so srbochorvátskym jazykom trvajú od začiatku sťahovania Slo-

vákov do týchto krajov podnes. Zosilnili sa najmä po druhej svetovej vojne. Prejavuje sa to aj v narastajúcom bilingvizme najmä u príslušníkov slovenskej národnosti a prenikaní srbochorvátskych jazykových prvkov do ich reči. Preto je dôležitou nielen teoretickou, ale i praktickou úlohou slovenskej jazykovedy v Juhoslávii systematický výskum týchto kontaktov a ich dôsledkov.

Vedecký výskum reči Slovákov v Juhoslávii sa začal najmä po druhej svetovej vojne. V poslednom desaťročí po inštitucionálnom dobudovaní vojvodinskej slovakistiky /založenie Katedry slovenského jazyka a literatúry a potom jej prerastanie na Slovakistický ústav Filozofickej fakulty v Novom Sade, založenie Spolku vojvodinských slovakistov r. 1969 a pod./ výskum slovenského jazyka v Juhoslávii a jeho kontaktov s inými jazykmi sa koná aj na základe široko rozpracovaných vedeckovýskumných projektov.

Poznámky

[1]Porov. Štolc, J.: O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii. Nový život, 17, 1965, č. 3, s. 339.

[2]Okrem početných štúdií o týchto nárečiach doteraz vznikli aj dve rozsiahle monografie - Štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii. Bratislava 1968, 353 s.; Dudok, D.: Nárečie Pivnice v Báčke. Martin, Matica slovenská 1972, 288 s.

[3]O sťahovaní Slovákov na územie dnešnej Juhoslávie pozri najmä Sirácky, J.: Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. 2. vyd. Martin, Matica slovenská 1971, 301 s.; Ušák, V.: Slováci v Chorvátsku. Historický náčrt. Cleveland - Rím, Slovenský ústav 1978, 232 s. + 22 s. obrázkových príloh.; Čaplovič, J.: Dejiny slovenského evanj. a. v. cirkevného sboru v Kovačici. Kovačica 1928.

[4]Porov. Štolc, J.: Slovenské jazykové ostrovy na Dolnej zemi ako predmet jazykovedného výskumu. In: Slováci v zahraničí 1. Martin, Matica slovenská 1970, s. 67.

[5]Porov. Filová, B.: Tradičná kultúra vojvodinských Slovákov v kontexte slovenskej ľudovej kultúry. In: Tradičná kultúra Slovákov vo Vojvodine. Nový Sad, Obzor 1973, s. 23; Štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii, s. 230.

[6]Porov. Štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii, s. 197 n.

[7]Štolc, J.: O pôvode a rozvoji slovenskej reči v Juhoslávii, s. 339.

[8]Štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii, s. 230.

[9]Porov. Štolc, J.: Slovenské jazykové ostrovy /.../, s. 5

[10]Porov. aj Slovenská evanjelická kresťanská cirkev a. v. v Kráľovstve juhoslovanskom v slove a obrazoch. Zostavil Adam Vereš, ev. biskup. Petrovec 1930, s. 101-108; Štolc, J.: Reč Slovákov v Juhoslávii, s. 227-228.

[11]Porov. Dudok, D.: Nárečie Pivnice v Báčke, s. 17 n.

[12]Podrobný rozbor pivnického nárečia a určenie jeho miesta medzi nárečiami slovenského jazyka pozri v cit. monografii Nárečia Pivnice v Báčke.

[13] O mieste aradáčskeho nárečia medzi nárečiami slovenského jazyka pozri na základe rozboru historických údajov a hláskoslovia tohto nárečia v štúdii Dudok, D.: Vznik obce a nárečia Aradáča v Banáte ako príklad vzniku nových slovenských obcí a nárečí na území Vojvodiny. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov, 2, 1980, s. 47-78.

Slovenské ľudové tance

Stanislav Dúžek

Pod širokým pojmom slovenské ľudové tance rozumieme príznačné tanečno-hudobné bohatstvo slovenského, predovšetkým vidieckeho ľudu: roľníkov, pastierov, robotníkov, remeselníkov a príslušníkov stredných vrstiev národa. Ich prirodzeným a základným prostredím sú slovenské dediny. Tu obyvateľstvo popri svojich vlastných, miestnych tancoch, ktoré sú základom folklórneho repertoáru, používa, prispôsobuje si a osvojuje si i tance prevzaté z iných kultúrnych a etnických prostredí. V ľudovom a zábavnom spoločenskom tanci je vzájomná asimilácia rôznych tanečných vrstiev princípom všeobecným, čo lepšie pochopíme, ak si uvedomíme napríklad úlohu tanca ako prostriedku spoločenského styku, jeho kolektívnosť, či značnú univerzálnosť jeho hlavných výrazových prostriedkov - rytmického pohybu a hudby v pôsobivých estetických a emotívnych formách.

Podobne ako v niektorých iných nám blízkych krajinách stredovýchodnej a južnej Európy, ľudové tance na Slovensku ani zďaleka nie sú v súčasnosti dominantným tanečným žánrom ani na vidieku, kde jestvujú v symbióze so stále viac prevažujúcimi modernými a módnymi spoločenskými tancami

iných vyspelých, industrializovaných a urbanizovaných spoločenstiev. Najmä obidve povojnové obdobia 20. storočia, ale najmä socializácia Slovenska znamenajú výrazné zmeny k úbytku tradičného ľudového tanca v prirodzenom prostredí a funkcií, podobne ako je to aj v iných odvetviach ľudovej kultúry. Najmä mládež, ako hlavný predstaviteľ tanečného života, inklinuje k novým prúdom spoločenského tanca. Starší nositelia tradičného tanca vymierajú, alebo sú svojím početným zastúpením iba okrajovou vrstvou aktívnych tanečníkov.

V čase výrazného ubúdania ľudových tancov a tradičných tanečných príležitostí v ich prirodzenom prostredí sa však objavuje nový, z hľadiska uchovávania ľudového tanca pozitívny moment: stúpajúci záujem o pestovanie a uvedomelé učenie sa ľudovým tancom predovšetkým pre scénické vystúpenia a paralelne s tým zbieranie - opisovanie a filmovanie ľudových tancov.

Koncom 40. rokov tohto storočia vzniká prvá organizátorská a metodická inštitúcia pri Matici slovenskej - UNTOS /Ústredie národopisných tanečných ochotníckych skupín/ pre množiace sa tzv. národopisné skupiny, utvára sa dokonca profesionálny folklórny súbor SĽUK /Slovenský ľudový umelecký kolektív/ i ďalšie súbory. V 50. rokoch ľudový tanec začínajú dokumentovať a skúmať odborníci v rámci výskumov Slovenskej akadémie vied, začína sa formovať štruktúra viacerých významných kultúrno-spoločenských podujatí - slávností ľudových piesní a tancov, folklórnych festivalov v rôznych častiach Slovenska. V nasledujúcich rokoch, vďaka záujmu a kultúrnej politike socialistického štátu, sa počet tanečných folklórnych kolektívov rozrastá a stabilizuje, dotvára sa inštitucionálna sieť metodickej starostlivosti o záujmovú umeleckú činnosť i v tomto žánri na čele s Osvetovým ústavom v Bratislave a ďalšími /kraj-

skými, okresnými atď./ kultúrno-osvetovými zariadeniami. V Bratislave sa sústreďuje vedecký výskum a dokumentácia ľudového tanca v Umenovednom ústave SAV, výchova profesionálnych tanečníkov v odbore ľudového tanca v špecializovanej triede konzervatória a choreografov slovenského ľudového tanca na Vysokej škole múzických umení. Folklórne slávnosti - významné fórum ľudového tanca - po vystupňovanom raste podujatí menšieho významu, zhruba v poslednom desaťročí sa tiež ustaľujú počtom i programovou úrovňou. Najvýznamnejšími, každoročne sa opakujúcimi podujatiami celoslovenského charakteru sú Folklórny festival Východná, detské folklórne prehliadky v Prešove a v Trenčíne, národnostné festivaly Maďarov a Ukrajincov v Želiezovciach a vo Svidníku. Krajské folklórne slávnosti bývajú v Myjave, v Detve a v Košiciach a jestvuje pravidelne viacero regionálnych, okresných a lokálnych folklórnych podujatí. Takýmito cestami, výraznejšie ako predtým, prenikajú ľudové tance, pre ktoré bola v ich prirodzenom živote príznačná lokálnosť - väzba na určité menšie spoločenstvo, a tým vytváraná osobitosť ich tvaru, do širšieho prostredia a vedomia, napr. i mestského aj nadnárodného.

Slovenské ľudové tance ako celok predstavujú živý, meniaci sa organizmus, ktorý sa v priebehu histórie prispôsobuje podmienkam svojej existencie obdobne ako iné druhy folklórneho žánru, napríklad hudba. Súčasný stav je výsledkom zložitého stáročného vývoja, navrstvovania, postupného formovania i zanikania rôznych typov a variantov ľudového tanca. Stopovanie po minulosti, po najstarších koreňoch vedie od nepamäti analógiami s inými tanečnými kultúrami na jednoduchom stupni vývoja cez predpokladané pravdepodobnosti, na ktoré usudzujeme zo strohých zmienok o starých Slovanoch ako tanečníkoch a ich plesoch od 6. storočia.

Prvé nepriame a zriedkavé zmienky z oblasti hudby a

tanca z územia ustaľujúceho sa Uhorska, ktoré môžeme už konkrétnejšie vzťahovať na naše tance, sú vo forme cirkevných zákonov od roku 1114 a pokračujú až do 18. storočia. Zakazujú sa ľudové spevy a tance v kostoloch i na cintorínoch, čo súvisí zrejme so staroverskou obradovosťou, ako sú nočné priadky, tance a obyčaje na Rusadlá /svätodušné sviatky/, fašiangové rozpustilosti. Pretrvávajú ako cirkvi nevyhovujúce pozostatky pohanských čias, podobne ako ich špecializovaní predvádzatelia: mímovia, herci, hudci-igrici, pri ktorých už samotné pomenovanie svedčí o súvislosti s tanečnou činnosťou. /Výrazy ihrať, ihranie sú v nárečí zanikajúce synonymá s významom tancovať, prepletať nohami, tancovanie, ktoré sa vyskytujú zriedkavo i dnes v južnej časti stredného Slovenska; súvislosti so sídlením igricov, resp. miestami usporiadania tanca vykazujú i toponymá Igram, Ihriště a pod./

Od 16. storočia pribúdajú poznámky o tancoch v denníkoch, cestopisných črtách a biografiách zo šľachtického prostredia. Viažu sa väčšinou k náročnému mužskému tzv. hajdúskemu tancu, s premenami ktorého sa dodnes stretáme v odzemku. Významnou pamiatkou zameranou prednostne na spôsoby správania sa mládeže v tanečnom živote mesta Novej Bane sú zápisy artikúl Poriadku,čiže regúl banickej mládeže z roku 1676. Dobove spracované notopisné podoby tancov sú vo viacerých rukopisných zbierkach inštrumentálnych skladieb zo šľachtického prostredia zo 17. a 18. storočia. Spomenieme aspoň Vietorisov kódex, Uhrovecký /"oponický"/ zbierku, zbierky A. Szirmay-Keczerovej a tancov z Ostrihomu. Uvádzajú sa v nich, popri iných, i názvy niektorých našich tancov ako lopatkový, klobúkový, slovenský, sviečkový, myšací, zavdávaný, avšak najčastejšie opäť hajdúsky tanec. Priamo k dedinskému prostredíu sa viažu najčastejšie stručné, rozptýlené, ale stále sa množiace správy o tanci od prelomu 18. a 19. storočia z pier

vlastivedných pracovníkov, spisovateľov, činiteľov národného obrodenia, ako boli napr. L. Bartholomeides, J. Kollár, A. H. Krčméry, A. Sládkovič, B. Němcová, G. Zechenter-Laskomerský, P. Dobšinský, neskôr K. A. Medvecký a P. Socháň. Súvisí to so všeobecným obratom uvedomujúcej sa národnej inteligencie k ľudovej kultúre, ktorú uprednostňujú ako dôležitá svedectvo svojbytnosti národa. V popredí pozornosti je síce predovšetkým ľudová slovesnosť, ale od 40. rokov minulého storočia v mestách na slovenských národných plesoch sa uplatňujú ľudové tance a hry v krojoch a slovenskosť či slovanskosť sa prízvukuje aj názvami novokomponovaných tancov - poliek, mazúriek: Anica, Milka, Lada, Želmíra, Živena atď. Skutočný rozkvet spomínaného, všeobecnejšieho záujmu o ľudový tanec však nastal až v období zanechávania tradičného folklórneho tanca, v tomto storočí v prudkých premenách dedinského prostredia po druhej svetovej vojne. Vytvára sa okruh folklórnych tanečných odborníkov, ktorých reprezentujú zberatelia, dokumentaristi a publicisti C. Zálešák, Š. Tóth, E. Medvecká, K. Ondrejka, S. Dúžek, choreografovia J. Kubánke, Š. Nosáľ, M. Nemcová a značný počet predstaviteľov rozsiahleho folklórneho hnutia záujmovej umeleckej činnosti, kde žáner ľudového tanca dominuje.

Napriek tomu, že súčasná silne pokračujúca urbanizácia a všeobecná kultúrna nivelizácia i v stredovýchodnej Európe nepriaznivo vplýva na životnosť dedinských ľudových tancov, na slovenskom vidieku sa dodnes uchovalo množstvo ľudových tancov. S nimi sa možno stretnúť pri takých sviatočných príležitostiach, akými sú predovšetkým svadby, fašiangové a májové obchôdzky a zábavy, tanečné podujatia družstevných roľníkov, aj veselice na folklórnych slávnostiach. Aj na niektorých bežných tanečných zábavách, zvyčajne pri vyvrcholení nálady, najmä v niektorých folklórne

pomerne živých regiónoch sa objavujú a tanečníci s chuťou krepčia ľudové, hlavne párové tance. Vďaka takémuto živému, prirodzenému tanečnému prejavu i záslubou novodobého uvedomelého záujmu o scénický ľudový tanec evidujeme dnes na stovky neobyčajne variabilných folklórnych tancov, čo skiste súvisí i s improvizačným, tvorivým charakterom väčšiny pôvodných slovenských tancov.

Kvôli prehľadnejšej orientácii v tanečnom bohatstve možno roztriediť príbuzné tance do niekoľkých základných typologických skupín, pričom sa zohľadňujú morfologicko-formové, funkčné i historicko-spoločenské aspekty. Pravda, pritom treba mať na pamäti, že ide o zovšeobecňujúci a zjednodušujúci pohľad na mnohovrstevný a navzájom sa prestupujúci jav, akým je folklórny tanec.

Podstatná časť našich samostatných ženských a mužských tancov patrí svojím pôvodom k archaickým tanečným prejavom, ktoré sa v súčasnosti vyskytujú stále zriedkavejšie. Kolektívne ženské, resp. dievčenské chorovody sa uchovali najčastejšie už iba ako detské tanečné hry pre svoju tanečnú jednoduchosť, častú prítomnosť zobrazovacích pantomimických a dramatických prvkov, jednoduchý hudobný sprievod - spev. Na ich pôvodne obradovú funkciu poukazuje kalendárna väzba k jarnému obdobiu: k pôstu s vynášaním Smrti a prinášaním nového leta, k Veľkej noci, k Juraju, k Letniciam, ale i i svadbám. Vyznačujú sa bohatstvom a variabilnosťou obyčajne reťazovite spojených útvarov. Nimi účastníci obyčajne postupujú dedinou, po cestách, prepletajú sa, alebo obchádzajú určité méty. Lokálnych a regionálnych foriem a označení je značný počet /bránička, mak, pávička, šijeme mechy, zapletanie plotov atď./. Najčastejšie sú však dve dominantné hry, podľa ktorých sa zvykne pomenúvať komplex niekoľkých hier: na západe Heluška, na východe Hoja Ďunďa.

Chorovodom sú príbuzné koleso, najrozšírenejšie zábavné tance dievok a žien v kruhových a od kruhu odvodených

reťazovite spojených formáciách. Obvyklými regionálnymi pomenovaniami sú tiež kolo, kolesko, čuchom, karička, prípadne často sa označujú príslovkovým určením, napr. do kolesa a pod. Tanečnice sa držia za voľne opažené ruky, alebo najčastejšie objednu, ale niekedy sa vyskytuje aj úvodná prechádzka bez držania. V kolesách sa striedajú dve tanečné časti: pomalšia odpočinková s krokovými variáciami a miernym pootáčaním kolesa a rýchla skočné časť s náročnejšími pohybovými motívmi a rýchlym krúžením kolesa. Hudobným podkladom je spievanie viacerých špecifických piesní a rôznym počtom slôh a a niekoľkokrát sa opakujúcim vystriedaním tempa. Tancujú sa na zábavách cez prestávky, medzi tancami sprevádzanými hudbou, predtým aj na určitých zaužívaných priestranstvách vonku na dedine vo sviatočný podvečer. Najrozšírenejšie, najbohatšie a štýlovo vyhranenejšie sú karičky na východnom Slovensku.

Náprotivkom kolektívnych ženských tancov sú skupinové, ale i sólové, fyzicky a tanečne náročnejšie mužské tance. Staršou vrstvou s tanečnými štýlmi diferencovanými podľa jednotlivých regiónov je značne pestrá typologická skupina mládeneckých /parobských/ tancov. Často súvisia po tanečno-pohybovej, ale v značnej miere i po hudobnej stránke so staršími párovými krútivými tancami, kde tvorievejú úvod, ale jestvujú i samostatne. Obyčajne obsahujú základnú zásobu miestnych sólových, tanečne náročných, regionálne príznačných pohybových motívov. Ako príklady možno uviesť niektoré vyhranenejšie subtypy z hlavných tanečných oblastí Slovenska. Na západnom Slovensku /Záhorie, Trnavsko/ sú to skoky, súťaživé, po sebe nasledujúce tance obyčajne striedajúcich sa jednotlivcov o najvyšší skok, ktoré prechádzali spravidla do rýchlej tanečnej improvizácie. Na strednom Slovensku, na Podpoľaní dodnes pútajú pozornosť značne variabilné, sólové, zriedkavejšie skupinové

improvizácie mužov, začínajúce "rozkazovaním" - predspevom tanečníka pred hudbou a rozvíjajúce sa niekedy ako pretekanie sa tanečníkov. Najčastejšie nemajú osobitné názvy, skôr sa pomenúva činnosť - tancovanie ako cifrovanie, skácanie, drobčenie, hajduchovanie, alebo označujú sa ako rýchly krútivý tanec hore alebo do vysoka. Kolektívnu tanečnú formu mužov vo dvoch proti sebe postavených radoch, pretkanú spevom, tu predstavuje šárový tanec z Horehronia a Gemera. Je dvojtempový so striedajúcimi sa časťami: pomalé so spevom a jednoduchými tvarmi krokov, rýchle s tlieskaním, podupávaním a skokmi. Na východnom Slovensku v Šariši sa vyskytuje bašistovska, tanec v nezreťazenom kruhu s v miernom tempe. Striedajú sa v ňom odpočinkové motívy so zrážaním opätkov s ostrohami a zložitejšie vytlieskavanie rytmov do dlaní a o séry.

Za typický národný tanec Slovákov sa považuje osobitný typ mužského sólového, ale i dvojicového, štvoricového i skupinového tanca - odzemok. V ňom sa môže úplne uplatniť pohybová obratnosť i kondícia tanečníkov v charakteristických drepovo-skokových motívoch, ktorými sa "odbíjajú od zeme". Jeho ďalšie rozšírené názvy hajduk a kozák poukazujú na to, že dávnejšie bol tancom vojakov a pastierov a ako o takom sa o ňom, ako sme už spomenuli, zachovalo viacej správ počnúc 16. storočím. Až neskoršie, hlavne v našom storočí, vstupuje do širokého vedomia ako tanec jánošíkovskej, zbojníckej tradície. Má historické i etnické mutácie u okolitých národov, ale relatívne najživšie sa uchoval práve na Slovensku, najmä na strednom a severovýchodnom. Tancuje sa obyčajne na všeobecne známu pieseň Po valasky od zeme... pri sláčikovej hudbe, predtým pri gajdách. Striedajú sa v ňom - hlavne v zriedkavejšej skupinovej forme - dve dynamicky kontrastné časti: oddychovo-kročná a rušná skočná. Vo virtuóznom só-

lovom odzemku sa často tancuje s rekvizitou, najčastejšie s valaškou alebo inou sekerkou, s fľaškou, s rôznymi palicami, s klobúkom, metlou, kosou a pod. Rekvizitu tanečník drží v ruke, krúti ňou ponad a popod seba, preskakuje ju, alebo podchytáva pod nohami. Iba zriedkavo sa stane, že odzemok tancuje ako sólo aj žena. Iba u Goralov na Orave žena zvykne pravidelne dopĺňať sólový odzemok muža. Najmä v okolí Vysokých Tatier však jestvuje tanečné priadkové *pre dievčat a žien poskakovaním v drepoch s so sprievodnou* piesňou podobná odzemku pod názvom cindruška alebo cipovička.

Vojenského pôvodu, ale neskoršieho dáta ako predchádzajúce mužské tance sú verbunky. Pronikli do ľudového prostredia ako kolektívne kruhové a tanečno-motivicky unifikované, i ako sólové improvizované tance. Ich základ: rázna, štýlovo vyhranené hudba sláčikových kapiel a razantné tanečné motívy so zrážaním nôh, štrngotom ostrôh a tľapkaním rúk, sa vytvára v 18. a začiatkom 19. storočia. Vtedy špeciálne vojenské skupiny verbunkošov vidinou bezstarostného života, hudbou, tancom, vínom a sľubmi lákali mládencov do vojska. Následné ľudové verbunky si niektoré základy vojenského tanca uchovali, iné, napr. motiváciu, výraz i formu tanečníci prispôsobili vkusu lokálneho či regionálneho prostredia. Na hudbu inštrumentálneho pôvodu 2/4 alebo 4/4 taktu a mierneho tempa tanečníci striedajú jednoduchšie krokové motívy s náročnejšími skučnými, alebo vykonávajú tanečné príkazy veliteľa. Rozšírené sú predovšetkým na východnom Slovensku. Žartovného rázu, s parodovaním vojenských rozkazov sú povelové verbunky zo Šariša a Zemplína známe najčastejšie ako marhaňska. Na západnom Slovensku je životnosť verbunkov nižšia, ich výskyt zriedkavejší. Okrem kruhových verbunkov v južnej časti tu nachádzame sólové, dvojtempové, motivicky bohaté skočno-drepové verbunky, hlavne na slovensko-moravskom pomedzí;

na Myjave je dokonca rozšírený párový tanec s hudbou novouhorského štýlu z minulého storočia, ktorý tam všeobecne, ale neprimerane nazývajú verbunkom.

Základnou, najvšeobecnejšie rozšírenou skupinou ľudových tancov na Slovensku, ba v celj Karpatskej kotline, sú párové krútivé tance. Skladajú sa z mnohých, často regionálne a lokálne špecifických tancov, ktoré ako spoločný príznačný motív obsahujú krútenie páru na mieste v objatí. Jestvujú dve hlavné dobové a štýlové vrstvy týchto tancov. Staršiu, regionálne a štýlovo značne diferencovanú vrstvu predstavujú krútivé tance slovenského typu, kulminujúce v minulom storočí. Tancujú sa ako pomerne samostatné tance, či časti tanca buď v miernom tempe /Myjava, Šariš/, buď v rýchlom tempe /Trenčín, Liptov/, alebo sa obidve tempá v priebehu tanca striedajú /Podpoľanie, Terchová/. Typickým hudobným sprievodom býva spev tanečníkov s hudbou na sláčikových nástrojoch, na starodávnejších gajdách i s novodobejšou dychovou hudbou. Skladajú sa obvykle z častí ako úvodný a občas i ako následný spev tanečníka, alebo tanečníkov, sólo muža, roztancovanie v páre /resp. odpočinkové vodenie tanečnice tanečníkom/, typické krútenie a samostatný tanečný prejav partnerov. V každej oblasti sa všatky časti nevyskytujú a ani nemajú rovnaký rozsah. Motivicky sú značne rôznorodé, jednoduché i zložité. Príznačné motívy slúžia často ako kritériá pri vymedzovaní tanečných dialektov, oblastí. Majú množstvo názvov rôzneho pôvodu, ako starosvetská, slovenčina, sedliacka, frišká, vrchovský, šikovná, krútená, do šafliku, do skoku atď., ale najčastejšie majú neadekvátne pomenovanie čardáš, ktoré sa prilepilo na starú štýlovú vrstvu slovenských krútivých tancov ako následok prenikania a životaschopnosti novšieho rovnomenného tanca. Ten vznikol na základe párových krútivých tancov starého štýlu a ver-

bunkovej hudby okolo prvej polovice minulého storočia ako prejav uhorského vlasteneckého cítenia. Tanečne je čardáš predstaviteľom krútivých tancov nového, novouhorského štýlu, ktorý sa v priebehu 19. a začiatkom 20. storočia rozšíril a udomácnil aj v prostredí nemaďarských národností bývalého Uhorska. Tancuje sa na tzv. novouhorské piesne, pre ktoré je charakteristický ostrý, bodkovaný rytmus a predvedenie v dvoch alebo až troch tempách, od pomalého až k veľmi rýchlemu. Pomalá časť čardáša má na Slovensku podľa častého motívu aj názov na dva kroky, ale i verbunk, lašunk. Rýchla krútivo-skočná časť sa nazýva aj frišký, do skoku, hore a pod., teda názvami jasne slovenských krútivých tancov, s ktorými sa práve táto časť čardáša často mieša, prelína. Podobne ako staré krútivé tance slovenského typu, aj čardáš má pomerne voľnú tanečnú stavbu, uplatňuje sa v ňom zmysel tanečníka pre improvizáciu. Čo do tvaru je oproti iným ľudovým tancom skoro na celom Slovensku dosť unifikovaným, bez podstatnejších znakov lokálnosti či regionálnosti. Premiešaný s domácimi krútivými tancami je v súčasnosti jedným z všeobecne rozšírených ľudových tancov na Slovensku.

K všeobecne rozšíreným, živým tancom ľudového prostredia patrí aj polka, jestvujúca vo viacerých podobách, obmenách a spojeniach. Rustikalizovala sa v širšom rozsahu hlavne na prelome 19. a 20. storočia. Najobvyklejšia je polka tancovaná jediným tanečným motívom-premenným krokom alebo prešľapmi vo vírivom postupe po kruhovej dráhe. Sprievodná hudba má prevažne inštrumentálny ráz a rozvitejšie, opakujúce sa formy. Okrem nadtriasaných poliek špecifické sú viaceré polky, ktoré možno zaradiť k tzv. strofickým tancom, kde sa ustrnulý, nemenný tvar tanca ako rad motívov pevne viaže k hudobnej strofe. Strofické polky bývajú dvojdielne: jedna časť obsahuje jednomotivickú polku, druhé motivický rad s nejakým príznačným motí-

vom, ako je hrozenie, klaňanie, striedanie partnerov a pod. /hrozené, klonené, čerané atď./. Niektoré sú časťami štvoryliek. Osobitné a pestré sú polky na západnom a zvlášť na severovýchodnom Slovensku, motivicky bohaté hlavne v Šeriši.

Pestrú paletu tanečných typov tvoria tance, ktoré v porovnaní s predchádzajúcimi typmi tancov sa udomácnili v našom ľudovom prostredí iba na kratší čas. Rôzna je aj ich životnosť a stupeň prispôsobenia. Spravidla sú inoetnického pôvodu, šírili sa ako vlny obľúbených párových, ale i štvoricových a radových spoločenských tancov z nevidieckeho prostredia prevažne v priebehu posledných dvoch storočí. Spomenieme aspoň niektoré. Trojdobá jednomotivická mazurka poľského pôvodu sa dodnes vyskytuje hlavne na západe a severovýchode Slovenska. V súčasnosti všeobecný valčík preniká k nám už v 19., ale predovšetkým v 20. storočí a v najzápadnejšej časti, v okolí Bratislavy dožíva jeho predchodca tempom pomalší rakúsky lendler. Rozšírenejším, vyskytujúcim sa i na východnom Slovensku, je párový, dvojdobý a strofický šotyš zo západoeurópskeho prostredia a viaceré zlomky bálových tancov 19. i 20.storočia - štvoryliek, kadríl a ich príbuzné, národné "besedy", ktoré sa kompletnejšie uchovali pri školských vystúpeniach v prostredí zahraničných Slovákov na Dolnej zemi, než doma. Na západnom Slovensku je rozšírený vo viacerých variantoch strofický trojjicový, hruškový tanec /známy tiež ako zahradnícka, kožuch, neborácka a pod./.

Uvedené typy našich ľudových tancov zďaleka nepredstavujú vyčerpávajúci výpočet ľudového tanečného repertoáru, ale iba jeho podstatu. Okrem chorovodov všetky mali základnú funkciu zábavnú.

Mnohé obmeny tancov sa však tancovali iba príležitostne, spravidla v rámci výročného a rodinného životného cyklu a mali úlohu obradovú, to znamená aj pôvodnú spätosť

s kultom a starobylým spôsobom života. Takou je napríklad osobitá *tanečno-pantomimická hra* žabská - svadobný tanec s plodonosným významom. Väčšina obradových tancov, ako ich nachádzame dnes, bola prenesená a prispôsobená k obradovej tradícii. Ide napr. o krútivé tance v svadobných a fašiangových obyčajoch, odzemky vo vianočných obchôdzkových hrách, alebo fašiangové palicové tance, známe ako niekdajšie zbrojné tance remeselníckych cechov. Ak v okruhu výročných zvykov sú dnes prvoradou tanečnou príležitosťou fašiangy, medzi iným napríklad i s typickou analógiou - tancom s vyskakovaním "na vysoké konope" -, v okruhu rodinných zvykov najviacej ľudových tancov, a obradových zvlášť, zaznamenávame pri svadbe. Zo špecifických zahodno uviesť aspoň rôznotvaré tance pri anímaní venca a čepčení mladuchy /partovanec, sviečkový, družbovský, zavíjanka a pod./ a tance mladuchy so všetkými svadobčanmi /vykrúcanka, radový tanec a pod./. Celkove však možno charakterizovať životnosť obradových tancov na Slovensku *v súčasnosti ako ich nerovnomerné doznievanie.*

Kvalitatívne výsostne súčasnou, novou a vitálnou funkciou ľudových tancov je ich scénická funkcia, realizovaná využívaním ľudových tancov ako tanečného prameňa v osobitnom, viacvrstevnom tanečnom žánri. Tu sa plne môže uplatniť estetická hodnota tanečného folklóru umocnená scénografickými prostriedkami choreografického umenia. Pôvodnému ľudovému tancu po formálnej, interpretačnej a výrazovej stránke najbližšie sú podania pokračovateľov miestnych tanečných tradícií z vidieka - početné dedinské folklórne skupiny. Náročnejším stupňom umeleckého spracovania a väčším-menším stupňom zovšeobecnenia sa vyznačujú desiatky amatérskych folklórnych súborov, ktoré pôsobia zväčša v mestských prostrediach, a ich vzory - poloprofesionálne a profesionálne folklórne súbory, tanečný súbor Lúčnica a reprezentačný SĽUK z Bratislavy.

Títo novodobí šíritelia a sprostredkovatelia ľudového tanečného umenia spolu s plejádou zväčša anonymných nositeľov a pokračovateľov pôvodného tanečného života z dedín, spolu s rozširujúcimi sa poznatkami a dokumentmi o ľudovom tanci od folklórnych odborníkov, títo všetci spolu vytvárajú reálny obraz slovenského ľudového tanca. Vytvárajú mnohotvárny, menlivý obraz a podávajú svedectvo o jednej z bežných súčastí života, umenia a kultúry národa.

Apelativa propriálneho pôvodu v spisovnej slovenčine

Ladislav Dvonč

V rámci substantív ako istého slovného druhu sa vyčleňujú dve osobitné skupiny slov, ktoré sú charakteristické z hľadiska významového a aj formálneho, a to všeobecné podstatné mená čiže apelatíva a vlastné mená čiže propriá. Pri apelatívach ide o identifikáciu na základe všeobecného významu. Pri propriách ide o pomenovania druhových jedincov; takéto pomenovania sú najdetailnejšou klasifikáciou vonkajšej skutočnosti. Z hľadiska znakovej teórie apelatívum predstavuje jazykový znak /signum/. Proprium predstavuje jazykový znak sui generis; Ch. Peirce takýto znak s individuálnou referenciou nazýva sinsignum /Blanár, 1980, s. 6; Blanár, 1981, s. 247/. Protiklad apelatívum - proprium sa pritom vyčleňuje iba v rámci substantív, a nie aj v rámci iných slovných druhov, napr. adjektív /Dvonč, 1961, s. 153-156/.

Apelatíva a propriá nie sú uzavreté skupiny slov bez nejakého vzťahu alebo kontaktu, medzi apelatívami a propriami nie sú neprekonateľné hranice. Mnohé apelatíva sa využívajú aj ako propriá, napr. koreň - Koreň, baran - Baran, propriá zase ako apelatíva, napr. Lazar - lazar,

Malaga - malaga. Vzájomné vzťahy apelatív a proprií neustále upevňujú procesy apelativizácie a onymizácie /Blanár, 1980, s. 8/. Tu sa treba dotknúť termínov apelativizácia a onymizácia, resp. proprializácia. Ak máme na mysli vzájomný vzťah apelatív a proprií, potom pod apelativizáciou treba rozumieť proces vzniku apelatíva z propria a pod onymizáciou /proprializáciou/ proces vzniku propria z apelatíva. Apelatíva z proprií môžu vzniknúť priamo /konverziou/ alebo aj odvodzovaním, napr. Malaga - malaga, Ford - fordka. Niekedy sa pri výklade o apelativizácii proprií spomínajú nielen apelatíva, ktoré vznikli konverziou, ale aj apelatíva, ktoré vznikli odvodením od vlastných mien, prípadne aj skladením vlastných mien alebo aj inak /napr. Ivanová-Šalingová, 1973, s. 224/. Za najvhodnejšie pokladáme používanie termínu apelativizácia iba v tých prípadoch, kde ide o konverziu, a v takom zmysle budeme hovoriť o apelativizácii aj v tomto texte. Apelatíva, ktoré majú zhodnú podobu s vlastným menom, nie sú však vždy výsledkom straty propriálnej funkcie, teda nejde vždy o apelativizáciu. Zhodná forma môže byť tiež výsledkom slovotvorných pochodov, ako je napr. spätná derivácia adjektívnych podôb zemepisných alebo osobných mien univerbizovaných pomenovaní, napr. plzenské /pivo/ - plzeň, tokajské /víno/ - tokaj, alebo dvojslovných pomenovaní, napr. turecké káva - turek /Pokorná, 1978, s. 116/. V tomto texte si všímame iba tie apelatíva, ktoré sú výsledkom straty propriálnej funkcie.

Ak tu hovoríme o apelatívach propriálneho pôvodu v spisovnej slovenčine v uvedenom vymedzení, všimnime si najskôr to, ktoré vlastné mená sa stávajú apelativami.

Apelatívami sa stávajú, ako ukazujú príklady, ktoré sa uvádzajú v špeciálnych jazykovedných prácach alebo vo všeobecných príručkách /napr.

Bulachovskij, 1953, s. 103-105; Ducháček, 1955, s. 79-89; Ivanová-Šalingová, 1973, s. 219-232; Jílek, 1956, s. 61-63; Pokorná, 1978, s. 118/, rozličné druhy poprií, hoci niektoré druhy proprií sa apelativizujú častejšie ako iné.

Pomerne často sa apelatívami stávajú vlastné mená *osôb, teda mená ľudí a živých bytostí alebo bytostí*, ktoré si človek predstavuje ako ľuďom podobné. Sú to napr. rodné mená a priezviská v dvojmennej sústave pomenúvania osôb alebo iné mená osôb, pričom najčastejšie sa stávajú apelatívami priezviská, napr. Kubo - kubo /prezývka, nadávka hlúpemu/, Lazár - lazár /zmrzačený alebo chorý človek, chudák, úbožiak, mrzák/, Rebeka - rebeka /zlá, papuľnatá, hubatá žena/, Xantipa - xantipa /zlá, hašterivá žena/, Ďuro - ďuro /1. nadávka hlúpemu človekovi, hlupák, 2. druh hry v karty, durák/, Venuša - venuša /krásna, zvodná žena/, Cicero - cicero /druh tlačiarskeho písma určitej veľkosti; typografická miera/, Caesar - cézar /titul rímskeho cisára, pren. samovládca, človek s diktátorskými sklonmi/, Kyklop - kyklop /obor/, Sandwich - sendvič /upravený krajček chleba, obyčajne bieleho, so šunkou, syrom a pod., obložený chlebíček/, Quisling - kvisling /zradca vlastného národa, politický zapredanec/, Boycott - bojkot /zámerné dôsledné odmietanie niekoho alebo niečoho/, Lynch - lynč /samovoľné, násilné týranie vinníka *alebo jeho usmrtenie poštvaným davom bez riadneho súdu*/, Goliáš - goliáš /1. kto vyniká veľkou silou, postavou a pod., 2. jeden z najväčších chrobákov, žijúci v rovníkovej Afrike/, Grog - grog /alkoholický nápoj pripravený z horúcej vody, cukru a rumu alebo vínneho destilátu/, Roentgen - röntgen /1. prístroj na prasvietenie tela, 2. jednotka žiarenia/, Maggi - maggi /druh polievkového korenia/, Guilotin - gilotína /zariadenie na stínanie hláv, na popravovanie/, Breughel - brajgel /huk, hrmot, hurhaj, neporiadok, výtržnosť/, Brewster - brewster /jednotka

optickej citlivosti modelových hmôt fotoelastických i metrických/ atď. Pritom niektoré meno sa zmenilo na apelatívum, napr. Kubo - kubo /prezývka, nadávka hlúpemu, najmä v spojení hlúpy kubo/, v inom podobnom prípade sa apelatívum z propria nevyvinulo, napr. Jano v spojení hlúpy Jano, ktorým sa v rozprávkach označuje typ prostoduchého človeka, podobne je proprium Jano v spojeniach hlúpy, sprostý Jano v nadávkach hlúpemu človekovi alebo vo vyjadrení Jano z búdy v označení hlúpeho, neokrôchaného človeka, hoci napr. v češtine popri propriu Janek je aj apelatívum janek /zmätený človek, žart. zajac/. Niekedy sa apelatívom stalo spojenie rodného mena so všeobecným podst. menom, ktorým sa vyjadruje titul, postavenie, napr. don Juan - donchuan /záletník, sukničkár, sveták/, don Quijote - donkichot /smiešne fantastický dobrodruh, smiešny dobrák, rojko/.

Zriedkavejšie sa apelatívami stávajú národné a kmeňové mená alebo obyvateľské mená odvodené od zemepisných názvov, napr. Talian - talian /človek, s ktorým sa nemožno dohovoriť, dohodnúť, dorozumieť/, Bulhar - bulhar /pestovateľ a predavač zeleniny a ovocia, zeleninár, obyč. pôvodom Bulhar/, Flám - flám /rušná nočná zábava spojená s hýrením/, Indián - indián /1. nedisciplinovaný mladý človek, 2. človek s tmavou pleťou, opálený človek/, Hotentot - hotentot /1. nechápavý človek, tupec, 2. nejasne, nezrozumiteľne sa vyjadrujúci človek/, Huróm - huróm /starší útvar starohôr/, Eskimák - eskimák /prvok v slalome/, Apač - apač /veľkomestský tulák, zlodej, pôvodne deklasovaný trestanec, tulák v parížskom prostredí/, Helvét - helvét /reformovaný evanjelik, kalvín/, Švajčiar - švajčiar /hospodársky zamestnanec, ktorý mal dozor pri kŕmení a dojení kráv na veľkostatku/. Slovo mníchovan /kto sa zúčastnil na politike vedúcej k mníchovskému verdiktu o ČSR alebo ju schvaľuje/ je prevzaté z češtiny,

v ktorej k názvu Mnichov je obyv. meno Mnichovan a z neho vzniklo apelatívum mnichovan, v slovenčine k názvy Mnichov je obyv. meno Mníchovčan. V niektorých prípadoch, napr. arab /druh koňa/, francúz /druh technického náčinia/ nejde o konverziu, ale o slovotvorbu /spätnú deriváciu/. Treba ešte poznamenať, že obyvateľské mená a podobne aj národné a kmeňové mená /etnonymá/ sú pri vlastných menách zvláštnosťou /Miko, 1962, s. 66/, predstavujú prechodnú oblasť medzi apelatívami a propriami /Blanár, 1980, s. 8/ alebo sa napr. obyvateľské mená za propriá nepokladajú /Pokorná, 1978, s. 118/, takže tu potom ide o osobitný prípad apelativizácie alebo o apelativizáciu vlastne nejde. So zreteľom na to, že takéto pomenovania sa v spisovnej slovenčine bežne berú ako propriá, na čo ukazuje aj ich písanie s veľkým začiatočným písmenom tak ako iných vlastných mien, hovoríme aj v týchto prípadoch o apelativizácii, o apelatívach propriálneho pôvodu.

Apelatívami sa stávajú aj zemepisné názvy, či už ide o názvy skutočne jestvujúcich geografických objektov alebo o mytologické názvy, názvy vybájených krajín, krajov a podobne, napr. Kašmír - kašmír /1. mäkká jemná tkanina, 2. druh jemných vlnených šatiek a šálov, 3. druh tapety pripomínajúci takúto tkaninu/, Damask - damask /bavlnená alebo ľanová tkanina/, El Dorado, Eldorádo - eldorádo /zemský raj, krásna krajina/, Eden - eden /raj, miesto blaženosti, hojnosti/, Alaš - alaš /sladký likér s rasacovou príchuťou/, Faienza - fajanse /1. umelecká bieločrepová jemná pórovina s ozdobnou glazúrou, 2. jemná farebná keramika/, Labyrint /v povestiach starých Grékov mesto na Kréte s veľkým počtom chodieb a miestností, takže tam každý zablúdil/ - labyrint /bludisko a ďalšie významy/, Chalon sur Marne - čalún /tapeta/, Babylon - babylon /zmätok, chaos, neporiadok/, Pergamon - pergamen /hladená koža, na ktorú sa v stredoveku písalo/, Sodoma /biblické mesto/

- sodoma /nemravný život/, Brindisi, v staroveku Brundusium - bronz /zliatina medi a cínu/ podľa výkladu niektorých etymológov, Fez - fez /okrúhle turecká čiapka bez striešky a s kystkou/, Malaga - malaga /druh vína a druh hrozna i hrozienok/, Cognac - koňak /alkoholický nápoj/, Manchester - mančester /pruhovaná bavlnená vlasová tkanina/, Enghien - angín /druh látky, sypkovina/, Anglia - anglia /anglické súkno/.

Iné vlastné mená sa stávajú apelatívami zriedkavejšie, napr. Odysea /názov literárneho diela/ - odysea /dlhotrvajúce putovanie, cestovanie s mnohými prekážkami, bludná púť/.

Apelatíva propriálneho pôvodu sa spájajú s vlastnými menami ako ktorékoľvek iné apelatíva, napr. cisár Žigmund ako panovník Žigmund, ba dokonca sa apelatívum tohto typu môže spájať s propriom, z ktorého vzniklo, napr. kráľ Karol. Takéto apelatívum môže dostávať aj prívlastok, ktorý nemôže stáť pri východiskovom propriu, takže potom ide o contradictio in adiecto, napr. anglická fajanse /Ducháček, 1955, s. 88/.

Pri vzniku apelatív z proprií konverziou /apelatív, ktoré vznikli priamo, nie odvodzovaním/, teda pri apelativizácii v našom vymedzení ide o dvojaký proces. Vlastné mená sa apelativizujú na základe vonkajších alebo vnútorných vecných vzťahov medzi jedincom-nositeľom vlastného mena a triedou objektov /1/ spontánne /ak je nositeľ mena, ktoré sa apelativizuje, všeobecne známy/, napr. Xantipa - xantipa, Judáš - judáš, Betlehem - betlehem/ alebo /2/ zámerne, napr. Curie - curie, Newton - newton , Ohm - ohm /názvy fyzikálnych jednotiek/, pričom druhý postup sa uplatňuje v odbornom vyjadrovaní /Pokorná, 1978, 117/. V minulosti sa bežne uplatňoval spontánny proces premeny propria na apelatívum, v súčasnosti sa proprií apelativizujú zámerne, čo vidieť napr. pri takrečeno hromadnom vy-

užívaní mien osôb na pomenovanie jednotiek v medzinárodnej sústave jednotiek, napr. curie, angström, becquerel, coulomb, gray, henry, hertz, joule, kelvin, lambert, maxwell, newton, oersted, ohm, pascal, röntgen, siemens, tesla, volt, watt, weber. Takto sa značnou mierou rozširuje apelatívna slovná zásoba. Treba však kriticky konštatovať, že v slovenskej jazykovede sa niekedy neoprávnene rozširujú hranice apelatív na úkor proprií. Tak podľa Pravidiel slovenského pravopisu /1971, s. 40/ názvy výrobkov, strojov, liekov, potravín a pod. stávajú sa zväčša všeobecnými podstatnými menami a píšu sa s malým začiatočným písmenom, napr. tatraplán, tatra, spartak, pragovka, iljušin, aspirín, acylpyrín, penicilín, bukas, romadour, roquefort, eidam, rizling, muškát, burgundské víno, bystrica /druh cigariet/, kuba. Pravidlá pritom neuvádzajú, v ktorých prípadoch sa takéto názvy nestávajú všeobecnými podstatnými menami, čo potom v praxi vedie k tomu, že akýkolvek názov výrobku, stroja, lieku a podobne sa berie ako apelatívum a píše sa s malým začiatočným písmenom, hoci o apelatívum nemôže ísť /Dvonč, 1960, s. 244-249/.

Vyššie sme uviedli, ktoré vlastné mená sa stávajú apelatívami. Na prvý pohľad sa zdá, že takto vznikajú slová s veľmi rozdielnymi významami. Bližšie pozorovanie takýchto slov však ukazuje, že z významového hľadiska nie sú to izolované alebo disperátne prípady, ale sa zoskupujú do istých skupín podľa toho, čo bolo príčinou ich vzniku, podľa svojej motivácie. Takto sa v rámci apelativizovaných pomenovaní utvárajú sémantické skupiny alebo sémantické *polia s istými príznakmi, pričom okrem motivačného príznaku* sa pri jednotlivých pomenovaniach uplatňujú aj ďalšie príznaky. Pri opise sémantickej stránky apelativizovaných pomenovaní možno postupovať podobne ako pri opise sémantickej stránky odvodených slov pomocou sémantických príznakov.

Napr. pri opise slovotvorného priestoru desubstantívnych substantív /napr. stolár, potravinárstvo, ihlan atď./, ktoré predstavujú rozsiahlu a sémanticky značne diferencovanú oblasť, základným kritériom je delenie na názvy osôb a názvy vecí, takže sa tu vyberá príznak ľudskosti, v podobe symbolu HUM, t. j. humanus, pričom v názvoch osôb, charakterizovaných sémantickým príznakom + HUM, sa vyčleňujú mená zamestnania na základe pomenovania vyrábaného predmetu /stolár - ten, kto vyrába stoly/ a tento sémantický príznak vyrábania sa zachytáva sémantickým príznakom efektora /EFF/ na rozdiel od prípadov, kde nejde o vyrábanie, ale o istý druh starostlivosti o pomenovaný predmet a tento vzťah sa vyjadruje sémantickým príznakom afektora /AFF/ atď., takže v slovotvornom priestore desubstantívnych substantív sú usporiadané rady sémantických príznakov s typmi pomenovaní, napr. + HUM + EFF + CONCR stolár, čalúnnik, + HUM + EFF - CONCR opravár atď. /Horecký, 1974, s. 129-136/.

Z vlastných mien osôb sa veľmi často stávajú apelativizované pomenovania osôb. Jednu skupinu takýchto apelatív predstavujú pomenovania osôb charakterizovaných negatívnou ľudskou vlastnosťou, napr. kubo, xantipa, ďuro, kvisling. Zriedkavejšie sa vyzdvihuje nejaká kladná alebo príjemná stránka, napr. venuša /krásna, zvodná žena/. Vlastné mená osôb sa neraz stávajú pomenovaniami najvyšších vládnúcich osôb, panovníkov, napr. cézar, kráľ, císár. Častejšie sa vlastné mená osôb stávajú pomenovaniami vecí. Hojné sú najmä pomenovania podľa svojho výrobcu alebo vynálezcu, napr. batist, šrapnel, röntgen, gobelín. Sem sa zaraďujú aj pomenovania jednotiek podľa osôb, ktoré v istej vednej oblasti priniesli najzávažnejšie poznatky, napr. curie, ohm, newton atď. V tejto súvislosti sa v literatúre bežne spomínajú aj apelativizované pomenova-

nia podľa osôb, ktoré priamo neboli výrobcami alebo vynálezcami, ale skôr dali iba podnet, aby sa istá vec vyrábala, alebo ktorí príslušný predmet prví alebo často používali, a tak sa podľa nich aj pomenoval, napr. sendvič je podľa Johna Montagua, grofa zo Sandwichu, ktorému kuchár podával obložené chlebíčky, aby ich mohol jesť bez toho, aby vstával od hráčskeho stolíka. Dnes už staromódny havelok, plášť bez rukávov so širokým golierom, bol obľúbeným odevom generála Henryho Havelocka. Klobuk, aký nosil Bolivar, dostal pomenovanie bolivar. Z predmetov alebo nových druhov výrobkov, ktoré dostali pomenovania podľa svojho vynálezcu, výrobcu alebo propagátora alebo iniciátora a ktoré by sme najširšie mohli označiť ako dedikačné /pomenovania na počesť osoby/, ide najčastejšie o pomenovania zbraní, ďalej o pomenovania vecí slúžiacich na odievanie /odevných súčiastok/, pomenovania jedál a nápojov a niektoré ďalšie výrobky /podrobnejšie Ducháček, 1955, s. 81-83/. Meno osoby sa často stáva názvom mince, na ktorej je portrét príslušného panovníka, napr. louis /raziť ich dal Ľudovít XII. r. 1640/, napoleon a mnohé iné pomenovania, ktoré sú bežné v iných jazykoch, ale v slovenčine sa používali iba zriedkavo. Mená osôb sú aj pomenovaniami najrozličnejších iných vecí, ktoré sa dajú zoraďovať do istých menších sémantických skupín na základe ich príznakov.

Podobne sa do istých sémantických skupín grupujú aj apelativizované pomenovania, ktoré vznikli zo zemepisných názvov. Nový výrobok alebo osobitný druh výrobku bol často nazvaný podľa miesta, kde sa vyrába alebo kde bol vyrábaný najskôr. Táto skupina pomenovaní predstavuje vlastne obdobu pomenovaní vecí podľa svojich výrobcov alebo vynálezcov a propagátorov. Aj tu sa vyčleňujú najmä pomenovania istých druhov výrobkov, napr. jedál, nápojov, predmetov a iných vecí slúžiacich na odievanie, predovšet-

kým syrov, vín, likérov, textilných látok, napr. rokfort, eidam, ementál, malaga, sherry, koňak, menčester, fez, džersej, panama, kašmír, damask, ašaš, angín, anglia.

Pomenovania, ktoré vznikli z iných vlastných mien, sú vcelku zriedkavé, takže tu nemožno hovoriť o nejakých sémantických skupinách na základe istých spoločných príznakov.

Čo sa týka pôvodu apelativizovaných pomenovaní, sú tieto pomenovania podobne ako iné jednotky slovnej zásoby spisovnej slovenčiny domáceho alebo cudzieho pôvodu. K apelativizovaným pomenovaniam domáceho pôvodu patria napr. slová kubo, ďuro, z pomenovaní, ktoré vznikli z národných a kmeňových mien, čiastočne azda aj slovo valach, lebo valašská kolonizácia sa hlboko dotýka osudov slovenského etnika, a tak aj na našom území bola pôda pre apelativizáciu vlastného mena Valach na valach. Vcelku však apelativizovaných pomenovaní domáceho pôvodu je v spisovnej slovenčine málo. V češtine, ktorá je z hľadiska genetického aj štruktúrneho slovenčine najbližšia, je domácich apelativizovaných pomenovaní viac: janek, koniáš, petrovský, buďulínek, slovo mníchovan sa síce v slovenčine tiež používa, ale je tiež českého pôvodu. Všetky ostatné apelativizované pomenovania, ktorých je veľký počet, sú cudzieho pôvodu. Aj niektoré najnovšie apelativizované pomenovania sú takéhoto pôvodu, napr. kvisling, bikini atď. Slová cudzieho pôvodu sa bežne triedia podľa toho, z ktorého jazyka sme isté slovo prevzali, pričom v prípade, že nejaké slovo prechádzalo viacerými jazykmi /z východiskového jazyka cez sprostredkujúci jazyk, prípadne cez viaceré sprostredkujúce jazyky/, najdôležitejší býva jazyk, z ktorého sme slovo cudzieho pôvodu priamo prevzali. V takomto prípade je potrebné zisťovať, z ktorého jazyka sme apelativizované pomenovania preberali. Napr. o slove vigan sa hovorí, že je maďarského pôvodu, ale podrobnejší

etymologický výskum ukazuje, že je anglického pôvodu, že ide o prevzatie anglického apelatíva wigan, ktoré vzniklo z propria Wigan; pomenovanie batist, ktoré vzniklo podľa vynálezcu Baptista Chambraya z 13. stor., nie je talianskeho pôvodu, ako sa niekedy jeho pôvod vysvetľuje, ale je to slovo francúzskeho pôvodu /Mihál, 1969, s. 35-36/ a pod. Veľa apelativizovaných pomenovaní v spisovnej slovenčine je talianskeho, francúzskeho alebo anglického pôvodu, mnohé z týchto pomenovaní vznikli na Blízkom východe. Niektoré z takýchto apelativizovaných pomenovaní prenikli do väčšiny jazykov alebo do väčšiny európskych jazykov, takže tu ide o internacionalizmy alebo o europeizmy, niektoré z nich sú menej rozšírené. Z množstva apelativizovaných pomenovaní, ktoré sa utvorili v jednotlivých jazykoch, sa do slovenčiny prevzala iba časť, niektoré z nich u nás nepoužívame.

Apelativizované pomenovania majú niektoré výrazné znaky, ktorými sa odlišujú od svojho východiska, od vlastného mena, z ktorého vznikli.

Čo sa týka pravopisu, apelativizované pomenovania sa rovnako ako iné všeobecné podstatné mená píšu v slovenčine s malými začiatočnými písmenami, kým vlastné mená, z ktorých vznikli, sa píšu s veľkými začiatočnými písmenami, napr. Lazár - lazár, Malaga - malaga, Kubo - kubo. Slová cudzieho pôvodu okrem toho podliehajú procesu zdomácňovania. Vo väčšine prípadov sa upravuje ich výslovnosť a podľa zaužívanej výslovnosti sa píšu slovenským pravopisom. Cudzie hlásky sa nahrádzajú /substituujú/ domácimi hláskami, napr. Manchester - menčester, ojedinele sa zachováva výslovnosť takého zvukového prvku, ktorý nepatrí do fonologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny, napr. Roentgen - röntgen. Iba niektoré apelativizované pomenovania používame v pôvodnej podobe, v akej sme prevzali takéto pomenovanie z niektorého cudzieho jazyka, napr. sherry /anglická podoba názvu španielskeho mesta Jerez/. Rozdiel medzi

výslovnostnou a pravopisnou podobou apelativizovaného pomenovania a východiskového vlastného mena je niekedy taký veľký, že bez vysvetlenia pôvodu pomenovania by ho bežný používateľ jazyka nikdy nespojil s príslušným vlastným menom, na čo ukazuje už pravopisná a výslovnostná podoba anglického pomenovania sherry na rozdiel od podoby názvu Jerez alebo napr. pravopisný a výslovnostný rozdiel medzi vlastným menom Breughel a apelativizovaným pomenovaním brajgel. Proces pravopisného a výslovnostného zdomácňovania apelativizovaných pomenovaní cudzieho pôvodu je v súčasnej spisovnej slovenčine rýchlejší ako v minulosti, napr. apelatívum kvisling sa prakticky od svojho vzniku píše so začiatočným kv, nie qu, ako je to v priezvisku Quisling. Pri niektorých slovách sa pritom prejavuje kolísanie v pravopise alebo vo výslovnosti, napr. eidam sa vyslovuje ako ejdam alebo ajdam /Kráľ, 1979, s. 112/, niekedy sa dokonca píše aidam.

Výrazný významový rozdiel medzi propriami a apelativizovanými pomenovaniami vyplýva už z povahy proprií a apelatív ako označení s individuálnou referenciou a označení so všeobecným významom. Väčšina apelativizovaných pomenovaní má jeden význam, no mnohé majú aj viacero významov, čiže sa tu podobne ako pri iných apelatívach veľmi často uplatňuje polysémia. Medzi propriom a významami takéhoto viacvýznamového apelativizovaného pomenovania a medzi významami vnútri apelativizovaného pomenovania sa uplatňujú rozličné súvislosti /bližšie Pokorná, 1978, s. 121-122/. Väčšina apelativizovaných pomenovaní sa používa ako jediné označenie istej skutočnosti, istej osoby alebo veci, napr. kvisling, vandal, mančester, fez, röntgen, iba niekedy sú takéto pomenovania vo vzťahu synonymity s neapelativizovanými výrazmi, teda s inými apelatívami, napr. betlehem - jasličky. Synonymné výrazy sa môžu využívať pri výklade významu apelativizovaných pomenovaní v slovníku /a rovna-

ko aj apelativizované výrazy pri výklade iných všeobecných podstatných mien, ktoré sú synonymné/. Významy niektorých apelativizovaných výrazov sú síce neraz veľmi špecifické, ale niekedy aj dosť blízke iným apelativizovaným výrazom, takže sa v istých kontextoch môžu používať ako synonymá /kontextové synonymá/, napr. judáš a kvisling. V niektorých prípadoch existujú dve apelativizované pomenovania z toho istého propria, napr. Caesar - cézar a cisár. Tieto apelatíva nemajú rovnaký význam, ale sú významovo rozdielne. Pri apelativizovaných výrazoch sa uplatňuje aj prenášanie významov, napr. slovom cézar sa označuje titul panovníkov v Rímskej ríši, prenesene sa slovo cézar používa na označenie panovníka vôbec alebo samovládcu, slovo maratón sa používa nielen na označenie maratónskeho behu ako športovej disciplíny, ale aj na označenie dlhej namáhavej reči, dlhého prejavu alebo na označenie dlhej namáhavej činnosti vôbec. Prenášanie významu vedie pri niektorých takýchto slovách k vytváraniu nových samostatných významov. V jazykovednej literatúre sa pritom prejavuje kolísanie v chápaní niektorých prípadov ako slov s viacerými významami alebo už ako viacerých samostatných slov /homonymných/, napr. goliáš ako viacvýznamové slovo /Pokorná, 1978, s. 121/ alebo dve homonymné slová goliáš[1] a goliáš[2] /Ivanová-Šalingová-Maníková, 1979, s. 332/, čo vyplýva z ponímania polysémie a homonymie.

Zo štylistického hľadiska sa apelativizované pomenovania podobne ako iné všeobecné podstatné mená delia na bezpríznakové, napr. menčester, koňak, silueta, kašmír, damask, fez, romadour atď., a na príznakové, pričom štylisticky príznakové sa ďalej členia napríklad na výrazy zastarané, zastarávajúce, knižné, básnické atď. Štylistická charakteristika jednotlivých apelativizovaných výrazov sa podáva v slovníkoch. Mnohé apelativizované výrazy sa používajú skôr v hovorovom štýle jazyka, kým v iných štýloch

jazyka, najmä v náučnom štýle sa dáva prednosť iným pomenovaniam, napr. menčester - menčestrová látka, eidam - eidamský syr, ementál - ementálsky syr /dvojslovné pomenovania s prídavným menom odvodeným od apelativizovaného pomenovania/.

Vo frazeológii sa apelativizované pomenovania používajú zriedkavo, napr. Filip - mať filipa, nemať filipa. Niektoré jednotlivé prípady sa rozdielne chápu v slovenčine a v češtine. Napr. v Slovníku slovenského jazyka sa v hesle chváliť uvádza spojenie chváliť Dávida, naproti tomu v Slovníku spisovného jazyka českého v hesle David sa uvádza frazeologické spojenie honit, chválit davida, čiže v prvom prípade je proprium Dávid, v druhom prípade apelativizovaný výraz david /Ivanová-Šalingová, 1973, s. 222/. To ukazuje na to, že hranica medzi propriami a apelativizovanými pomenovaniami sa nie vždy úplne jasne uvedomuje, že je tu kolísanie medzi propriálnym a apelatívnym chápaním.

Medzi propriom a apelativizovaným pendantom sú aj gramatické rozdiely. Napr. vlastné mená osôb sú v spisovnej slovenčine mužského rodu a podľa zakončenia sa skloňujú ako životné podstatné mená vzoru chlap alebo hrdina a cudzie slová zakončené na -i, -e podľa vzoru kuli, napr. Caesar podľa vzoru chlap, podobne Lynch, Boycott, meno Curie podľa vzoru kuli atď. Apelativizovaný výraz, ktorý je tiež pomenovaním osoby, si zachováva rovnaké skloňovanie, no na rozdiel od propria sa bežne skloňuje nielen v jednotnom, ale aj v množnom čísle /pri propriu sa tvary množného čísla používajú v osobitných prípadoch/. Ak sa stáva označením vecí, podľa svojho zakončenia sa stáva podst. menom mužského, ženského alebo aj stredného rodu, napríklad slovo röntgen je podstatné meno mužského rodu a skloňuje sa podľa vzoru dub, slovo gilotína je podstatné meno ženského rodu a skloňuje sa podľa vzoru žena, pomenovanie cicero je stredného rodu a skloňuje sa podľa vzoru mesto. V slovenskej ja-

zykovede sa uplatňuje značná nejednotnosť pri apelatíve tesla /z priezviska Tesla/. Podľa jednej mienky je to substantívum mužského rodu a je nesklonné /jeden tesla - jedného tesla/, podľa iného názoru je to podstatné meno ženského rodu so skloňovaním podľa vzoru žena /jedna tesla - jednej tesly atď./. Apelatíva z vlastných mien, ktoré patria do vzoru kuli, sú mužského alebo stredného rodu a sú nesklonné, napr. Curie - Curieho, Maggi - Maggiho, ale curie m. - jedného curie, maggi str. - z maggi a pod.

Pri zemepisných názvoch a iných vlastných menách a ich apelativizovaných pendantoch sa bežne zachováva rovnaký rod a aj rovnaké skloňovanie, napr. Fez - fez /podľa vzoru dub/, Malaga - malaga /podľa vzoru žena/, Odysea - odysea /podľa vzoru žena a rovnakou odchýlkou v dat. a lok. sg./ atď.

Výrazný rozdiel medzi propriom a apelativizovaným pomenovaním je aj z hľadiska odvodzovania slov. Napr. k priezvisku Lynch sa tvorí privlastňovacie prídavné meno Lynchov, prechýlená ženská podoba Lynchová a prídavné meno lynchovský, naproti tomu pri subst. lynch je slovenský derivát lynčovať. K názvom miest sa v slovenčine pravidelne tvoria mužské obyvateľské mená a od nich zasa prechýlené ženské formy, ako aj adjektíva, napr. Fez - Fezan, Fezanka, fezský, Manchester - Manchesterčan, Manchesterčanka, manchesterský, Cognac - Cognačan, Cognačanka, cognacký, naproti tomu apelativizované výrazy nemávajú pravidelne túto triádu derivátov, ale iné deriváty, napr. menčester - menčestrový, menčestrák, koňak - koňakový, bronz - bronzový, bronzovina, bronzovať a pod.

Rozdiely medzi vlastnými menami a apelativizovanými výrazmi vedú aj k rozdielom v spájaní jedných a druhých slov s inými slovami. Napr. názov Faienza sa celkom prirodzene spája s adjektívom talianska, pomenovanie fajansa sa môže spájať aj s inými adjektívami, napr. anglická fa-

janse /ide dnes o výrobok akéhokoľvek pôvodu/.

Podaný prehľad ukazuje, že medzi vlastnými menami a apelativizovanými výrazmi sú dnes veľké pravopisné, výslovnostné, významové, štylistické a gramatické rozdiely, a preto se v slovníkoch spracúvajú v osobitných heslách.

Literatúra

BLANÁR, V.: Apelatívna a propriálna sémantika. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 3-13; Základné problémy antroponomastiky. In: Četrta jugoslovenska onomastična konferenca. Portorož, od 14. do 17. oktobra 1981. Zbornik referatov. Red. F. Jakopin. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1981, s. 247-257.

BULACHOVSKIJ, L. A.: Vvedenije v jazykoznanije. II. 1. vyd. Moskva 1953, 180 s.

DUCHÁČEK, O.: Od pojmenování ke změně významu. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. 4. Řady jazykovědné /A/ č. 3. Red. J. Kurz et al. Brno 1955, s. 78-94.

DVONČ, L.: K otázke niektorých názvov výrobkov. Slovenské odborné názvoslovie, 8, 1960, s. 244-249; K otázke termínov "všeobecné" a "vlastné privlastňovacie prídavné mená". Slovenské odborné názvoslovie, 9, 1961, s. 153-156.

HORECKÝ, J.: Sústava desubstantívnych substantív v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 39, 1974, s. 129-136.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, K.: Apelativizácia vlastných mien ako lexikálno-sémantický proces. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 9.-10. novembra 1971. Zborník materiálov. Red. L. Majtán. Bratislava 1973, s. 219-232.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. - MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava 1979, 944 s.

JÍLEK, F.: České sémantika. 1. vyd. Praha 1956, 80 s.

KRÁĽ, Á.: Príručný slovník slovenskej výslovnosti. 1. vyd. Bratislava 1979, 648 s.

MIHÁL, J.: Pôvod niektorých substantív. Slovenská reč, 34, 1969, s. 33-36.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava 1962, 256 s.

POKORNÁ, E.: Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 116-125.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava 1971, 424 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava 1959-1968. 6. zv.

Zbierkové fondy Matice slovenskej

Michal Eliáš

Slováci pod vplyvom ťažkých národných, sociálnych i kultúrnych podmienok aj v organizovaní literárnych zbierok značne zaostali za svojimi susedmi. Maďarské národné múzeum vykonávalo čulú zberateľskú činnosť už od roku 1802, České národné múzeum od roku 1818, okrem nich v obidvoch krajinách boli aj iné ustanovizne, ktoré zbierali tlačený, rukopisný, obrazový i vecný materiál a dostávalo sa im aj podpory od štátu.

Na Slovensku prvým spolkom, ktorý cieľavedome venoval pozornosť zbieraniu podobného materiálu, bola až Matica slovenská, založená roku 1863. Napriek množstvu rôznorodých úloh, ktoré mala ako prvý celonárodný spolok, jej funkcionári a členovia si uvedomovali dôležitosť zachovania písomných, tlačených, obrazových a vecných pamiatok po slovenských spisovateľoch, umelcoch a dejateľoch a organizovali ich zbieranie. Násilné zatvorenie Matice slovenskej roku 1875 prerušilo aj túto jej činnosť.

Oživotvorená Matica slovenská /od r. 1919/ sa znova ve-

novala aj zberateľskej práci. Túto najskôr organizoval jej Umelecký odbor a od roku 1922 Literárnohistorický odbor Matice slovenskej. V ňom vypracovali kataster žijúcich spisovateľov, získavali ich životopisné dáta a spopularizovali zbieranie literárnych dokumentov. Matica slovenská organizovala súbehy v oblasti umenia a vedy, ktoré sa stali zdrojom rukopisného materiálu pre zbierky. Množstvo nou vydávaných literárnych a osvetových časopisov - v niektorom období ich vydávala až šestnásť - bolo ďalším bohatým akvizičným zdrojom.

Všetky zbierky Matice slovenskej - tlačené, rukopisné i obrazové - boli do roku 1954 uložené spoločne v knižnici. Prelomovým rokom v dejinách Matice slovenskej bol r. 1954. V ňom dňa 27. apríla Slovenská národná rada vydala Zákon o Matici slovenskej, podľa ktorého sa Matica slovenská stala štátnou vedeckou inštitúciou s významnými celoslovenskými úlohami. Okrem iných poverila ju aj ústrednou štátnou starostlivosťou o knižné a rukopisné pamiatky na Slovensku. Pre plnenie tejto úlohy v Matici slovenskej vytvorili Národnú knižnicu, Ústredný literárny archív a Literárne múzeum. Zbierky uložené v knižnici MS rozčlenili do jednotlivých novoutvorených pracovísk podľa ich zamerania.

Zákonom Slovenskej národnej rady z 27. apríla 1954 Matica slovenská plní funkciu Slovenskej národnej knižnice a knihovedného ústavu. Podľa tohto zákona prvoradou úlohou Matice je starostlivosť o nadobúdanie, uchovávanie, spracúvanie a sprístupňovanie tlačených, rukopisných, hudobných a obrazových dokumentov slovenskej národnej kultúry. V tejto činnosti, ku ktorej si budovala základy už od svojho založenia, dosiahla Matica slovenská pozoruhodné výsledky. Zberateľskú prácu, ktorú dovtedy rozvíjala len sporadicky ako súčasť vedeckovýskumnej a dokumentačnej činnosti, mohla od r. 1954 rozvíjať v nebývalej šírke. Zo štátneho rozpočtu dostávala finančné prostriedky na nákup knižných, rukopisných a iných zbierok, získavala odborníkov na ich spracovanie, a tak postup-

ne vybudovala jedno z najbohatších dokumentačných centier slovenskej národnej kultúry.

Funkcia Matice slovenskej ako národnej knižnice a dokumentačného centra slovenskej kultúry vyplynula organicky z jej historického poslania a dlhoročného pôsobenia. Matica už v prvých rokoch existencie si postavila úlohu zachraňovať, zhromažďovať a uchovávať tlačené, rukopisné, obrazové, muzeálne a iné dokumenty slovenskej národnej kultúry. V zhromaždených zbierkach už v prvom období účinkovania /1863-1875/ boli najbohatšie knižné a rukopisné fondy, ktorých základ utvorili súkromné knižnice dvoch významných zberateľov: Martina Hamuljaka /1789-1859/ a Michala Rešetku /1794-1854/. Po zrušení Matice slovenskej v zbieraní literárnych pamiatok pokračovala Muzeálna slovenská spoločnosť, založená r. 1893 v Martine, ktorej knižné, rukopisné a muzeálne zbierky vzrastali z darov slovenských dejateľov, mecénov i drobného ľudu. V období národného útlaku pred rokom 1918 sa podarilo Muzeálnej spoločnosti zhromaždiť 65 000-zväzkovú knižnicu, obsahujúcu hlavne vzácne diela zo slovenskej literatúry, spisy v slovenských rečiach, ako aj početné diela latinské, maďarské, nemecké a iné. Tento bohatý knižný fond odovzdala Muzeálna slovenská spoločnosť r. 1927 Matici slovenskej, ktorá hneď po obnovení činnosti pokračovala v zhromažďovaní knižných a rukopisných zbierok. Keď sa Matica slovenská r. 1926 presťahovala do novopostavenej budovy s modernými knižničnými skladmi, po spojení matičnej a muzeálnej bibliotéky sa v nej sústredil fond okolo 100 000-zväzkovej knižnice, obsahujúcej hlavne slovenské a Slovensku sa týkajúce diela, ktorý svojím rozsahom a hodnotou tvoril jedinečný pramenný fond na Slovensku. Matičná bibliotéka sa ďalej budovala ako odborná knižnica slúžiaca potrebám vedeckých odborov /nie ako konzervačná národná knižnica/ a jej fondy vzrastali zo zásielok súčasných vydaní od vydavateľstiev, ale najmä z pozostalostí a darov jednotlivcov. Takto knižný a vôbec tlačený fond matičnej bibliotéky vzrástol

v rokoch 1927-1953 o viac ako 200 000 zväzkov, takže r. 1953 prevýšil počet 300 000 knižničných jednotiek. V tom istom roku sa s matičnou knižnicou spojil aj fond Slovenskej národnej knižnice, založenej r. 1941, obsahujúci do 10 000 zväzkov súčasnej knižnej produkcie, ktorú dostávala SNK ako povinný výtlačok. Tieto knižné zbierky sa stali základom ďalšieho budovania a pracovnej náplne Matice slovenskej ako slovenskej národnej knižnice, bibliografického a knihovedného ústavu.

Od roku 1954 počet knižných zväzkov z roka na rok rástol /dnes je priemerný ročný prírastok okolo 42 000 zväzkov/ jednak z povinných výtlačkov a jednak kúpou z antikvariátov i od jednotlivcov. V súčasnosti sa v jej fondoch nachádza vyše 2 670 000 zväzkov kníh a časopisov.

Po vydaní zákona z r. 1954 pripadla Matici slovenskej starostlivosť aj o tzv. historické knižné fondy, ktoré obsahujú staré cenné kláštorné, cirkevné, školské, kaštieľne a iné ucelené knižné zbierky. Veľkú väčšinu historických knižných fondov tvorili zbierky kláštorných a cirkevných knižníc, sústredené a zvezené do kláštorov v Marianke a v Jasove. O tieto historické knižné fondy sa podľa zákona stará Matica slovenská. Ku koncu roku 1966 mala Matica slovenská v opatere skoro 1 300 000 zväzkov historických knižných fondov. Tento vzácny a mimoriadne rozsiahly knižný fond sa postupne odborne spracúva a sprístupňuje na vedecké bádanie.

Súčasne s budovaním knižných zbierok sa v Matici slovenskej už od založenia, ale hlavne po roku 1919 zhromažďovali vzácne rukopisné pozostalosti, korešpondencia, literárne práce, biografické, obrazové a iné dokumenty slovenskej literatúry a kultúry. Vďaka širokému bádateľskému záujmu matičných vedeckých odborov a ich pracovníkov sa v priebehu niekoľkých desaťročí postupne sústredili v Matici slovenskej jedinečné rukopisné, hudobné a obrazové dokumenty ako súčasť pozostalostí slovenských spisovateľov a národných dejateľov alebo ako jednotliviny získané darmi od jednotlivcov.

Od roku 1954 sa všetky literárno-archívne a obrazové zbierky sústredili v novoutvorených odboroch - v Literárnom archíve a v Literárnom múzeu, ktoré sa starali o ich systematické doplňanie, triedenie, spracúvanie a sprístupňovanie. Priemerný ročný prírastok literárnych rukopisov bol okolo 10 000 jednotiek, nadobúdaných väčšinou kúpou od jednotlivcov alebo z antikvariátov. K matičným literárnoarchívnym zbierkam pribudol r. 1960 bohatý fond literárnych rukopisov a pozostalostí presunutých z bývalého Archívu Slovenského národného múzea v Martine v počte okolo 30 000 jednotiek. Ak k pôvodným zbierkam literárnych rukopisov pripočítame fond muzeálneho archívu a pravidelné ročné prírastky, dnes majú zbierky Literárneho archívu Matice slovenskej vyše 1 400 000 archívnych pamiatok.

Vlastný fond matičnej knižnice

Je to najcennejšia zbierka kníh a iných tlačí, ktoré sa sústredili v Matici slovenskej v Martine v čase jej vyše storočného účinkovania, a to darom, presunom, kúpou i ako povinné výtlačky zasielané národnej knižnici. V tomto fonde je 427 vzácnych inkunábulí /hlavne latinských/, z ktorých spomenieme aspoň dielo Chronica Hungarorum z roku 1488 od slovenského rodáka Jána Thurócza /v nej sa prvý raz vyskytuje v tlači meno Slovák v podobe "zlowachko"/.

Základ fondu matičnej bibliotéky tvoria diela slovenské alebo týkajúce sa Slovákov a Slovenska, čiže slovacíká alebo slovákumy. Možno konštatovať, že v Matici slovenskej sa nazhromaždil najbohatší fond slovacík do roku 1918, čo bolo výsledkom zberateľského úsilia obetavých jednotlivcov a generácií slovenských vzdelancov. Bohatstvo fondov slovenských tlačí do roku 1918 je zachytené v šestzväzkovom Katalógu slovákumových kníh, ktorý je zostavený a spracovaný na základe lístkového katalógu matičnej knižnice. Ak na fond slovacík pozrieme z historického hľadiska, ukáže sa, že v Matici slovenskej sú uložené slovenské diela zo všetkých období, pravda, úmerne rastu tlačenej produkcie a stupňu kultúrneho napredo-

[illegible] slovenského národa. Z najstaršej spisby do uzákonenia prvého slovenského spisovného jazyka na konci 18. storočia, ktorá početne nie je rozsiahla, spomenieme diela J. Jakobeusa, M. Institorisa-Mošovského, J. Rakovského, verše O. Lucae, cestopisy a memoáre Š. Pilárika, T. Masníka, vydania Tranovského Cithary sanctorum, včítane prvého z r. 1635, Cantus catholici B. Szöllösyho, Maginova obrana Slovákov Apológia z r. 1728, historické a topografické diela M. Bela, A. F. Kollára, S. Timona, L. Bartholemaeideesa a i. Počnúc od konca 18. storočia slovenská literatúra v knižnici Matice slovenskej je zastúpená pomerne kompletne; spomenieme cenné diela J. I. Bajzu, autora prvého slovenského románu René mládenca, diela reprezentantov bernolákovskej literatúry A. Bernoláka, J. Fándlyho, J. Hollého; spisy B. Tablica, J. Palkoviča, J. Kollára, P. J. Šafárika a ďalších početných autorov. Sem patria aj cenné kalendáre, prvé slovenské literárne almanachy Zora, Hronka, Tatranka, Nitra, Štúrove Slovenskje národnje noviní a Slovenské pohľady. Diela od štúrovských spisovateľov sú zhromaždené v pomernej úplnosti. Z rastúcej slovenskej tlačenej produkcia, hlavne po založení Matice slovenskej, sa zásluhou tejto inštitúcie a neskôr Muzeálnej slovenskej spoločnosti sústredili v matičnej bibliotéke súdobé vydania knižné, časopisy, drobné tlače a iné. Bez podrobnejšieho vymenovania diel popredných i menej známych slovenských spisovateľov môžeme konštatovať, že literatúra 19. a 20. storočia tvorí hlavný obsah fondu slovacík v knižnici Matice slovenskej, ktoré sa sústavne dopĺňajú retrospektívne a narastajú zo súčasných vydaní prichádzajúcich do Matice slovenskej ako povinné výtlačky /po 2 exempláre z celej vydavateľskej produkcie v ČSSR/.

V zbierkach matičnej knižnice je bohato zastúpené slovanské písomníctvo. Zodpovedá to historickým podmienkam a národnokultúrnemu vývinu slovenského národa, v ktorom myšlienka slovenskej vzájomnosti a úzkej spolupráce bratských národov bola hýbateľom slovenských národných snáh. Slovenskí vzdelan-

ci nadväzovali široké kontakty so slovanským svetom, intenzívne zhromažďovali a študovali diela slovanských literatúr. Významným príkladom toho je knižnica Martina Hamuljaka, s ktorou sa dostali do matičných zbierok vzácne diela ruské, poľské, juhoslovanské a iné. Z juhoslovanských literatúr sú to predovšetkým jazykovedné diela B. Kopitara, V. S. Karadžića, P. Dajnku, Lj. Gaja, V. Babukića a Fr. Miklosicha; ďalej sú to diela Dj. Magaraševića, G. Čavapovića, I. Gundulića, J. Stulića, Lj. Vukotinovića a iných.

Poľskú literatúru reprezentuje vzácny Słownik języka polskiego od S. B. Lindeho, ďalej Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej od J. M. Ossolińského, Historia narodu polskiego od A. Naruszewicza, slovníky K. C. Mrongowiusza, gramatika J. S. Bandtkieho, prednášky A. Mickiewicza a spisy iných autorov. Z ruskej literatúry je to Slovar Rossijskoj akademii, viaczväzkové Sočinenije A. S. Puškina, básnické a dramatické práce A. Chomljakova, Sočinenija G. R. Deržavina, Karamzinove Geschichte der russischen Reichs a i. Fond slovanských literatúr v knižnici Matice slovenskej početne vzrastal už v prvom období jej účinkovania, pričom najbohatšiu časť tvorili diela z ruskej literatúry.

Obraz o dnešnom stave slovenských kníh v knižnici Matice slovenskej si môžeme urobiť na základe Katalógu slavík, v ktorom sú evidované vedecké a odborné príspevky zo slovenských literatúr a o nich, teda literatúra slavistická. Medzi nimi sú tu najmä práce slovenských a českých bádateľov na poli slovanských literatúr, jazykovedy a dávnoveku, hlavne od J. Dobrovského, J. Kollára, P. J. Šafárika, Ľ. Štúra, J. Jungmanna, F. L. Čelakovského, V. Hanku, J. Máchala, F. Pastrnka, L. Niederleho, M. Weingarta a i. Popri encyklopedickej literatúre, zborníkoch /napr. zo Slovanských zjazdov/ a periodikách nachádzame v matičnej knižnici pôvodné diela zo všetkých slovanských literatúr hlavne zo spoločenskovednej oblasti, čo vyplývalo zo zamerania Matice slovenskej a záujmov slovenských bádateľov i zberateľov. Počtom vynikajú

hlavne diela jazykovedné a práce z oblasti výskumu staroslovienskej literatúry od týchto autorov: F. Miklosich, Baudouin de Courtenay, T. D. Florinskij, V. Jagić, A. Budilovič, Jan Kos, O. Asboth, I. Kniezsa /bohatá je literatúra o Cyrilovi a Metodovi/. Z ostatných oblastí sú to diela historické, dejiny slovanských literatúr, cestopisy, zemepisné, vlastivedné a iné práce.

K historickým knižným fondom, ktoré nie sú síce vlastníctvom Matice slovenskej, ale ktoré táto inštitúcia spravuje, spracúva a metodicky usmerňuje, patria tiež viaceré jedinečné a vzácne knižné zbierky. Z nich spomenieme aspoň Čaplovičovskú knižnicu v Dolnom Kubíne, ktorá je výsledkom celoživotného zberateľského úsilia jedného z najväčších milovníkov a zberateľov kníh na Slovensku Vavrinca Čaplovića /1778-1853/; jeho okolo 50 000-zväzkové knižná zbierka obsahuje vzácne prvotlače, cenné tlačené diela zo všetkých vedných odborov počnúc od 16. storočia až do polovice 19. storočia, medzi ktorými sú početné spisy slovenských autorov.

Medzi vzácne fondy patrí knižnica bývalého evanjelického kolégia v Prešove /58 000 zväzkov/ s prevahou teologickej literatúry, do ktorej patria viaceré súkromné knižnice /Szirmayova, knižnica prešovského rodáka Karola Bindera, knižnica Gabriela Bána a i./, ako aj knižnice študentských spoločností na prešovskom kolégiu.

Medzi najcennejšie šľachtické knižnice na Slovensku patrí knižnica Apponyiovská /13 000 zväzkov/, spolu s knižnicou Zayovskou /20 000 zväzkov/ pôvodne uložená na miestnom pracovisku Matice v Oponiciach. Hoci je v nich málo slovenských diel, predsa sú bohaté na inonárodné vzácne tlače, ba zachovali sa v nich aj cenné rukopisy.

Literárny archív Matice slovenskej

Je to centrálny zbierkový ústav na Slovensku, poverený starostlivosťou o zhromažďovanie, uchovávanie, spracúvanie a sprístupňovanie slovenských a slovenskej kultúry sa týkajúcich literárnych rukopisov, hudobných a fotodokumentačných

pamiatok. Zbierky literárneho archívu, dosahujúce dnes počet 1 400 000 jednotiek, tvoria jedinečný pramenný fond originálnych rukopisných a obrazových dokumentov k dejinám slovenskej literatúry a kultúry, ako aj k inonárodným, najmä slovanským literárnym vzťahom.

Literárne rukopisy a pozostalosti

Zbierky literárnych rukopisov a pozostalostí slovenských spisovateľov a národných dejateľov sú najpočetnejšie. Z bohatstva písomných pamiatok v oddelení literárnych rukopisov uvádzame ako príklad unikátne jednotky: 8 pergamenových strán hlaholského rukopisu zo začiatku 13. storočia; latinské legendy o sv. Vítovi, Prokopovi a Václavovi zo začiatku 15. storočia; slovenský veršovaný text desatora z r. 1532; preklad latinského textu Komenského spisu Janua linguae aurea do strednej slovenčiny od Františka Búľovského z r. 1666; rozsiahly denník kežmarského profesora Juraja Buchholtza z rokov 1709-1737 s cennými údajmi o pomeroch v Uhorsku, Poľsku a Nemecku; koncepty z diela Mateja Bela Notitia spred r. 1749; ilustrované veršované dielo Hugolína Gavloviča Valaská škola z roku 1755; najstarší slovenský spoločenský spevník Dionýza Kubíka z r. 1791 /texty/; Hollého epoey Svätopluk a Cyrilometodiada, porovnávacie slovanské slovníky od Jána Koiša spred r. 1839; rozsiahla korešpondencia botanika Ľudovíta Holubyho, Jozefa Škultétyho a i. Z inonárodných vzácnych rukopisov spomenieme napr. listy Alexandra von Humboldta z polovice 19. storočia, početnú korešpondenciu slovanských dejateľov so Slovákmi; arabský korán z r. 1747-1748, bohato zdobený zlatostriebornou ornamentikou a mnohé ďalšie jednotliviny.

Prevažnú väčšinu literárnoarchívnych zbierok tvoria osobné pozostalosti, korešpondencia, literárne práce a osobné dokumenty slovenských spisovateľov a kultúrnych dejateľov z 19. a 20. storočia. Základnú informáciu o pozostalostiach alebo väčších celkoch pozostalostí slovenských spisovateľov a kultúrnych činiteľov získaných do Literárneho archívu Ma-

tice slovenskej do roku 1979 poskytuje Sprievodca po fondoch LAMS, v ktorom je zaevidovaných 500 osobných pozostalostí alebo ich častí, a to spracovaných i nespracovaných. Sprievodca uvádza názov fondu /meno autora/, časový rozsah dokumentov, rozsah a stručný opis fondu s jeho charakteristikou, stupeň spracovania dokumentov - kedy a kde bol publikovaný podrobný súpis fondu a údaje o uložení fondu. Okrem tejto stručnej základnej informácie LAMS zverejňuje tlačou aj podrobné súpisy jednotlivých spracovaných fondov, ktoré zachytávajú všetky dokumenty uložené v pozostalosti - ich popis aj so signatúrou. Sú zverejnené v desiatich samostatných tlačených inventároch. Spomínané inventáre obsahujú
a/ súpis tzv. starého fondu LAMS členeného podľa druhov písomností /nie podľa provenienčného princípu/ - je v Inventári I. - III.,
b/ súpis tzv. múzejného fondu získaného v roku 1960 zo Slovenského národného múzea v Martine - obsahuje 120 pozostalostí alebo ich častí a vyše tisíc rukopisných kníh - jednotlivín; tento fond sa uvádza v Inventári IV. - VI.,
c/ zbierku pozostalostí slovenských spisovateľov spracúvaných od r. 1960 a vytváraných podľa provenienčného princípu sa rozpisujú ďalšie Inventáre VII. - X. /spolu 51 rozsiahlych pozostalostí/. V tlači sú Inventáre XI. a XII., obsahujúce ďalších 12 fondov. Spracovaných fondov je oveľa viacej /vyše 120/, len vydávanie inventárov sa oneskoruje. Záujemcom o archívne dokumenty sú v MS v Martine prístupné lístkové katalógy týchto fondov alebo strojopisné inventáre. Tlačou vydávané inventáre sú vo všetkých vedeckých knižniciach a archívoch, inventáre majú aj menné indexy, čo umožňuje vyhľadanie archívnych dokumentov uložených v LAMS aj mimo Martina a ich objednanie si do týchto archívov alebo knižníc.

Okrem spomínaných inventárov jednotlivých fondov Matica slovenská vydala aj dva špeciálne tematické katalógy. Sú to: SLAVICA v Literárnom archíve Matice slovenskej, MS 1968, 100 s., ktoré obsahujú súpis literárnych prác a korešpondencie sloven-

ských autorov, nie z jednej pozostalosti, ale z celého archívneho fondu LAMS spracovaného do r. 1968. Katalóg je rozčlenený na bulharika, jugoslavika a sorbika, polonika a russika. BOHEMIKA v Literárnom archíve Matice slovenskej, MS 1981, obsahujú korešpondenciu, literárne práce a dokumentárny materiál českých spisovateľov a dejateľov uložený v LAMS. Súpis zachytil materiály 2 330 osôb a 13 450 archívnych dokumentov.

Z ústredného postavenia Literárneho archívu Matice slovenskej vyplýva aj jeho povinnosť evidovať nielen vlastný materiál, ale aj iný, nachádzajúci sa v iných inštitúciách. V r. 1982 vydala prvý súpis takýchto dokumentov. Je to inventár Literárne pamiatky v archívoch a múzeách SSR - I. Bratislava - zostavil ho P. Vongrej a vydala MS v r. 1982, 138 s. Obsahuje inventár literárnych pamiatok z osobných fondov uložených v Štátnom ústrednom archíve SSR /z 33 fondov/ a v Archíve mesta Bratislavy /12 fondov/. V tlači je ďalší podobný inventár, obsahujúci archívny fond Spolku sv. Vojtecha v Trnave /vyše 40 000 archívnych dokumentov/.

Hudobné rukopisy a pamiatky

Významnou časťou zbierok Literárneho archívu Matice slovenskej sú hudobné pamiatky a rukopisy, ktorých počet prevýšil už 120 000 archívnych jednotiek. Obsahujú bohaté zbierky ľudových piesní od viacerých pôvodcov a zberateľov, písomné pozostalosti hudobných skladateľov a interpretov, spevokolov a inštitúcií, ako aj iné hudobné pamiatky.

Mimoriadne bohatá je zbierka slovenských ľudových piesní, ktorá obsahuje takmer 100 000 piesní. Pozostáva z notovanej zbierky oravských a liptovských piesní Jozefa Cupru, zo zbierky Bélu Bartóka /2 500 piesní/ - jej súčasťou sú i nahrávky slovenských ľudových piesní na fonografických valčekoch -, veľká je notovaná zbierka Karola Plicku /vyše 23 000 piesní/, nenotovaná-textová zbierka A. Halašu /24 454 piesní/ a menšie zbierky mnohých starších i novších zberateľov.

Archív vlastní zhruba 100 písomných pozostalostí a archí-

vov slovenských hudobných skladateľov a zberateľov, archívov spevokolov a inštitúcií. Uveďme z nich aspoň Blažeja Bullu, Viliama Figuša Bystrého, Miloslava Franciscího, Jána Levoslava Bellu, Miloša Izáka Lihoveckého, Jána Valašťana-Dolinského, Jozefa Kresánka, Jozefa Tvrdoňa, Jána Geryka, Antona Cígera a takmer všetkých významných žijúcich skladateľov. V MS je redakčný archív Slovenských spevov, archív martinského Slovenského spevokolu, archív hudobného odboru Matice slovenskej, archív Svázu slovenských speváckych zborov, archív Ústredia speváckych ochotníckych súborov a iných spolkov. Cenné sú rukopisy hudobných diel a zborníkov z 18. storočia, diela Edmunda Paschu /Vianočná omša F dur nahraná aj na gramofónovej platni/, Pantaleóna Rožkovského /Vesperae Bachanales/ a zborníky Bajana. Medzi ne patria aj rukopisné zborníky piesní a tancov z rokov 1730 a 1742, získané zo zbierky grófov Zayovcov.

Všetky hudobné zbierky sa odborne spracúvajú a vydávajú sa k nim podrobné súpisy. Okrem súpisov je k dispozícii aj lístkový katalóg. Hudobný fond Matice slovenskej je významný, dokumentuje hudobný život na Slovensku v dávnej minulosti - najlepšie je zastúpená hudba 18. storočia - i v súčasnosti.

Fotografické pamiatky

Významnú časť zbierkového fondu Matice slovenskej tvoria fotografie, ktorých sa doteraz zozbieralo vyše 120 000. Predstavujú najväčšiu zbierku fotografických dokumentov zo slovenskej kultúry z veľkého časového obdobia. Medzi najstaršie patria dagerotypie /napr. slovenské vyslanectvo k cisárovi r. 1849/. Najdôležitejšou i najrozsiahlejšou časťou fotografického fondu MS sú obrazové dokumenty o najvýznamnejších slovenských spisovateľoch, kultúrnych a národných dejateľoch - sú to ich portréty, fotografie rodných miest, miest štúdií, pôsobenia a úmrtia, fotografie ich rodinných príslušníkov. Druhú skupinu tvoria albumy fotografií - rodinné, spolkové a iné. Ďalšiu skupinu tvoria dokumenty miest a dejov z minulosti kultúrneho života na Slovensku. Samostatnú časť tvoria

fotografie z činnosti Matice slovenskej, fotografie jej budov, zhromaždení a podujatí, návštev, osláv a podobne.

Pre dokumentáciu kultúrneho života v minulosti je dôležitá aj zbierka divadiel a osvetovej činnosti. Sú v nej fotografie Ústredia slovenských ochotníckych divadiel, šatnice, divadelných dielní, zábery z predstavení ochotníckych i profesionálnych súborov i jednotlivých hercov a ochotníkov.

Väčšia časť fotografií je roztriedená, popísaná i odborne spracovaná vo viacerých katalógoch. Na jednom druhu katalógu je nalepená zmenšená fotografia - kópia, aby sa pri vyhľadávení neničil originál. Samostatné súpisy fotografií LAMS nevydáva.

Spisový - administratívny archív Matice slovenskej

Mnohostranné pôsobenie Matice slovenskej v minulosti i v prítomnosti v oblasti vedy, osvety, záujmovoumeleckej činnosti i vo vydavateľskej činnosti, jej bohatá spolupráca s množstvom spolkov, inštitúcií a jednotlivcov doma i v zahraničí robí významným i jej archív. Spracovanie a sprístupnenie archívnych dokumentov z jej činnosti umožní nielen spracovať dejiny Matice slovenskej, ale ukázať aj začiatky slovenskej vedy, umenia a iných činností, do ktorých ona zasahovala. Spisový archív Matice slovenskej má vyše 300 000 písomných dokumentov a po odbornom spracovaní sa stane bohatým zdrojom informácií. Doteraz je utriedený materiál od vzniku MS do r. 1943. Tlačou sa vydali dva zväzky súpisov príspevkov do vedeckých a kultúrnovýchovných časopisov MS.

Iné druhy dokumentov zbieraných v Matici slovenskej

Okrem uvedených tradičných dokumentov Matica slovenská zbiera, spracúva a sprístupňuje aj ďalšie druhy dokumentov: sú to najmä a/ gramoplatne - má najväčšiu diskotéku na Slovensku - vlastní vyše 45 000 gramoplatní /väčšinu z nich získala presunom z Československého rozhlasu/, okrem toho získava tzv. povinný výtlačok - výlisok každej gramoplatne vydávanej v ČSSR; katalógy k nim má len lístkové;

b/ pohľadnice; zbierkový fond pohľadníc obsahuje

okolo 300 000; sú dôležitým dokumentačným vlastivedným materiálom, pretože dokumentujú život, výstavbu, dopravu a vzhľad našich miest v minulosti; sú svedkami toho, čo v mnohých prípadoch už neexistuje, a preto sú vhodným dokumentom najmä pre múzejníkov, vlastivedných a osvetových pracovníkov; sú spracované, súpis nebol vydaný tlačou;

c/ plagáty; sú tiež názorným dokumentom o politickom, kultúrnom i športovom dení v minulosti i v súčasnosti; MS ich zbiera, ale ich zbierka je neúplná;

d/ vecné pamiatky literárnej povahy; zbiera ich Literárnomúzejné oddelenie Matice slovenskej; doteraz ich vlastní vyše 30 000; do tohto fondu patria obrazy - portréty, knižná grafika, vecné pamiatky po slovenských spisovateľoch a dejateľoch, magnetofónové nahrávky - rozhovory so spisovateľmi, zvukové nahrávky prednesu literatúry a rozhlasových hier; prevažnú časť zbiera pre expozičné účely; toto oddelenie sa špecializuje aj na dokumentáciu prekladov slovenskej literatúry do cudzích jazykov, a preto zbiera aj rukopisy týchto prekladov;

e/ dokumenty o živote a pôsobení Slovákov žijúcich v zahraničí; tie sústreďuje Oddelenie pre zahraničných Slovákov MS; má ich vyše 5 000 a sú študijným i expozičným materiálom;

f/ biografické dokumenty o reprezentantoch slovenskej vedy, kultúry, techniky, spoločenského i politického života; tie zbiera Biografické oddelenie MS; používa ich na biografickú dokumentáciu i na tvorbu Slovenského biografického slovníka.

Bohatstvom a jedinečnosťou svojich zbierok sa Matica slovenská radí na čelné miesto v komplexnej dokumentácii slovenskej kultúry.

Slovenská ľudová pieseň a ľudová hudba — jej funkčné a historické aspekty

Oskár Elschek

Formy tradície

Ako každá ľudová hudobná tradícia, tak aj slovenská má aspoň tri základné zložky: ľudové piesne, ľudovú nástrojovú hudbu a ľudové hudobné nástroje. Netvoria izolované prvky ľudovej tradície, ale naopak, sú integrálnymi zložkami zložitého organizmu ľudovej kultúry. Sú súčasťou istého spôsobu života, myslenia, cítenia, vychádzajú z tradícií, ktoré nevznikli z včerajška na dnešok, ale sa rozvíjali po stáročia. Skúsenosti, vedomosti a praktiky sa odovzdávali po dlhé reťaze generácií, vytvárali kultúrne kontinuum, majú svoju vnútornú organiku rozvoja a svoju relatívnu uzavretosť.

V každej ľudovej kultúre je jablkom sváru vždy otázka statiky a dynamiky, čo tradícia uchováva a čo vytvára nové; čo vychádza z jej vnútorných zdrojov a čo preberá, asimiluje alebo integruje z iných kultúrnych štýlov, okruhov,

či ino- alebo nadnárodných univerzálnych prejavov.

Táto otázka je aktuálna aj v takom relatívne malom kultúrnom spoločenstve, akým je slovenské a na križovatke tolkých národných, historických a kultúrnych prúdov v strednej Európe, na ktorej žijeme.

Na otázky, ktoré sme si položili, môžeme sa pokúsiť dať hneď aj odpoveď, pravda s tou mierou relativity, ktorej si musíme byť vždy vedomí, keď sa zaoberáme spoločenskými a kultúrnymi prejavmi.

Dynamika a statika tradície

Hudobné prejavy nemôžu byť už preto statické, lebo ide o duchovné hodnoty, ktoré si každá nová generácia musí osvojiť v procese učenia - nepreberá ich ako hotové, ukončené materiálne produkty. Tento proces sa uskutočňuje výberom, každá nová generácia nepreberie mechanicky všetko od predchádzajúcej. Okrem selektívneho prístupu každá generácia aktualizuje, prispôsobuje si staršie hodnoty novým životným potrebám, novým životným obsahom. S novými okruhmi sociálnych a kultúrnych javov vznikajú rovnako aj nové formy kultúrnej reflexie, vznikajú nové piesne, nové nástrojové prejavy, nová tanečná hudba a pod. Zjednodušene by sa dalo povedať, že nakoľko statické alebo dynamické sú životné formy v dedinskej pospolitosti, natoľko nemenné alebo premenlivé sú všetky folklórne formy, ktoré sú s nimi v organickom vzťahu. Názorne by sa dalo povedať: keď napríklad vznikajú alebo sa preberajú nové tance, tak prirodzene s nimi prichádza i nová tanečná hudba, a to buď celkom nový tanečný hudobný repertoár alebo sa staršie tanečné nápevy prispôsobujú novým tancom, napr. v rytmickej štruktúre, v tempe prednesu a pod.; ďalej: keď napríklad pri nových technických alebo technologických zmenách na nástrojoch sa vytvárajú nové hudobné možnosti, vznikajú postupne nové nástrojové herné štýly. Keď v druhej polovici 19. storočia vzniklo na sociálno-ekonomických

základoch slovenské vysťahovalectvo, vznikli ako jeho reflexia vysťahovalecké piesne. Pritom sa, pochopiteľne, používali aj staršie štylistické vyjadrovacie prostriedky, a to ako z repertoáru slovesných, tak aj hudobných prejavov. Všetky tie prejavy, ktorých životné stimuly a životné väzby sa nemenia, ostávajú zachované v relatívne nezmenenej alebo pretvorenej forme. Ľudová zvykoslovná forma svadby, ktorá sa vytvárala po stáročia v jednotlivých regiónoch a obciach istými spoločnými, ale i variabilnými formami, si vytvárala svoj vlastný repertoár piesní, ktoré sa zachovávali do takej miery, do akej ostávala zachovaná aj svadba a jej jednotlivé dramatické a dramaturgické fázy. Pokiaľ sa jedna z fáz zmenila alebo zanikla /napr. pod vplyvom konfesionálnych zmien/, zanikli, pochopiteľne, aj piesne, ktoré boli s ňou spojené. Ako sa postupne a pozvoľna menili životné formy, tak sa menili aj ich hudobnofolklórne pendanty. Došlo k veľkým sociokultúrnym presunom, z ktorých vznikli prechodné symbiotické formy alebo úplne nové prejavy. Spomeňme len také protikladné fenomény, ako je pohanstvo a kresťanstvo alebo valaské pastierstvo pri osídľovaní horských oblastí, radikálne spoločenské a hospodárske zmeny dedinského spoločenstva v druhej polovici 19. storočia, ktoré zanechali nezmazateľné stopy na tvári hudobnofolklórnej tradície. Viedli k vzniku nových štýlov, svojím spôsobom zrevolucionalizovali tradičné myslenie a vnútorný vzťah k vlastným kultúrnym tradíciám. Tento proces trvá podnes. Nie je však novinkou. Celá existencia a dejiny hudobnofolklórnej tradície ukazujú na tieto rozdielne fázy a vrstvy tradície a na jej bohatú vnútornú diferencovanosť.

Funkčné väzby

Piesňové žánre sa vytvárajú v tesnom súvise so spevnými príležitosťami, v súvise s istými životnými okruhmi, ktorých sú súčasťou i odrazom. Okolo spevných príležitos-

tí osciluje obsah piesňového textu a charakter použitých nápevov. V živote ľudu sú univerzálne spevné príležitosti, ktoré nemajú vyhranený repertoár piesní /napr. jednoduchá zábava alebo priadky/, ale sú i také, na ktoré sú piesne pevne napojené. Sú príležitosti s piesňovým repertoárom pevnej i voľnej väzby. K týmto príležitostiam počítame napr. svadbu, počas ktorej sa spievajú jednak piesne so špecifickou svadobnou obradnou väzbou, ale po obradnej časti svadby sa rozprúdi zábava, počas ktorej sa spievajú najrozmanitejšie piesne nesvadobné. Osobitnými spevnými príležitosťami s jednoznačnou repertoárovou väzbou sú rodinné a výročné zvyklosti, obrady, prípadne magické úkony. Pri týchto je piesňový text zvyčajne súčasťou zvykoslovia a má k obradom bezprostredný vzťah; hudobná zložka slúži často iba na zvýraznenie prednesu alebo recitácie obradných textov. Jej úlohou je dať celému obradu jednotné náladové vyznenie. Preto sa k istým obradom spievajú texty na jeden alebo na niekoľko nápevov. Sú to takzvané lúčne nôty, svadobné nôty, fašiangové nápevy, novoročné piesne alebo piesne na kvetnú nedeľu.

Neraz je to životná situácia, pracovná príležitosť alebo akcia, ktorá vytvára podmienky na vytvorenie piesňového žánru, napríklad na uspávanky, regrútske piesne, lúčne spevy, žatevné a dožinkové piesne a pod. Na lúkach pri hrabaní spievajú ženy trávnice a muži kosecké piesne. Sú to prevažne ľúbostné lyrické piesňové druhy, ľúbostné prekáračky, alebo spevy, ktoré tvoria akýsi dialóg s prírodou. Hudobne ide o široké klenuté, dlho vyznievajúce hudobné frázy, prednesené vo voľnej prírode s veľkou hlasovou intenzitou a zvukovou vyváženosťou. Uvedené znaky má lúčna pieseň zo Štrby /pozri ukážku 1/.

Na východnom Slovensku sú to charakteristické spevy mládencov na "večarky" pri večernej prechádzke po dedine. Majú ľúbostný obsah a patria k početným záletníckym pies-

1.

Lúčna, spievajú ženy zo Štrby, 1979. FAV 2360.

♩= 100/28" solo zbor

1. Hrabaj dieča hrabaj, to žele- ne se- no -,

veď bi ja hraba-la, hej, nemám nako-se - - no.

2. Kebi ja vedzeua,
gde moj frajer kosí,
zaniesua bi som mu,
hej, do krčieška rosi.

ňam. Vyznačujú sa široko hovoreným, ťahaným prednesom (2).

2.

Záletnícka, spievajú muži z Vyšných Raslavíc, 1974.

♩= 65

1. Švicí mešac na ňa- be, pušč me mi-lá gu se -be,

a jag ja ce puš -čic mám, a jag ja ce

puš-čic mám ja chudob -na a ti pán.

2. /:Počim ši me poznala,
žez me panem nazvala?:/
/:Po košuľi galíru,:/
/:starodavni frajíru.:/

Osobitnou príležitosťou sú tanečné zábavy s pevnými tanečnými formami, na ktoré sa viažu osobitné piesne. K charakteristickým tanečným piesňam patria na východnom Slovensku napríklad takzvané karičky, ktoré spievajú dievčatá do tanca bez sprievodu hudby. Sú to takzvané spevné tanečné formy. Dievčatá pri nich využívajú ako rytmický sprievod podupy a ich rozličné motivické kombinácie (3).

3. Karička, spievajú ženy z Parchovian, 1979.

♩ = 105/20"

Voda, voda idze hu-ča- ci, šumne hrajú

v Parchovanoch huda -ci. Mi-la mo-ja rozmari -ju

sadsila, rá-no ve -čer polivac ju chodzila, voda,

voda i-dze hučaci, šumňe hra-jú vParchovanoch hudaci.

V dedinskej pospolitosti disponuje každé generačná vrstva svojimi vlastnými piesňami, ktoré zodpovedajú jej mentalite, jej životným záujmom a estetickým potrebám: deti majú svoje jednoduché piesňové útvary, veršovačky, vyčítanky a piesne k detským hrám a tancom. Osobitné skupiny piesní majú dievky a parobci. S istými životnými situáciami sú spojené regrútske a vojenské piesne.

Veľká časť repertoáru je zviazaná s istým zamestnaním, s istou sociálnou skupinou. Ony prinášajú diferencovanosť piesní pastierskych, remeselníckych, žatevných, vyťahova-

leckých, piesne zbojnícke, drevorubačské, furmanské a banícke.

Všetky piesňové druhy žijú vo vedomí speváko v nediferencovanom celku. Každá z nich má svoju dobu a príležitosť uplatnenia, životnú situáciu, stav a náladu, ku ktorej sa bezprostredne viaže. Piesne mimo týchto príležitostí nejestvujú. Sú piesne, ktoré počas roka zaznejú len jediný raz. Takými sú zväčša obradné piesne /napr. pri vynášaní Moreny-Smrti/, ďalej sú to piesne sezónne /napr. žatevné a dožinkové piesne/. Svadobné piesne sa však ozývajú na desiatkach svadieb po celý rok. Príležitosti teda určujú aj spevnú frekvenciu piesní, možnosť ich spevného prednesu a aj ich obľubu. Z tohto hľadiska má na slovenskej dedine každá spevná príležitosť, každý obrad, každá situácia alebo stav svoje piesne rozdielneho charakteru, obsahu, rôznej bohatosti, originálnosti, rozdielneho repertoárového rozsahu a intenzity.

Kultúrno-geografické postavenie

Slovensko sa nachádza na rozhraní dvoch veľkých kultúrnych okruhov, na hranici dvoch tradícií, západo- a východoeurópskej. V západoeurópskej ľudovej hudobnej tradícii došlo v priebehu 16. a 17. storočia k vzniku nových štýlových vrstiev, ktoré sa vytvárali v úzkom kontakte s európskou barokovou a klasickou hudbou, najmä v oblasti piesňových žánrov. Išlo o duchovné piesne a lyrické svetské piesne. Tieto nové piesňové žánre prenikli počas niekoľkých desaťročí do všetkých oblastí života ľudu a privodili infláciu všetkých dovtedajších hodnôt a štýlových vrstiev, ktoré v 150-200-ročnej vývinovej perióde takmer úplne vymizli alebo boli zatlačené na periférію kultúrnej tradície. Tak to bolo napríklad v Nemecku, Holandsku, Anglicku, Belgicku; v severnej Európe sa tento proces odohral asi so 100-ročným oneskorením. Juhoeurópske krajiny si uchovali oveľa väčšiu autochtónnosť a medzi historickými

s novodobými hudobnými prejavmi vytvorili mnoho prechodných foriem.

Najcharakteristickejšie zložky východoeurópskej ľudovej hudby vytvárajú slovanské hudobné kultúry. Ich vývin prebiehal s oveľa organickejšou väzbou na autochtónne kultúrne prvky, bez veľkých zvratov, no na druhej strane v spojení s niektorými prednoorientálnymi prvkami. V strednej Európe boli rozhodujúce vnútorné vývinové stimuly, no na druhej strane sa formovali vo väzbe so západoeurópskymi novými harmonickými štýlovými vrstvami.

Slovenska sa dotkli obidve kultúrno-geografické oblasti rozdielnym spôsobom. Zatiaľ čo základom sú tu archaické slovanské hudobné prvky, na ktoré nadviazali karpatské pastierske štýly, od 19. storočia sa formujú nové piesňové vrstvy lyrického charakteru, ktoré zjavne nadväzujú na nové západoeurópske podnety.

Z hľadiska historických a regionálnych zmien možno slovenskú ľudovú hudbu charakterizovať nasledovne:

a/ V slovenskej ľudovej hudbe nedošlo k zatlačeniu archaických štýlových vrstiev. Preto tvorí podnes podiel tradičných historických foriem ľudovej hudby na Slovensku až 30% celkového spievaného repertoáru, zatiaľ čo u našich susedov /napr. na Morave, v Maďarsku, v Poľsku i v ďalších krajinách/ je to sotva 5-10%.

b/ Územie Slovenska je štýlove neobyčajne silne diferencované, jestvuje tu nespočetné množstvo regionálnych a lokálnych štýlových prvkov. Z tohto hľadiska môžeme Slovensko rozčleniť na tri veľké okruhy, ktoré vytvárajú aj určité štýlové jednoty. Ide o oblasť západo-, stredo- a východoslovenskú, ktoré sa rozpadajú na rad menších podregiónov s veľmi charakteristickými prejavmi ľudovej hudby. Tak môžeme napríklad len na strednom Slovensku zistiť existenciu ďalších 8 oblastí. B. Bartók konštatoval roku 1911 v istom liste toto: "zdá sa, že v tejto krajine /rozumej

v Uhorsku, pozn. red./ je slovenský ľud najbohatší na ľudové piesne. Takmer v každej dedine spievajú iné melódie". B. Bartók hovorí o vertikálnej bohatosti slovenskej ľudovej piesne a o neobyčajnej repertoárovej šírke jednotlivých spevákov a obcí. Sám napr. zapísal od jedinej speváčky z Poník 507 piesní a pri nedávnych výskumoch sme zapísali od jedinej speváčky zo Záblatia 1200 piesní.

Táto bohatosť bola umožnená koexistenciou takmer všetkých štýlových vrstiev historických, regionálnych, lokálnych a individuálnych vedľa seba. To znamená, že napríklad v dedinskom repertoári, rovnako ako u jednotlivých spevákov, nachádzame vedľa seba melódie rozmanitej historickej proveniencie bez toho, aby sa vylučovali, bez toho, aby speváčky pokladali takúto symbiózu za niečo mimoriadne, a to už aj preto, že pre ňu niet vyhraneného historicko-genetického povedomia. Rozoznávajú väčšine len staré a nové piesne, pričom túto kategorizáciu odvodzujú sčasti zo zvykoslovnej väzby a z jednoduchosti alebo zložitosti hudobných prejavov. Historické povedomie siaha v hmatateľnej forme najviac po 2-3 generáciu. Staré vrstvy identifikujú s prejavmi starších generácií, s rodičmi alebo so starými rodičmi.

Uvedené momenty a spomenuté kultúrno-historické podmienky umožňovali slovenskej ľudovej hudbe rozvíjať sa na rozhraní významných európskych kultúrnych prúdov a vytvoriť z nich určitú syntézu, spojiť ich s vlastnými tradíciami a vytvoriť tak samostatný, výrazný ľudový hudobný jazyk, ktorý zaujíma v stredoeurópskej oblasti osobitné postavenie.

Štýlové vrstvy a ich historický vývin

Každá genéza ľudovej hudby môže vytvoriť len relatívnu chronológiu, môže sa usilovať o rekonštrukciu historických procesov, pre ktoré chýbajú z prevažnej časti historické doklady. Overiteľné záznamy a zápisy máme totiž len

od 16. storočia a len 18. storočie ich poskytuje v takom rozsahu, že sa môžeme usilovať o vnútornú diferenciáciu prejavov so zreteľom na ich pôvod a charakter.

Dnešná slovenská etnomuzikológia pracuje s nasledujúcimi historicko-genetickými kategóriami:

1. V najstaršom vývinovom období sa slovenská ľudová hudba rozvíjala bezpochyby v úzkom kontakte so slovanskými hudobnými kultúrami, o čom svedčia dodnes nielen podobnosti v zvykosloví, ale aj určité typy archaických druhov obradných piesní pri vynášaní Moreny, na Jána, žatevné piesne, plačky a niektoré druhy svadobných piesní. K slovenským piesňam nachádzame najviac paralel v piesňach balkánskych Slovanov, najmä u Bulharov, Srbov a v menšom rozsahu k obradným piesňam Ukrajincov a Poliakov. Najzjavnejšie súvislosti sú, pochopiteľne, s piesňami na Moravskom Slovensku, kde nachádzame takmer totožnú štýlovú stratigrafiu hudobného folklóru. Tento archaický štýl by sme mohli charakterizovať nielen na základe jeho špecifickej obradnej väzby, ale aj na základe jeho malého tónového rozsahu a interpretačných znakov. Pohybujú sa prevažne okolo tercie až kverty, majú parlando-hovorenú rytmiku s dlhými, vydržovanými kadenciami. Príznačná je krátko-motivická stavba, ktorá spočíva zväčša na opakovaniach, prípadne sa vytvára dvojperióda, a tým rudimentárna dvojdielnosť. I keď sa tento štýl v našej ľudovej hudbe rozvíja v krátke strofické útvary a v kvartovú melodiku, ostávajú zjavné súvislosti s týmto archaickým štýlom zachované aj v ďalšom vývine. /Pozri ukážku 1/. V tomto štýle rozoznávame dve vrstvy, a to archaickú vrstvu magicko-rituálnych piesní /plačky, na Jána, novoročné piesne, pri vynášaní smrti, prinášaní letečka atď./. a vrstvu piesní tzv. roľníckej kultúry, reprezentovanú najmä žatevnými piesňami. Príklad na prvý štýl je ukážka 4 /pri vynášaní Moreny/.

4

Pri vynášaní Moreny, dievčatá v Šumiaci 1956.

K typom roľníckych obradných piesní /piesní kvartonálnych/ patrí svadobná zo Žaškova (5).

5

Na svadbe pri odobierke od rodičov, ženy zo Žaškova.

2. Poťe, že sa ľuďia,
poťe, že čudovať,
Zuzka Čuvelovie
iďe sa odpitovať.

3. Štrngajú, brngajú,
na stole ližički,
odober sa Zuzka
od oca mamički.

2. Predpokladáme, že si tento štýl zachoval svoje dominantné postavenie najmenej do 14. - 15. storočia, odkedy sa postupne začína hlásiť k slovu nový hudobný štýl, tzv. valaský, bezpochyby stimulovaný prvkami, ktoré priniesli v priebehu valaských kolonizácií rôzne etnické živly východokarpatskej proveniencie, najmä Rumuni a Ukrajinci. V priebehu 15. - 16. storočia nastal v horských oblastiach Slovenska intenzívny asimilačný a stmeľovací proces, ktorý neumožňuje identifikovať jasne od seba rôzne zložky valasko-pastierskych štýlov. O to viac, že horské oblasti boli osídľované aj slovenskými roľníkmi z rovinatých oblastí južného, západného a východného Slovenska a spojili sa so staršími osídlencami. Mnohé prechodné formy medzi kvartovým a kvintovým melodickým myslením ukazujú na tento postupný proces premeny roľníckych štýlov v horských oblastiach Slovenska. Valaská kultúra sa rozvíjala na pomerne veľkom teritóriu Slovenska, ale i na východnej Morave, v južnom Poľsku, na Podhalí, na Orave, u ukrajinských Lemkov. Slovensko vykonalo pri tomto vývine dôležitú syntetizujúcu úlohu, keď vytvorilo bezpochyby i na základe cudzích podnetov nový valaský hudobný štýl, ktorý vykonal spätne na okolité etnické skupiny a regióny značný vplyv, ktorý zostal však obmedzený na horské oblasti Karpát. Až kolonizačné vlny v 18. a 19. storočí rozniesli tento štýl do západo- a južnoslovenských rovín a na Dolnú zem.

Pri formovaní valaského hudobného štýlu zohrali významnú úlohu pastierske hudobné nástroje, ktoré určili tonálne myslenie a toninovú štruktúru mnohých nápevov, najmä typickú lydičnosť a mixolydičnosť. Rozhodujúcu úlohu zohrali pastierske trúby, pastierske rohy, najmä však bezdierkové koncové píšťaly a fujary.

Ich obmedzené akustické vlastnosti obmedzili možnosti melodického myslenia čo do rozsahu a užitého tónového radu.

Príkladom na typ pastierskej piesne /kvintový rozsah, lydičnosť a pastierska tematika/ je ukážka 6.

6. Pastierska, spieva Bernard Gernát (1942) z Krivian.

Fujarové nôty patria k najzaujímavejším predneseovým formám pre baladickosť - expresívnosť a osobitý kolorit mixolydického tónového radu. Nachádzame ich najmä na Podpoľaní, očasti v Gemeri, Novohrade a na Pohroní(7).

7. Spoiálna, spieva a na fujare hrá M. Dano z Jacovej. a.b.

V horských oblastiach Slovenska tvoria valasko-pastierske štýly takmer 55% repertoáru.

3. Počnúc 17. storočím sa na Slovensku začína formovať nový hudobný štýl, ktorého genetická skladba dosiaľ nie je dôkladne objasnená. Celkom iste sa na jej vzniku zúčastňovali viaceré pramene: európska barokové hudba - najmä cez produkciu duchovných piesní; dobová, módna svetská tanečná hudba - najmä rôzne typy šľachtických a vojenských tancov. Miestom kontaktu pre tieto prejavy bol kostol a dlhoročné služby pri vojaku, kde sa dostávali do kontaktu s najheterogénnejšími formami umelej svetskej profánnej hudby i s ľudovými spevmi rozličných európskych národov. Slovensko tvorilo najmä v 17. storočí medzinárodnú protiturecku základňu, pričom sa asimilovali mnohé cudzie hudobné prúdy a prejavy. Vytvorili sa nové štýlové vrstvy, ktoré sú charakterizované strofickosťou, vyhranene lyrickými ľúbostnými témami, prejemnelou, až sentimentálnou melodikou, štvordielnou hudobnou stavbou typu AABA - teda uzatvorenými formami a pod. Klenutá s stúpa-

júca melodika nastupuje na miesto starých descendentných princípov, melodika sa opiera o trojzvukové formulky, ktorým sa dostáva harmonicko-melodická tonálna funkcia. Cez moravskú a českú ľudovú hudbu začína k nám prenikať melodika západoeurópskeho typu. Medzi niektorými zložkami starších i novších štýlov sú isté podobnosti, ktoré pomohli pri štýlových premenách. Ide napríklad o trojzvukovosť, ktorá nachádzala paralelu už medzi kvintakordálnymi piesňami, rozšírenie melodiky na oktávový rozsah formou spojení kvartových kostier v tanečných piesňach a v mixolydickosti zbojníckych piesní. Preto vzniká autochtónna vrstva takzvaných modálnych piesní, ktorá sa pridržiava archaických princípov tonálneho myslenia. Rozširuje však formovú a melodickú stavbu do väčších rozmerov. Vznikajú rozsiahle modálne piesňové vrstvy /napr. záletnícke, ľúbostné, regrútske, tanečné piesne, balady a ďalšie žánre/ najmä na západnom a východnom Slovensku.

4. Cez 18. storočie sa vytvára vo vtedajšom Uhorsku takzvaný novouhorský verbunkový štýl, v ktorom sa zlučujú tri hudobné svety: vtedajšia salónna, šľachticko-meštiacka tanečná hudba, prvky slovenskej a prvky maďarskej ľudovej hudby. Na Slovensku vznikajú v duchu tohto štýlu nové spoločenské, ale i národno-buditeľské piesne a začína sa utvárať repertoár ľudových a zľudovených piesní. Tento hudobný štýl dosiahol celospoločenskú účinnosť a ako forma zábavnej "ľudovej" hudby prenikal do najširších spoločenských vrstiev a vyrovnávalo sa s ním i ľudové prostredie. Ono sčasti preberalo nápevy a vytvorilo pre ne nové texty a sčasti vytváralo nové melódie podľa vzoru známych populárnych melódií. Tento štýl, pôvodne vychádzajúci z ľudových zdrojov, sa pretvoril na formu meštiackej spoločenskej piesne a v tejto forme opäť spätne vplýval na utváranie nového - novouhorského hudobného štýlu, ktorý dosiahol dominantné postavenie najmä v maďarskej ľudovej

hudbe; na Slovensku najmä v západných, východných a južných regiónoch. Tento štýl obsahuje okrem rytmiky mnohé európske univerzálne črty.

5. V.18. storočí na Slovensku súčasne zosilnel podiel kremárskych, jarmočných piesní, ktoré k nám začali prenikať z Čiech a Moravy. Pôsobili veľmi silne na utváranie novodobého ľúbostného sentimentálneho, baladického piesňového repertoáru, ktorý si v 19. storočí získal dôležité postavenie. Zachytil najmä západné Slovensko, napríklad Záhorie, kde vplýval na utváranie lokálneho hudobného repertoáru a prispel k celkovej štýlovej prestavbe ľudovej hudobnej tradície.

Slovensko i napriek svojej relatívnej uzatvorenosti a tradicionalizmu sa v priebehu svojho historického vývinu neuzatváralo pred podnetmi z ľudovej hudby a umelej hudobnej kultúry susedných národov. Naopak, silne rezonovalo so všetkými vývinovými zložkami, ktoré prenikali do strednej Európy. Je však dôležité, že slovenská ľudová hudobná tradícia bola schopná podstatnú časť týchto podnetov organicky spojiť s vlastným hudobným myslením, s vlastným poetickým cítením a stvárnením.

Slovenská ľudová hudba sa práve v tomto procese obohacovala, ostala uchránená od pejoratívneho konzervativizmu a vedela vhodne skĺbiť staročné tradičné prejavy s aktuálnymi dobovými hudobnými žánrami a formami. Vedela vytvoriť a zachovať podmienky pre životodárnu symbiózu starého a nového a autenticky tradicionalistického a európsky dobovými prejavmi.

V tom je životaschopnosť a jeden z charakteristických znakov slovenskej ľudovej hudby, na ktorú sa vzťahuje aj Bartókova charakteristika, ktorý na sklonku svojho života napísal: "Terajšiu situáciu východoeurópskej ľudovej hudby môžeme charakterizovať nasledovne: neustálym vzájomným vplyvom medzi ľudovou hudbou jednotlivých národov sa zro-

dílo nesmierne mnohostranné a nevídané bohatstvo melódií a melodických typov."

Slovenská ľudová hudba je azda najcharakteristickejším príkladom špecifickej skladby východoeurópskej ľudovej hudby, a jej neobyčajne veľkým množstvom historických, regionálnych a lokálnych hudobných štýlov.

K formovaniu publicistických žánrov v slovenčine

Ján Findra

Žáner je pojem z oblasti kompozície. Je to zovšeobecnený model výstavby jazykového prejavu ako uzavretého komunikátu. Zo synchrónneho hľadiska sa žáner javí ako štandardná štruktúra, ktorá sa v modifikovanej pódobe "odtláča" v konkrétnom jazykovom prejave. V čase tvorby konkrétneho textu je žáner pre expedienta modelovým východiskom. Keďže však z vývinového hľadiska je žáner dynamická kategória, ani synchrónne nemožno štandardnosť stotožňovať s meravou ustálenosťou. Genéza žánru, to je jeho ustaľovanie a premena. Žáner vzniká, formuje sa a vyvíja, modifikuje sa a mení a prípadne i zaniká.

Ako kompozičná kategória sa žáner viaže so slohovým postupom. Slohový postup však predstavuje nižší stupeň abstrakcie. Ale ani žáner nemožno stotožňovať s jazykovým prejavom. Ako nižší stupeň abstrakcie stojí žáner medzi slohovým postupom a konkrétnym jazykovým prejavom. Žáner je systémová kategória, jazykový prejav je individuálna realizácia žánrového "vzorca". Pritom na rozdiel od slohového postupu je žáner programová štruk

túra, ktorá modelovo predznamenáva podobu jazykového prejavu ako oznamovacieho celku. Slohový postup sa v konkrétnom jazykovom prejave premieta prostredníctvom žánru. A tak jazykový prejav alebo jeho časť môže byť založený /vybudovaný/ na princípe istého slohového postupu, ale ako dorozumievací celok, ako komunikát predstavuje modifikovanú podobu príslušného žánru.

Hoci sa v jednom žánri môže uplatniť viacero slohových postupov, jeden z nich je spravidla dominantný, hierarchicky nadradený. Tak napr. v poviedke ako v žánri epickej prózy má dominantné postavenie rozprávací slohový postup /rozprávanie/; opis mu vypomáha, rámcuje ho v čase a priestore, výklad /úvaha/ je plochou na explicitnejšie vyjadrenie ideových aspektov sujetu. Je však dosť žánrov, ktoré počítajú iba s jedným slohovým postupom. Tak je to najmä v niektorých žánroch vecnej literatúry. Napr. novinová správa je založená na informačnom slohovom postupe. Základné vlastnosti tohto postupu sú potom charakteristické nielen pre správu ako žáner, ale aj pre konkrétny spravodajský text.

Podobne tesná je väzba žánru s funkčným jazykovým štýlom. Žáner sa spravidla spája iba s jedným štýlom. Istú úlohu pritom hrá aj dominantný slohový postup. Napr. pre novinovú správu je príznačná dôsledná väzba s informačným slohovým postupom a publicistickým štýlom. Žáner je svojbytná kompozičná štruktúra: ako zovšeobecnený výstavbový princíp poskytuje expedientovi východiskový jazykovo-kompozičný model, v rámci ktorého môže identicky /vo vzťahu k jazykovým prejavom toho istého žánru/ a zároveň individuálne vyjadriť istý /svoj/ komunikačný program. Podoba žánru je relatívne ustálená, dočasne štandardizovaná, a to tak v rovine formálnej kompozície, ako aj pokiaľ ide o využívanie jazykových štýlém. Zo štýlotvorných činiteľov pritom hrá dôležitú úlohu funkcia /cieľ a zameranie/ prejavu. Pravda, relatívna /synchrónna/ štandardnosť žánru nevylučuje žánrovú hybridnosť konkrétneho textu. Čistý

žáner možno vymedziť iba v teórii, v praxi sa objavujú jeho /individuálne/ modifikácie. Napriek tomu však platí, že žánrovo nevyhranený, "rozmazaný" text hovorí alebo o nevykryštalizovanej jazykovej /žánrovej a štýlovej/ situácii, a to v teórii aj v praxi, alebo signalizuje prekonávanie existujúcich žánrových foriem. Aj takto sa potvrdzuje, že žáner je historická, dynamická a variabilná, kategória.

Naznačené vzťahy a súvislosti - najmä funkčnú spätosť žánru so slohovým postupom a s funkčným jazykovým štýlom - treba mať na pamäti nielen pri synchrónnom výskume žánrov, ale aj pri sledovaní ich genézy. Ale práve vznik, formovanie a vývin žánru treba skúmať aj na pozadí mimojazykových faktorov. Spomedzi nich je rozhodujúcim ekonomický a spoločensko-politický dobový kontext. Dôležitá je aj úroveň teórie a praxe v príslušnej etape a sfére spoločenského života a práce, kde sa v procese jazykovej komunikácie využívajú /začínajú využívať/ isté žánre. Svoju úlohu pritom hrá aj tradícia, napr. preberanie hotových domácich alebo cudzích žánrových foriem, tvorba nových modelov a pod.

Na základe naznačených východísk si všimneme formovanie publicistických žánrov v prvom období vývinu spisovnej slovenčiny. Ako materiálové východisko pritom poslúžia Štúrove Slovenskje Národňje Novini /1845-1848; ďalej SNN/. Ich žánrovú skladbu vcelku i jednotlivé žánre budeme analyzovať na pozadí systému žánrov súčasného publicistického štýlu.

Štúrove SNN neboli síce prvými novinami vychádzajúcimi na Slovensku, bol to však prvý časopis, v ktorom sa prakticky overovali možnosti nového spisovného jazyka. Ich význam pre národný život Slovákov spočíval v tom, že to boli prvé slovenské politické noviny. Sám Štúr im neprisudzoval iba informačnú /spravodajskú/ úlohu, ale kládol dôraz na výchovu širokých más. Ich hlavnú úlohu videl v tom, že budú "záležitosti krajíni pospolité rozkladať, s dobrím svedomím to, alebo iné obecenstvu svojmu odporúčať". Aj podľa M. M. Hodžu sú SNN národným

orgánom, ktorý "vivádza na svetlo toho lepšjeho človeka slovenskjeho", a tak usiluje o "slovenskú jednotu v jasnom, čistom svetle slovanstva a človečenstva".

SNN stoja na začiatku modernej slovenskej žurnalistiky. Toto konštatovanie sa, pravdaže, vzťahuje i na oblasť formovania a vývinu žurnalistických žánrov.

V porovnaní so súčasným stavom je žánrová skladba SNN pomerne chudobná. Prevažnú časť textu predstavujú spravodajské žánre, analytické žánre reprezentuje úvodník /tzv. úvodní článok/, beletristické žánre sa nevyskytujú vôbec.

Úvodný článok nebol pravidelnou súčasťou SNN. Predovšetkým rozsahom ho nemožno stotožňovať s dnešným úvodníkom. Spravidla to boli články na pokračovanie; niektoré z nich mali aj osem pokračovaní /napr. Národi k zlepšeňú našej krajini; Kde leží naša bjeda a iné/, čím sa oslabovala ich aktuálnosť. Na základe kvantitatívneho ukazovateľa nemožno teda o úvodnom článku hovoriť ako o vyhranenom publicistickom žánri. S dnešným úvodníkom ho však spája to, že išlo spravidla o úvahu na aktuálnu tému. V úvodnom článku sa z rôznych stránok analyzoval a hodnotil dobovo aktuálny problém, ktorý bol dôležitý najmä z hľadiska národného života Slovákov. Bol to programový článok, v ktorom sa odrážali národné, spoločensko-politické, kulturne /jazykové/ a buditeľsko-výchovné snaženia štúrovskej generácie. Tematické zameranie úvodného článku sa spravidla explicitne vyslovilo už v titulku /napr. Panslavism a naša krajina, Náradi ku zlepšeňú stavu našej krajini, Naše nádeja a žjadosti k nastávajúcemu sňemu. Verejná mjenka o nás/. Nie sú to publicisticky "atraktívne" titulky. Svojou vecnosťou a explicitnosťou pripomínajú titulok náučných textov. Úvodné články presvedčivo dokazujú, že Štúr chcel mať zo SNN - ako sa sám vyjadril - verejný orgán, ktorý by nielen informoval čitateľov, ale zároveň aj formoval verejnú mienku.

Úvodné články dnes sú budované na princípe úvahy. Popri tomto dominantnom stavebnom princípe sa objavujú i prvky čis-

tého výkladu, opisu a ojedinele i rozprávania. Úvaha dovoľuje, aby sa v texte výraznejšie uplatnila osobnosť autora, a to jednak vo výbere faktov a v ich usporiadaní a jednak v možnosti využívať *emocionálno-expresívne prostriedky*. Z tohto hľadiska sú úvodné články nevyvážené, až disparátne. Nerovnako sa v nich vyvažuje pomer medzi emocionálno-expresívnymi a intelektuálnymi prostriedkami, ktoré sú príznačné pre náučný výklad. Vo viacerých prípadoch sa preferovaním emocionálnych, *obrazných alebo aj hovorových prostriedkov oslabuje vecná hodnota* textu, v niektorých prípadoch zase je text príliš intelektualizovaný. V dôsledku toho je štylistika uvodných článkov heterogénna nielen navzájom, ale občas aj vnútri toho istého článku. Súvisí to, pravdaže, i s nevyhranenosťou publicistického štýlu, *ako aj s vágnosťou hraníc medzi jednotlivými* štýlmi spisovného jazyka. Preto sa v úvodných článkoch popri prostriedkoch náučného štýlu využívajú nielen prvky umeleckého štýlu /obraznosť/, ale aj prvky rečníckeho /kazateľského/ štýlu, ba i hovorové prostriedky /zvýšená expresívnosť/, napr.: Ahaí známe, čo si za jedného; tvojím víkrikňíkom si sa prezradiu, že ti je p. H. prosba proti srsti; tušíme čo za šuhaja v tvojej koži prebíva; ňemáš súcitu ludskjeho a útrpnosti, ňemáš dobroti kresťanskej, ňemáš láski k ludu, k tomu ubičovanjemu ludu!

Charakteristickou črtou štylistiky úvodných článkov je výrazné akcentovanie pragmatického aspektu textu. Tu niet miesta na minuciózny rozbor tejto zložky skúmaných textov. Z jednolivostí treba pripomenúť aspoň príznakovú frekvenciu apelových prostriedkov. Zasahuje to aj do celkovej skladby textov. Hoci ide o monologické a písané texty, koncipované sú tak, akoby percipient bol bezprostredne prítomný. Sú to texty síce potenciálne, ale adresne dialogické až polemické. S touto ich vlastnosťou treba spájať frekvenciu prvkov rečníckeho štýlu i častú expresivizáciu intonácie /frekvencia všetkých modálnych vetných typov/. Rétorická adresnosť a potenciálna dialo-

gickosť je spravidla príznačná aj pre texty, ktoré sú vcelku vybudované na vecnej argumentácii. Text sa expresivizuje nielen cez lexiku a syntax /rétorický syntaktický paralelizmus/, ale aj príznakovou frekvenciou sloveských gramatických kategórií /číslo, osoba, čas/, napr.:

Hovoríte že lud Slovenskí je opustení, otupení, ňedbanliví, otrocki, uňížení, že sa ze zlím ťahá, o dobruo, čo sa mu aj hlasíte predkladá, ňehrube stojí, ba proťi tím, ktorí ho k ňemu vjesť chcejú, povstáva; hovoríte, že tento lud sám sebä opustiu, že mu ňjeto radi a pomoci. Takto hovoríte zlí i dobrí, pretvárliví a úprimní prjaťelja ludu nášho. Áno, hovoríme i mi: lud náš je všetko to, a ešťe vjac; opustiu sa ten lud náramňe, ňenatrefíš v ňom častorazi - čo bis kolko matau - iskri ludskejšej, ale ňesrovnávame sa v tom s vamí, žebi mu ňebolo radi a pomoci. Žjadať, abi sa človek sem a tam strhaní, ubití, ubjeďaní, o lepšom ňepoučení, žjadať, abi človek, ktorí si na celej svojej púti zemskej slobodňejšie ňevidíchnuv, ale ustavičňe len lomoziu, najviac vo službe druhích hrdlovau, doma sa trápiu a bedériu, vonku sa klaňau a plaziu, žjadať hovorím, abi takíto človek bou zaraz, keď zachceťe, k dobrjemu náklonní, šlechetňejších citov schopní, abi teda zaraz svoje starje hrjachi odložiu, po vďelanosťi túžiu, na svojej cťi si zakladou, je smješnosť, lahkomisel-nosť, ňetrpezlivosť, a dobre vec považjac i ňespravodlivosť.

Spravodajské texty zaberajú približne tri štvrtiny z celkovej plochy novín. Redakcia /Štúr/ im zrejme prisudzovala prvoradý význam. Formálne sa správy členili na domáce /Ďenňík Domácí/, ktoré prinášali informácie z Rakúsko-Uhorských zemí, a na zahraničné /Denňík Zahraňiční/. Obidva typy správ predstavovali v podstate nečlenený textový prúd. Správy sa nehierarchizovali ani umiestňovaním na ploche novín ani typom písma ani titulkami. Titulok Ďenňík Domácí, Ďenňík Zahraňiční mal iba rozhraničovaciu funkciu. Pod týmito titulkami sa potom postupne uvádzali správy z jednotlivých miest alebo krajín. Jediným členiacim prostriedkom, ktorý uľahčoval orien-

táciu, bol odsek a názov mesta alebo krajiny, ktorej sa správa týkala. V prvom prípade bol názov riedený, v druhom bol napísaný verzálkami.

Na pozadí dnešných správ so štandardizovanou podobou /schematizovaná kompozícia, lexikálno-syntaktické kliše/ sa spravodajské texty SNN javia ako žánrovo nevyhranené. Správa ako žáner sa zrejme ešte nepovažovala za autonómny útvar, ale skôr za súčasť spravodajského bloku. Formálne bol takýto spravodajský blok vymedzený odsekom a "nadpisom" - názvom miesta, o ktorom sa v čiastkových správach hovorí, resp. z ktorého informácie pochádzajú a ktorý bol nad ostatný text vysunutý riedením alebo verzálkami. Titulok s jeho dnešnými funkciami sa nepoužíval vôbec. Jednotlivé správy vnútri spravodajského bloku boli rozhraničené iba pomlčkami. Dosť často sa vedľa seba uvádzali bez osobitného systému. V ich radení sa neodrážala hierarchizácia ani podľa tematiky ani podľa dôležitosti: po závažnej politickej správe neraz nasleduje nezávažná informácia zo života jednotlivca /niekedy takmer na úrovni klebety/.

Pre formovanie správy ako publicistického žánru má väčší význam zahraničné spravodajstvo /Denník Zahraniční/. Viaceré čiastkové správy v spravodajskom bloku svojou stavbou i štylistikou smerujú k spravodajskej /žánrovej/ uniformovanosti a v tej súvislosti k vecnosti a objektívnosti vyjadrenia, napr. /správy sú zo spravodajského bloku "FRANCÚZSKA"/:

Král Belgický mau dňa 28-ho prosince odobrať sa do Londína, abi pomereňja medzi královnou Englickou a Ludvikom Filipom spuosobiu. Má vraj na to vlastnoručňje písmo od krála Francúzov a najvetšje plnomocenstvo. - Otvoreňja komuor Francúzskich, ako novini oznamujú, ustanovenuo je na 10. jan. a v ministerstve zahraničních záležitostí moc úradníkov prepisuje všeljake diplomatickje spisi, ktorje sňemu predloženje biť majú a tíkajú sa najme záležitosti Krakovskej a Špaňjelskej.

Takýto typ spravodajského žánru sa zrejme formoval aj pod vplyvom jazyka /novín/ originálu, z ktorého bola informácia prebratá.

V spravodajskom bloku je niekedy viacero čiastkových správ spätých skúsi informačnou dominantou: o jednej udalosti sa informuje z viacerých hľadísk /resp. zdrojov/, pričom aj v tomto prípade sú jednotlivé správy formálne oddělené pomlčkou. Takýto spravodajský blok pripomína rozšírenú správu, napr.: PORTUGALSKÁ. - Sir Parker, anglický náčelník loďstva, vplavil sa do Setubajského prístavu, v ktorom mestě vojsko Sa da Bandeirovo ležalo, a vizvau povstancov, aby sa pod výminkami od královnej vihlásenej amnestie poddali. Sa da Bandeira dlho vijednávau s ním, až konečně vojsko povstancov zaňehalo mesto utjahnuc sa ďalej k poludňú, a Sa da Bandeira a jedno 300 chlapmí poddau sa spojením vládam. - Vislaňja marquisa Loulého do Lissabonu ňemalo žjadneho následku, bo alebo sém ňechcau, alebo od junti Oportskej úplnuo plnomocenstvo ňemau výminki vládi královnej prijať. - M. Chronicle píše: Dňa 15. lipna boli záležitosti povstancov v Oporte velmi pomotanje. Junta, ktoré bola prístala z počjatku na výminki trích spojeních mocností /Španjelskej, Engelskej a Francuzskej/ dňa 12. lipna jich zapovrhla. Oporto je zase oblähnutuo a 12,000 Španjelcov stúpa proti Oportu. - Královná už aj ohlásenuo odpusťeňja preinačila tak, že všeobecnuo odpusťeňja vtedi nastúpi, keď pokoj v celom královstve na mjeste bude. Daktorí mislja, že sa má načakať, kím sa to staňe.

Správy z domova /Domáci Denník/ zriedkavo predstavujú spravodajský blok. Spravidla sú to rozsiahlejšie texty, ktoré na väčšej ploche /často na pokračovanie/ informujú o spoločensko-politických, kultúrnych, ekonomických /postavenie robotného ľudu/ a iných udalostiach krajiny. No sú tam aj informácie menšieho významu, napr. o počasí v čase žatvy, o živote jednotlivca a pod. Tieto príspevky majú obyčajne konkrétneho autora - dopisovateľa.

S narastaním dĺžky textu spravidla nevzrasta paralelne jeho informačná nasýtenosť. Faktografické údaje tvoria síce

obsahovo-tematickú kostru príspevku, sú však často prerastené subjektívnymi sprievodnými komentármi a úvahami autora, v ktorých sa nad informáciu dostáva didaktický aspekt, napr.: Z Ďivini. Čo ďen sa vjec presvedčujem že celí život náš v tomto údolí plaču a smjechu ňič je ňje inšje, ako plavba na mori, kde hňed odtok /Ebbe/, hňeď prítok /Fluth/, hňeď búreňje, hňeď tichosť často strašní a zase radostni víhlad človeka sprevádza - to ieťe dosvedčujú i premilje naše Slovenskje novini, ktorje ...

Zo stavebného hľadiska sa v týchto textoch informačný slohový postup kríži s opisným, výkladovým /úvaha/, ba aj rozprávacím. Ak v texte dominuje informačný slohový postup, ide o spravodajský žáner. Spravidla to nie je krátka správa, *ale rozšírená správa, ktorú by sme z dnešného hľadiska považovali* za správu s hodnotením, resp. za interpretovanú správu. Ale už v tomto type spravodajských textov sa nad fakt neraz dostáva jeho subjektívny výklad, a teda hodnotiaci postoj autora, ktorý sa v správe považuje za cudzorodý prvok.

V tých textoch, ktoré sú viac-menej koncipované na princípe výkladu /úvahy/ alebo opisu, predstavuje fakt iba tematické východisko, ktoré je predmetom hodnotenia a subjektívnej interpretácie. V dôsledku preskupovania v hierarchii slohových postupov dochádza k prekračovaniu hraníc spravodajských žánrov; spravodajské žánre plynule prerastajú do analytických žánrov. Hranica medzi týmito žánrovými skupinami je potom, pravdaže, neurčitá i jednotlivé žánre sú nevykryštalizované. A tak v SNN stoja ešte blízko seba z jednej strany interpretovaná a analytická správa /referát/ a z druhej strany komentovaná a reportážna správa. Práve v komentovanej a reportážnej správe *sú zárodky dnešného komentára a glosy, ba aj reportáže.*

Priestupnosť hraníc medzi žánrovými skupinami a neorganické prekrývanie a kríženie jednotlivých žánrov sa na rovine výrazu javí ako nevyvážená, náhodná, a teda nefunkčna kontaminácia emocionálno-expresívnych a nocionálnych prostriedkov. Pria-

mo úmerne s prenikaním expresívnych prvkov vzrasté verbalistická rozvravenosť textov, ktoré súvisí aj s preferovaním obrazných pomenovaní /najmä prirovnaní, personifikácií, ale aj metafor/. Proti publicistickej vecnosti a informačnej nasýtenosti ide aj verbalistické akcentovanie sprievodných detailov, napr.: Mestečko bolo k panstvu Likavsko-Komorskjemu náležjace, leží na sever v nižňom Liptove, na podnoží samích Tatjer, v hlbokom údolí pekními vrškami zo všetkích strán obohnanuo, len že k našej najvetšej škoďe na samom močjari, a preto sú z vetšej čjastki i jeho drevenje domi porúchanje, na pred i nazad, na pravo i na lavo, čo veru ludskje oko naskrze nezabáva, povikrúcanje a ponahínanje, najme tích obivaťelov, ktorí svoje budoviská z tíchto morastí podmurovaním nevizdvihujú a grunti nevisúšajú.

Miera subjektívnosti narasté priamo úmerne s dlžkou textu. Krátke informácie aj v domácom spravodajstve majú bližšie k správe, sú vecnejšie, vo výraze trocha úspornejšie. V dlhších textoch, v ktorých sa vyjadrenie hovorovo uvoľňuje a informácia sa rozriaďuje rozmanitými exkurzami, aj autor priamo vstupuje do textu, a takto otvorene sa obracia aj na čitateľa, napr.: Sto rokov vlasti slúžiť, krajanja moji, to je mnoho! ale keď vám povjem že naši Víziovci sto rokov vlasti slúže darmo, to je vjac!!!

Tieto texty svojou štylistikou pripomínajú úvodné články, ktoré sme hodnotili ako analytický žáner /vyššie uvedené zistenia o podobe úvodných článkov sa v podstate vztahujú aj na mnohé spravodajské texty/. To je v súlade s konštatovaním, že vnútri spravodajských textov sa začína osamostatňovať žánrovo osobitná skupina pripomínajúca komentár, glosu /prípadne aj reportáž/. Ich žánrová hybridnosť súvisí s tým, že východiskovo sa koncipujú ako správy, ale v realizácii tento žánrový rámec prekračujú. Navyše ich jazykovo-štylistická heterogénnosť je aj dôsledkom toho, že proces štýlovej diferenciácie jazyka a štylistickej diferenciácie jazykových prostriedkov bol vo svojich začiatkoch v prvých fázach vývinu spisovnej

slovenčiny veľmi dynamický. Preto aj hranice medzi jednotlivými štýlmi boli priestupné, čo súviselo aj s tým, že štýlové vrstvy sa iba začínali konštituovať.

Špecifickou črtou týchto spravodajsko-analytických textov v porovnaní s úvodnými článkami je ich výraznejšia apelovosť, adresnosť, kontaktovosť /na rovine expedient - redaktor - percipient/, didaktickosť, diskusnosť i polemickosť. Tieto vlastnosti sa realizujú prostredníctvom lexiky /spomínaný pohyb od neutrálnych prostriedkov k všetkým typom expresív a obrazných pomenovaní/, syntaxe, ale aj za pomoci mikrokompozičných prostriedkov /potenciálna a faktická dialogickosť - priama reč/. Apelová kontaktnosť ako zdroj dialogickosti je príznačná nielen pre jednotlivé kontexty toho istého príspevku /napr.: Prichádzam celí naradovaní z ňeďelnej školi. Čože to? V Pešti ňeďelná škola? Tak je!/, ale je to aj záležitosť medzitextová. Ide o repliky redaktora pod čiarou; napr. adresný apel v článku, aby "správa novín ... aspoň hlavnje základi zmennjeho práva v novinách vísvetlila", redaktor replikuje poznámkou pod čiarou: "Staňe sa dosť skoro." Spravidla sú tieto repliky komentármi k základnému textu, napr.: + Toto je znamenitý krok! Len do verejnosti so životom naším! Národ bez verejnosti svojho života ňemá ešte mjesta medzi národemi a jeho život je len trhaňja a mikaňja sa po kúťikach. Preto von z kútov so životom naším a mužňe s ňím do verejnosti! ++ Tá žjadosť sa k nám z mnohích strán zasjela. Nám je to ňje proti vuoli. Komu na veci záleží, ňech nám pošle svoju mjenku o tom; uvidíme. P. S. N.

Hoci sa teda tieto správy-komentáre, správy-glosy, správy-reportáže začínajú zreteľne vydeľovať z rámca spravodajských žánrov, pre naznačené dobovo podmienené jazykové, štýlové, štylistické i štylizačné príčiny sa ešte neskonštituovali ako vyhranená a homogénna žánrová skupina.

Závery. Rozbor žánrovej štruktúry SNN ukazuje, že publicistické žánre sa zrodili na báze pôvodných spravodajských textov. Formovanie a ďalší vývin analytických a neskôr aj

beletristických žánrov predpokladal z jednej strany objektivizáciu a schematizáciu spravodajských žánrov a z druhej strany oslobodenie formujúcich sa analytických žánrov od balastu subjektívnych exkurzov, verbalistického rozdrobovania detailu, rétorickej patetickosti, pragmaticky zdôrazňovanej kontaktovosti a hovorovej dialogickosti. Hoci tento proces žánrovej diferenciácie bol v SNN iba na začiatku, dôležité je, že už bol evidentný.

Žánrové možnosti správy sa predznamenávali v krátkych informáciách spravodajských blokov zahraničného spravodajstva. Predpoklady na vyčlenenie a konštituovanie analytických, resp. aj beletristických žánrov sa ukazovali v dlhších príspevkoch spravodajstva z domova. Ale ešte celé 19. storočie bol ich žánrový profil rozmazávaný vyššie analyzovanými dobovými jazykovo-štylistickými /i štylizačnými/ a kompozičnými maniermi.

Rozbor ukazuje aj to, že zrod, formovanie a vývin žánru nie je izolovaný proces, že popri jazykových - žánrovo-štýlových - činiteľoch tu hrajú úlohu aj faktory mimojazykové, najmä ekonomické a spoločensko-politické.

Slovenské nárečia v Maďarsku

František Gregor

V Maďarsku žije dnes asistotisíc Slovákov. No len slabá ich tretina pokladá slovenčinu za materinský jazyk. Slováci sa dostali sem v súvislosti s presídľovacím procesom, ktorý sa v Uhorsku začal skoro pred tristo rokmi a prebiehal vo väčších a menších vlnách viac ako stopäťdesiat rokov.

Po zániku stopäťdesiatročnej tureckej nadvlády začal sa chudobný ľud sťahovať vo väčšej miere zo severných stolíc Uhorska smerom na juh. Kým sa predtým obyvateľstvo - utekajúc pred Turkami - sťahovalo na sever, teraz sa smer sťahovania obrátil. A zaľudniť osady spustošené tureckými bojmi bolo možné najlepšie obyvateľstvom zo severných oblastí krajiny, pretože tieto oblasti boli najzaľudnenejšie. Popri Maďaroch sťahujúcich sa naspäť, aj veľa slovenských poddaných, resp. poddanských rodín si myslelo, že si pomôžu vo svojom sociálnom položení, keď budú hľadať nový domov v južnejších, spustošených, ale pritom prevažne úrodných oblastiach. Často sa však stalo, že sa nádeje presídlených slovenských poddaných nesplnili, a preto sa dali znova do pohybu: buď sa vra-

cali do svojich pôvodných sídlisk, alebo išli ďalej, hľadajúc nové miesta. Inak táto druhá alternatíva bola častejšia. Slovenské osady vznikali teda obyčajne v dôsledku vážneho migračného procesu.

Podľa doterajších výskumov sa zdá, že pohyb zo severných stolíc smerom na juh prebiehal v troch väčších fázach. Maďarský historik Erik Fügedi predpokladá, že prvá, vtedy ešte dosť slabá osídľovacia vlna prebiehala v rokoch 1690-1711, druhá a súčasne najsilnejšia v rokoch 1711-1740 a tretia v rokoch 1740-1780 /Fügedi 317/.

Slovenskí poddaní sa v prvej osídľovacej etape dostali až po severné hranice dnešného Maďarska, t.j. na západe až po Dunaj, a odtiaľ na východ zasiahli územie Hontianskej a Novohradskej stolice. V tom čase túto líniu prekračovali slovenskí kolonisti iba sporadicky /porov. Fügedi 318/. Taká bola situácia aj v severovýchodnej oblasti dnešného Maďarska, teda v Boršodskej, Abaujskej a Zemplínskej stolici /Sirécky 125-126/. Týmto spôsobom sa niekdajšie jazykové oblasti modifikovali: slovenská etnická hranica sa posunula na juh, na úkor maďarskej /Fügedi 317/.

V druhom osídľovacom období už hrali dôležitú úlohu aj zemepanské akcie, výsledkom ktorých sa mnoho slovenských poddaných, najčastejšie s celou rodinou, dostalo do krajov obývaných Maďarmi. Tak sa vytvorilo v Maďarsku viac súvislých slovenských jazykových ostrovov. V tom období vznikli slovenské osady v Zadunajsku, predovšetkým v Komárňanskej, Ostrihomskej a Fejérskej stolici, na južných častiach bývalej Novohradskej stolice, ďalej v oblastiach Peštianskej, Hevešskej, Boršodskej, Abaujskej a Zemplínskej stolice, prípadne na Dolnej zemi v Békéšskej a Čanádskej stolici. Osídľovací proces bol fakticky najintenzívnejší v tomto období. A rovnako ako predtým, hlavný smer pohybu obyvateľstva bol i teraz zo severu na juh,

pritom sa ľudia v menšom počte aj vracali do svojich pôvodných osád, resp. migrácie prebiehali aj na území jednej stolice alebo viacerých stolíc.

V tretej väčšej etape jedna časť usadených Slovákov postupovala ďalej na juh, do Banátu, Báčky a Sriemu, prípadne sa obrátila do Sabolčskej stolice a r. 1753 založila tam slovenskú koloniu v Nyíregyháze a na jej okolí. V tejto perióde, ale ešte i v 19. storočí, pokračovalo osídľovanie v zemplínskych a bukovských hornatých krajoch.

Stručne načrtnuté slovenské osídľovacie vlny a prúdy, ktoré mali predovšetkým hospodárske, ale v danom prípade i náboženské príčiny, vytvorili na území dnešného Maďarska skoro všade veľmi heterogénne jazykové jednotky a ostrovy. Fluktuácia, najmä v začiatočnej fáze, sa uskutočnila pozdĺž hlavných ciest. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že slovenské obyvateľstvo z krajov ležiacich od čiary Banská Bystrica - Ružomberok na západ išlo do severného Zadunajska, kým východne od tej čiary ľudia odchádzali do kraja medzi Dunajom a Tisou a neskoršie ďalej na Dolnú zem /Fügedi 317/, resp. z dnešného východného Slovenska do priľahlých stolíc Boršodskej, Abaujskej a Zemplínskej /Štolc 24/.

Z jazykovej stránky to znamená, že tri hlavné slovenské nárečia sa nachádzajú v dnešnom Maďarsku tak, ako to zodpovedá ich pôvodnej zemepisnej polohe, ibaže južnejšie: v západnom Zadunajsku dominujú západoslovenské nárečia, v centrálnych oblastiach /medzi Dunajom a Tisou/ stredoslovenské nárečia a v severovýchodných stoliciach východoslovenské nárečia, presnejšie, nárečové typy. Nejde totiž o to, že by tieto nárečia boli bývali adekvátnymi ekvivalentmi nárečí alebo podrečí na Slovensku /porovnaj aj Štolc 213-214, 296, 390/.

Samozrejme, na základe svojrázných čŕt väčších alebo menších slovenských nárečových ostrovov v Maďarsku sa po-

merne ľahko dá konštatovať nárečový typ, ale v rámci toho skoro vždy sú prítomné aj také príznaky, ktoré súčasne vyzdvihujú miešaný charakter skúmaného nárečia. Uvedieme aspoň niekoľko príkladov: V obci Pilisszántó, ktorá patrí do západoslovenského nárečia, bežným javom je rytmický zákon, typický pre strednú slovenčinu /Gregor 43, 188/. V matranských dedinách západoslovenského charakteru striednicou tvrdého jeru je aj e /StudSlav XV, 111/, popri tom l-ové part. je ako vo východoslovenských nárečiach /tamže/. V Bukovskom pohorí pri základných západoslovenských a východoslovenských zložkách /Štolc 390/ okrem iného existuje aj taká stredoslovenská osobitosť, ako je podoba sa „sú" /Sipos 217/. Nárečie osád Ecser a Sári /dnes Dabas/ sa dnes viaže viacej na stredoslovenské nárečie, ale obsahuje aj západoslovenské prvky /Štolc, 297-298/ atď.

Doterajšie výskumy umožňujú zadeliť slovenské nárečia v Maďarsku podľa ich zemepisnej polohy do nasledujúcich skupín: a/ nárečia v severnom Zadunajsku , b/ hontiansko-novohradské nárečie, c/ nárečie v Peštianskej stolici, d/ matranské nárečie, e/ bukovské nárečie, f/ severovýchodné nárečie, g/ dolnozemské nárečia. Tieto nárečia tvoria viac-menej súvislé ostrovy v maďarskom etniku. A to platí aj vtedy, ak berieme do úvahy, že v rámci jednotlivých skupín sa v nárečí skoro každej osady nájdu často celkom odlišné nárečové črty. Z druhej strany sú medzi nimi aj také menšie jazykové jednotky, ktoré svojou polohou sú pomerne dobre ohraničené od iných, napr. slovenské osady v Bakoni, Matre, takzvané "Tirpáci" na okolí Nyíregyházu atď.

a/ Najviacej slovenských osád, reprezentujúcich nárečie v severnom Zadunajsku, patrí dnes do Komáromskej a Veszprémskej stolice. Nájdeme tu s nepatrnou výnimkou

rôzne miešané varianty západoslovenského nárečia. Do tejto skupiny sa počíta nárečie dedín Bakonycsernye, Öskü, Szápár, Jásd, Oroszlány, Bánhida, Vértesszőllős, Tardosbánya, Súr, Sárisáp, Kesztölc, Piliscsév, Pilisszentlélek. Ale sem patria aj Tárnok a Csokút z bývalej stolice Fejér /dnes z Peštianskej/, ako aj poliašké slovenské obce /bývalá stolica Pest-Pilis-Solt, dnes Peštianska/, napr. Piliscsaba, Pilisszántó, Pilisszentkereszt Csobánka a iné. Tieto posledné predstavujú do istej miery osobitný typ, keďže sa popri ich západoslovenskom charaktere nachádzajú v nich aj stredoslovenské črty. Tento nárečový ostrov vcelku je taký konglomerát, ktorý sa vytvoril zjednotením zložiek západoslovenských nárečí bývalej stolice Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej, resp. moravských nárečí ležiacich na západ od pohoria Javorníky /Štolc 187-213, Gregor 184-189/. Spomedzi nich si bakonské osady /Bakonycsernye, Öskü, Jásd, Súr/ - následkom zemepisnej osihotenosti - najlepšie zachovali tie jazykové javy, ktoré sa po usadení kolonistov ustálili. Také sú napríklad príklady na výskyt starého aoristu. Na druhej strane sa zase práve pre túto relatívnu izolovanosť slovenské obyvateľstvo týchto obcí lepšie asimilovalo a v takej pozícii zánik materčiny je výraznejší než inde v Zadunajsku.

b/ Hontiansko-novohradský nárečový ostrov sa svojím pôvodom pomerne tesne pripája k južným časťiam dnešného Slovenska, t.j. k nárečiam historického Hontu, Novohradu a Gemera. Podľa rozboru P. Ondrusa nárečie Márianosztry a Kőspallagu /kedysi Hontianska, dnes Peštianska stolica/. je hontianskeho typu /Ondrus 5/. Novohradské nárečia Ondrus rozdeľuje na tri skupiny - na severné, centrálne a východné. Do novohradského typu stredoslovenského nárečia v Maďarsku patrí okrem iného Galgaguta, Bánk, Bér, Nógrád, Ősagárd, Nézsa, Kétbodony, Lucfalva, Sámsonháza,

Patvarc atď. /Ondrus 5, porov. aj StudSlav XI, 109-126/. Následkom veľkej fluktuácie došlo k nárečovému miešaniu i v tejto oblasti, ale asi tu sa dajú najlepšie zachytiť tie príznaky, na základe ktorých dnešný jazyk tamojších Slovákov pomerne mnoho prezrádza o pôvodných sídliskách a nárečových príslušnostiach niekdajších kolonistov. Sú to vcelku južné varianty stredoslovenského nárečia /porov. Ondrus 185-196/.

Prirodzene i na tomto ostrove sa vyskytujú nárečové útvary, ktoré sú značne odlišné od ostatných. Napr. nárečie dediny Máriamosztra je hontianskeho typu, hoci na začiatku 18. storočia prišli sem osadníci aj z Poľska, potom zo západného Slovenska, v 19. storočí aj z Moravy a Čiech /Manga 28-29/. Dnes sú v prevahe len tie znaky, ktoré pochádzajú zo severných krajov Hontu. Ale v jazykovom úze dediny sú predsa badateľné isté rozdiely, ako to v r. 1961 vyjadrila - isteže zveličene - aj 77 ročná K. Bahilová: "Koľkí sú v dedine, všetci inak rozprávajú" /Manga 29/. A západoslovenské /resp. moravské/ momenty fakticky sú prítomné i v ľudovej hudbe /tamže/.

c/ Nárečie v Pešťianskej stolici /podľa Štolcovho pomenovania nárečie južnej časti Kerepešského ostrova/ sa nachádza od hontiansko-novohradského nárečia na juh, zhruba na tom území bývalej stolice Pest-Pilis-Solt-Kiskún, ktoré leží od Dunaja naľavo. Do tejto skupiny patria Csömör, Isaszeg, Ecser, Maglód, Mende, Péteri, Bénye, Pilis, Sári, Albertirsa, južnejšie Kiskőrös, Miske a iné. Predkovia slovenského obyvateľstva týchto osád prišli sem prevažne z krajov ležiacich medzi bývalou Zvolenskou, Gemerskou a Novohradskou stolicou, sčasti z južnejších oblastí Novohradu, v menšej miere z Trenčianskej, Nitrianskej, Hontianskej, Turčianskej, kde-tu i z Oravskej a Liptovskej stolice /napr. Kiskőrös, Petrov 288/. Zhodne s tým

sa tu centrálne nárečové prvky spojili a stali sa dominantnými. Na niektorých miestach sú však stopy aj po západoslovenských nárečiach /napr. v dedinách Sári a Ecser/. To znamená, že i v tomto prípade sa stretáme s takými nárečovými formami, ktorých základný charakter je síce stredoslovenský, no predsa nie sú totožné s variantmi stredoslovenských nárečí na Slovensku /Štolc 290-299; Studslav XI, 109-126/.

d/ Matranský slovenský jazykový ostrov je menšia jednotka ako predchádzajúce. Na území Hevešskej stolice sa slovenskí osadníci prisťahovali tiež z blízkych severnejších stolíc, predovšetkým z Hontu, Novohradu a z Gemera, v menšom počte zo Zvolenskej, Oravskej a z Trenčianskej stolice /Manga 37-38/. Napr. v obci Domoszló sa už r. 1695 usadilo pätnásť slovenských rodín zo Zvolenskej stolice, neskoršie sa k nim pripojili kolonisti z Malohontskej stolice. Avšak v dôsledku odsťahovania, migrácie a pomaďarčovania v Hevešskej stolici slovenského obyvateľstva, používajúceho prevažne stredoslovenský nárečový typ, silne odbudlo. Naproti tomu dediny v odľahlejších a uzavretejších miestach matranského pohoria /Mátraszentistván, Mátraszentimre, Mátraszentlászló, Mátraalmás/ si jazyk svojich predkov zachovali lepšie. Slováci sa sem prisťahovali v 18. - 19. storočí najmä zo západných okrajov Nitrianskej a Trenčianskej stolice, ako aj zo susedných moravských oblastí, v menšej miere aj z Gemera. Teda jazyk týchto slovenských osád je západoslovenského charakteru, ale vyskytuje sa v ňom aj niekoľko stredoslovenských javov /Štolc 370-393 a mapa/.

e/ Počet slovenských sídlisk v Bukovskom pohorí je tiež veľmi malý. Dnes možno sem zaradiť pri Miškovci ležiace dediny Bükkszentlászló /predtým Óhuta/, Bükkszentkereszt /predtým Újhuta/, Répáshuta a Ómassa. Tento malý

jazykový ostrov môžeme v každom prípade pokladať spomedzi všetkých slovenských nárečí v Maďarsku za najviac rôznorodý. Totiž v 18. - 19. storočí prichádzali sem kolonisti takmer zo všetkých krajov dnešného Slovenska, i zo susednej Matry, i z Moravy a z Čiech, ba i z Poľska. Takto sa vytvorilo špeciálne nárečie, ktoré je zmiešaninou západoslovenského a východoslovenského nárečia /Štolc 392-393/, avšak nárečie obce Bükkszentlászló spestrujú aj isté svojrázności stredoslovenského nárečia /Sipos 213-224/.

f/ Severovýchodné slovenské nárečia v Maďarsku sa nachádzajú v tých oblastiach dnešnej stolice Borsod-Abaúj-Zemplén, ktoré sú ohraničené jednak juhovýchodnými časťami Slovenska, jednak riekami Sajó a Bodrog. Môžeme tu okrem iných vymenovať osady Sajópálfala, Múcsony, Forró, Kéked, Háromhuta, Nagyhuta, Rudabányácska atď. Podľa jazykového materiálu sa dá zistiť, že slovenskí poddaní prišli sem zo Spiša a Šariša, aj zo severných krajov Zemplína a Abaujskej stolice a v menšom počte z východného Gemera /Štolc 430/. Toto konštatovanie podporujú aj historické údaje o sťahovaní Slovákov do tejto oblasti /Sirácky 126/. Práve preto tunajšie slovenské nárečia sú jednoznačne východoslovenského typu, no migračné procesy vytvorili rôzne podračové varianty /Štolc 425-430/.

g/ Dolnozemský slovenský nárečový ostrov je i vzhľadom na počet i vzhľadom na zemepisné rozšírenie asi najväčší. Má tieto štyri typy: nyíregyházske nárečie - sem patrí Nyíregyháza a jej okolie; šarvašské nárečie - tu treba spomenúť predovšetkým Szarvas a Mezöberény; čabianske nárečie - sem treba zaradiť Békéscsabu, Medgyesegyházu, Ambrózfalvu a iné, čanádske nárečie - jeho najdôležitejšie strediská sú Tótkomlós, Nagybánhegyes, Kitvaros, Csanádalberti a ďalšie /Ondrus 5/. Slovenskí osadníci prišli do centier troch južných krajov v prvej polovici 18. storočia /Békéscsaba 1718; Fügedi 326; Szarvas 1722: tamže;

Tótkomlós 1745: tamže 328/, a to z južných stolíc dnešného stredného Slovenska, resp. aj z Békéscsaby, kým do Tótkomlósa prišli ako prví servašskí Slováci /Sirácky 131-136, Fügedi 328/. O niečo neskoršie, v r. 1753-1954 sa začali sťahovať slovenskí kolonisti z troch južných oblastí do severnejšej Nyíregyházy /Márkus 63, Sirácky 139-140/. V rokoch 1755-1760 prišli tam ešte z Novohradu, Hontu, Gemera a Zvolenskej stolice a potom v tretej vlne prichádzali robotníci sporadicky aj z iných krajov /tamže/. Ostatné dolnozemské osady, napr. Medgyesegyháza, Ambrózfalva, Nagybánhegyes, Pitvaros, Csanádlaberti a iné zaľudnili Slováci v dôsledku miestneho osídľovacieho pohybu iba v prvej polovici 19. storočia /Ondrus 7/.

Dolnozemské slovenské nárečia sú stredoslovenského typu, vznikli ako dôsledky zložitého migračného presunu obyvateľstva, a preto majú aj svojrázne príznaky /Ondrus 185-198/. Treba spomenúť, že slovenské obyvateľstvo Nyíregyházy a jej okolia, ktoré tam prišlo z južných stolíc, pomenovalo neskorších prisťahovalcov, najmä Gemerčanov, podľa ich odlišného jazykového úzu Trpákmi /<trpov „nur"/ /Márkus 59 a ďalšie/. Slovenské slovo sa udomácnilo v maďarčine v podobe tirpák, preto sa nyíregyházske nárečie volá aj "tirpácke" nárečie.

Záverom môžeme jednoznačne konštatovať, že dnešné slovenské nárečia v Maďarsku majú podľa pôvodu rôznorodé prvky, ktoré sa vzájomne ovplyvňovali a napokon zjednotili. V tomto procese sa však žiadne osobitné hláskoslovné alebo tvaroslovné zmeny neodohrali, pretože tie sa uskutočnili už pred koncom 18. storočia, t.j. pred prvou etapou sťahovania slovenských osídlencov z ich pôvodných oblastí. No mala a má i dnes vplyv na tieto jazykové ostrovy maďarčina. Z fonetiky možno poukázať na otvorenejšiu výslovnosť hlásky e, a to najmä v zadunajských slovenských osadách /Štolc

36,Gregor 63-64/. V gramatickom systéme je vplyv maďarčiny skoro nebadateľný, naproti tomu v lexike je veľmi živý. Dlhotrvajúca izolácia od spisovnej slovenčiny, ako aj tesné spolunažívanie s maďarským etnikom a maďarčinou spôsobili všade bilingvizmus /k tomu porov. Gregor 157-183/, v určitých prípadoch aj stratu materinského jazyka.

V súčasnosti sa proces pomaďarčovania očividne spomalil. Maďarský štát sa najmä v poslednom desaťročí staré o to, aby sa pestovala národná i jazyková kultúra slovenskej národnosti. Slovenčina dnes žije nielen v domácnostiach, v úzkych rodinných kruhoch, ale sa jej nekladú prekážky ani vtedy, keď má zaznieť aj vo verejnom živote slovenských osád. Príslušníci slovenskej národnosti v Maďarsku - ako aj iné národnosti - môžu sa učiť vo vlastnom jazyku práve tak v materských, základných a stredných školách, ako i na univerzite. Vydávajú sa slovenské noviny a knihy, slovenčinu počuť i v rozhlase. Môžeme teda predpokladať, že slovenské nárečové ostrovy v Maďarsku, ktoré sa teraz opierajú aj o spisovnú slovenčinu, ako aj o mnohostrannú pomoc maďarských a slovenských politických a štátnych orgánov, zachovajú sa i v nasledujúcich pokoleniach slovenského obyvateľstva.

Literatúra

FÜGEDI, E.: Agrár jellegü szlovák település a török alól felszabadult területen. In: Agrártörténeti Szemle. VIII /1966/; s. 313-331.

GREGOR, F.: Der slowakische Dialekt von Piliszántó. Budapest 1975.

MANGA, J.: Slovenské etnické skupiny v Maďarsku. In: Národopis Slovákov v Maďarsku. Hlavný redaktor I. Balassa. Budapest 1975, s. 9-49.

MÁRKUS, M.: A bokortanyák népe. Budapest 1943.

ONDRUS, P.: Stredoslovenské nárečia v maďarskej ľudovej republike. Bratislava 1956.

PETROV, A.: Příspěvky k historické demografii Slovenska v XVIII.-XIX. století. Praha 1928.

SIPOS, I.: Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. Budapest 1958.

SIRÁCKY, J.: Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Bratislava 1966.

STUDSLAV: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest 1955.

ŠTOLC, J.: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava 1949.

Literárna Levoča

Edmund Hleba

V pamäti národa vždy existujú osoby, udalosti a inštitúcie, ktoré majú v nej svoje trvalé miesto, lebo sú dôkazom jeho bytia, obrazom vývoja, svedectvom premien. Ich prínos pre spoločnosť sa však neraz pozitívne oceňuje až po mnohých rokoch, ba aj stáročiach, keď vlna predsudkov, zaznávania či emócií opadne a do popredia sa dostane vecné a konštruktívne hodnotenie, zbavené dobovej zaujatosti či preexponovanej žičlivosti.

Pamäťou národa sú však aj mestá, ulice a domy, v ktorých sa "rodili" dejiny, pre súčasnosť i budúcnosť. Takýmto mestom je aj Levoča, "civitas principalis vinciae capitalis" /hlavné mesto Spiša/, o ktorom historici v análoch zaznamenali, že bolo "a Scepusii incolis construitur" /vystavené spišskými obyvateľmi/. Mesto, ktorého dejiny sú zapísané vo všetkých odboroch ľudskej činnosti: v remesle, politike, kultúre, umení, literatúre, hudbe atď. Nie je ľahko dnes súdiť ani rozsúdiť, v čom prevýšilo samé seba, svoju dobu, aké vklady malo na svojom konte a z nich úroky a zisky. I preto, že tomuto mestu pričasto a pridlho vládli Rákocziovci, Thö-

kölyovci, Bocskayovci, ktorým bližšie bola zásada "impera" ako "divide". Naproti tomu v erbe obyvateľov, čo od čias dávnovekých sa usadili v Leuche, ako Levoču nazývali, bola práca majstrov a tovarišov, známa doma i v cudzine, hodnota ich umu a rúk, čo prevýšila feudálny a kapitalistický despotizmus.

Do histórie vstúpila Levoča nielen majstrom Pavlom, Thurzovým a Župným domom, ale aj Samuelom Brewerom či Jánom Werthemüllerom, ich tlačiarňami, aj Hainovým domom, v ktorom prebývalo "sídlo umění drahého". Škola, ktorá vychovávala a vychovala desiatky a stovky študentov, prichádzajúcich do Levoče z Oravy, Turca, Liptova, Gemera, Hontu, Šariša aj Zemplína, bola aj z južných krajov maďarských, z okolia Sáros-Pataku, Debrecína, či až od srbských hraníc, z okolia Nového Sadu atď.

Osobitný význam nielen pre Levoču, ale aj pre celý kultúrny život vtedajšieho Slovenska, ba Uhorska vôbec, má Brewerovská tlačiareň, v ktorej vychádzali knihy v jazyku latinskom, maďarskom, nemeckom, gréckom aj slovenskom. Signum "Typis Brewerianis" od roku 1646 až po prvé decéniá 18. storočia sa objavuje na takej spisbe staršej slovenskej literatúry, ako je štvorjazyčný Komenského Orbis pictus s dobovými drevorytmi Jonáša Bubenku, Jakobeovo dielo Viva gentis slavicae delineatio /Živý opis národa slovenského/, Masníkova Zpráwa písma slovenského, Mlynárovičova Písaničná knižočka, Doležalova Orthographia bohemo-slavica a Elementa linguae slavo-bohemicae. Ďalej to boli knihy konfesionálneho charakteru, snáre, kalendáre Daniela Frölicha, Krištofa Neubartha, Samuela Solana a iných.

Novú éru v histórii levočskej tlače, a tým aj v histórii slovenskej literárnej produkcie započal r. 1815 Ján Werthmüller, ktorý za 45 rokov svojej tlačiarenskej praxe vydal okolo 140 slovenských tlačí. Medzi najpozoruhodnejšie patria Chalupkove dramatické hry Kocúrkovo, Všetko naopak,

Trasorítka, Bájka Jonáša Záborského, almanach Jitřenka, Hodžov Epigenes slovenicus a Dobruo slovo Slovákom súcim na slovo, Žiadosti slovenského národa, Franciscího Povesti, Škultétyho protipálenčený spis Beda a rata, Ľudovýchovné spisy Jána Plecha, Fejérpatakyho kalendáre atď. Literárny život v Levoči tvorí špecifickú kapitolu jej existencie. Jeho rozvoj i úspechy sú späté s lýceom, na ktorom od 30. rokov 19. storočia sa udomácňuje poézia, majúca vo svojom znaku československú jednotu a myšlienku slovanskej vzájomnosti. Zásluhu na tom mal lýceálny profesor Michal Hlaváček, rodák zo Skalice, ktorý po krátkom pôsobení na bratislavskom lýceu prichádza do Levoče a 26. septembra roku 1832 sa po prvýkrát schádzajú "učenci reči československej" počtom dvanásť v Spoločnosti ním založenej. Prvým tajomníkom tohto študentského spolku bol Adolf Hroboň a jemu sa aj zverilo vedenie "Týdeníka". Na svojich pravidelných zasadnutiach vystupovali nádejní adepti poézie s básnickými prvotinami, v ktorých oslavovali Jána Kollára, Michala Hlaváčka, vyjadrovali subjektívne pocity radosti a hrdosti nad veľkosťou slovanstva, zvelebovali Tatry, krásy prírody, zamýšľali sa nad osudom svojho národa, zobrazujúc jeho postavenie v symbolických obrazoch prírody.

Bola to poézia, v ktorej dominoval viac sentiment ako racionálne a triezve hodnotenie skutočnosti. Poézia, ktorá sa i za tajomníctva Jána Maróthyho a Bohuša Nosáka-Nezabudova zapisovala do Liber memorialis societatis slavicae, Pamätnice, s rozdielnou úrovňou umeleckých a ideových kvalít. K najaktívnejším básnikom "levočského" preromantizmu patril okrem J. Maróthyho a B. Nosáka Samo Bohdan Hroboň, Ján Drahotín Ondruš a Ján Drahotín Antal. Zaujímavým básnikom, ktorého tvorba nekráčala po vychodených chodníčkoch neraz vedúcich ku klišéovitosti, bol Samoslav Michalovič a Pavel Dreškóci.

Entuziazmus levočských študentov saturovaný Kollárovou Slávy dcerou a nadovšetko myšlienkou slovanskej vzájomnosti nachádzal plnú podporu u členov bratislavskej Spoločnos-

ti, s ktorou udržiaval písomné kontakty z poverenia členov levočského spolku Samo Bohdan Hroboň. Tento liptovský Prometeus, autor antikizujúcej poézie i básnických skladieb s výsostným slovenským a slovanským zameraním, filozofických úvah i veršov so sociálno-kritickým tónom, prešiel zložitým osobným i básnickým vývinom. V čase levočských štúdií udržiaval spojivá so Slovenskými spoločnosťami v Kežmarku, Prešove, osobné aj korešpondenčné, ďalej s P. J. Šafárikom, J. Kollárom, ba po vzore bratislavských Plodov z roku 1836 pripravil do tlače výber z poézie Liber memorialis, ktorý vyšiel roku 1840 pod titulom Jitřenka. V tomto básnickom almanachu sa na 117-ich stranách predstavilo verejnosti deväťnásť básnikov, čo s väčším či menším úspechom permutovali svoje pocity oddanosti k slovenskému ľudu, Jánovi Kollárovi, profesorovi Hlaváčkovi a v alegorických obrazoch a náznakoch i peripetie historického vývinu, národnej poroby a vízie o budúcej slobode a voľnosti založenej na zbrataní slovanských národov.

Evokácia týchto myšlienok, zdôrazňujúcich a vyžadujúcich - Hroboňom povedané - "zachovanie vernosti povinnej rodu a jazyku svojmu, horlivé napomáhanie národnosti, blaha Slávia a všeslovanskej vzájomnosti", vyvolávala neľúbosť nielen u grófa Karola Zaya, ale aj u jeho prisluhovačov. Najhorlivejší z nich bol Karol Kramarcsik, ktorý v útokoch proti Levoči, študentom a ich poézii vystupoval na stránkach časopisu Társalkodó pod pseudonymom Szatócs. I rožňavský Samuel Fabriczy, ako aj mocenská maďarská vrchnosť vystavovali na pranier poéziu levočských básnikov, vidiac v nej ohrozenie svojej pozície a postavenia v monarchii. Jitřenka vyvolala politické vrenie, spory a vzdory, útoky a obrany, ba v oblasti básnického prejavu aj niekoľkoročnú odmlku. Roky 1840 až 1843 sú v Levoči rokmi literárnej hluchoty a nemoty. V oblasti politického života prevláda napätie, ktoré na slovenskej strane vyúsťuje postupne do pasívnej rezistencie či rezignácie.

Literárny pohyb v Levoči nereprezentuje však len Slovenská spoločnosť, ale aj ďalšie študentské spolky, akým bol nemecký spolok, na čele ktorého stál profesor Ján Gretzmacher, spišský Nemec, rodák z Ruskinoviec, a maďarský spolok, ktorý riadil Ján Pavol Tomášek, od roku 1833 profesor na lýceu, brat štúrovského básnika Sama Tomášika, jelšavskoteplický rodák, *autor prózy Obchodníci a znalec jazyka nemeckého*, latinského, maďarského, gréckeho, hebrejského, francúzskeho, anglického a talianskeho.

Hlaváček, Tomášek a Gretzmacher, tento profesorský triumvirát aj keď stál na čele rôznych národnostných spolkov, bol v zásade jednotný pri obrane Slovákov pred útokmi vonkajších či vnútorných nežičlivcov. Študenti, "Hlaváčkovi žiaci", ako sa sami nazývali, využívali tiež každú príležitosť na to, aby oboznamovali spolužiakov či verejnosť s postavením slovenského národa, ktorému sa upieralo akékoľvek právo na vlastnú svojbytnosť či existenciu. Príležitosť k tomu sa im núkala aj v nemeckom študentskom samovzdelávacom spolku, ktorého členom sa stal S. B. Hroboň, B. Nosák, J. D. Ondruš, O. Ďurček, S. Michalovič, S. Žirko a ďalší. Hroboň v ňom predniesol úvahu Sitten und Gebräuche der alten Slawen /Mravy a zvyky starých Slovanov/ a Welche Sprachen verdienen vorzugsweise studiert zu werden /Ktoré reči si zaslúžia, aby sa prednostne *študovali/*, Žirko *báseň An die Donau /Na Dunaj/*, *Ďurček* Sobieski's Tod /Smrť Sobieskeho/, Nosák Die Blumen meines Gartens /Kvety mojej záhrady/, Ďurček Liebe zum Vaterland /Láska k vlasti/, Michalovič Was hat Beatand /Čo je stále/ atď.

K zásadnému obratu v literárnom živote Levoče a jej školy dochádza roku 1844 príchodom trinástich bratislavských exodistov, ktorí týmto spôsobom protestovali proti odvolaniu Ľudovíta Štúra z katedry. Táto druhá generačná vlna romantikov sa už podstatne "odchyľuje od pragmatickej línie petícií, rekurzov, legálnych vyjednávaní a kompromisov,... k slovu

sa dostávajú zásady ilegality a konšpirácie" /por. O. Čepan, Ján Francisci-organizátor levočskej mládeže. In: Zborník Literárne postavy Gemera, Osveta 1980/. Na čele tohto hnutia stojí J. Francisci-Rimavský, ktorý do Levoče prišiel v máji 1844, teda niečo vyše dvoch mesiacov po marcovom príchode exulantov. Tento "robotník národa", ako ho neskôr nazval v básni Andrej Sládkovič, stáva sa námestníkom profesora Hlaváčka, vychovávateľom detí u maďaróna Probstnera a zakladateľom i dušou Jednoty mládeže slovenskej, spoločnosti, ktorá mala svoje pobočky v Bratislave, Kežmarku, Prešove, Banskej Štiavnici a Modre. Najvyšší orgán tohto spolku "Rada Jednoty" sídlil v Levoči a udržiaval úzke korešpondenčné styky s ostatnými Jednotami na školách.

Levoča opäť vstupuje do vedomia pospolitej verejnosti ako "srdce Slávie, odkiaľ dostávajú žiaru aj iné mestá" /P. Dobšinský, Deje Jednoty, Matica slovenská, 1972/. Po trojročných literárnych suchotách začal levočský Ústav znova rozvíjať svoju činnosť. Francisci s nebývalou aktivitou zhromažďuje a aktivizuje okolo seba mládež, "jeho slovo v záležitostiach Jednoty vynesené platí ako zákon" /Deje, s. 207/. Jeho verejné pôsobenie na lýceu netrvalo však dlho, lebo pre intrigy neprajných mocenských kruhov bol nútený sa vzdať učiteľského pôsobenia a hľadať aj nové formy styku s mládežou. Videl ich v organizovaní kôl, kde sa naďalej prednášalo, recitovalo, hrali divadlá, posudzovali literárne práce - básnické aj prozaické -, viedli jazykové kurzy a pod. Kolá boli na "hospode" u Mikuláša Dohnányho, Ľudovíta Gábera, Leopolda Abaffyho a Štefana Mandelíka a okrem správcu mali po dvanásť členov. Zasadnutia sa konali pravidelne v sobotu popoludní a v ich úvodnej časti sa recitovali básne z Kollárovej Slávy dcery, Jitřenky, Hurbanovej Nitry, ale i básne Jána Hollého a i.

29. marca roku 1845 sa levočskí študenti podpísali aj pod zakladajúcu listinu a stanovy Spolku miernosti, ktorého úlohou bolo odvádzať mládež od pitia vína, piva, alkoholu či

aj fajčenia, no hlavne pestovať u neho silnú vôľu, disciplínu a schopnosť odolávať pokušeniam a zlozvykom tela, lebo zapieraním či zriekaním sa týchto požitkov musí sa, ako poznamenal P. Dobšinský, pripraviť k obrovskému dielu, ktorým je jej pôsobenie medzi pospolitým ľudom.

K najaktívnejším členom levočských romantikov 40. rokov minulého storočia, ktorí figurujú v dejinách slovenskej literatúry na popredom mieste, patrí Pavol Dobšinský, Mikuláš Dohnány, Ján Botto, Mikuláš Ferienčík, ale aj Jan Čajak, Ľudovít Kubáni a ďalší. Osobitné kapitolu v ich činnosti tvorí vydávanie rukopisných zábavníkov Živuot, Holubica a Považie. Roku 1846 začal M. Ferienčík vydávať "Živuot. Zábavník od a pre levočských Slovákov", v ktorom sú zaznamenané rečnícke zasadnutia, prednášky, divadlá, súdy a pojednania o literárnych prácach, básne, prozy, divadelné a novelistické pokusy, satira na život žiakov, hádanky, rébusy a pod. Ďalej sú v ňom preklady z poľštiny, francúzštiny, latinčiny, kritiky, polemické úvahy, cestopisy i práce o prírodných vedách. Tento široký záber do "produkcie" levočských študentov svedčí o intenzite ich záujmov i myšlienkovej hĺbke, ktorou načierali najmä do fondov ľudovej slovesnosti. Na stránkach levočských rukopisných časopisov sa po prvýkrát predstavil Ján Botto. Jeho báseň Duma pri Dunaji získala "prvý nadšenej uznalosti veniec", ba konštatovalo sa, že jeho Povesť Maginhradu by maliar mohol priam maľovať. O Bottovej poézii sa Ferienčík vyslovil, že je to spev, hudba a želal mu, aby raz získal "lipový veniec lásky bratrskej a slávy slovenskej".

Druhý levočský rukopisný zábavník, Holubica, vychádzal pod vedením P. Dobšinského roku 1846/47 a z počtu jeho prispievateľov bolo možné určiť piatich - Dobšinského, Bottu, Ferienčíka, Šípku a Čajaka. Obsah Holubice tvoria prostonárodné pesničky, báje a povesti, veselohre, cestopis, noveletky, zvyky, povery, hádanky, satiry, básne, recenzie, redakčné

oznamy atď.

Treťí zábavník, Považie, redigoval Mikuláš Dohnány za spoluúčasti P. Dobšinského. Z Dohnányho príhovoru k študentom, "k vám sa ozývajú slová moje, drahí bratia a krajania, ako k budúcim učiteľom, vodcom, vzdelávateľom a obhajcom národa slovenského", vyznieva nádej i presvedčenie, že jeho volanie k spolupráci nebude márne a že každý pochopí potrebu zasvätiť sa národu. Autori príspevkov Považia sú tí istí ako v Holubici, pribudol iba G. Šefranka a Š. Čech. Z príspevkov dominuje poézia, reflexívna próza, bájky a povesti, úvahy a pojednania, cestopis, hádanky, porekadlá, preklady zo Shakespeara, Byrona, Deržavina, L. Blanca atď.

Levočskí študenti veľkú pozornosť venovali aj divadlu, zriadeniu čítárne, odoberaniu Štúrových Slovenských národných novín a Orla tatránskeho, zveľaďovaniu knižnice, v ktorej mali k dispozícii Hurbanovu Nitru, Škultétyho Zorničku, chorvátske kalendáre, Plošicove kázne, Kadavého Priateľa ľudu a mnoho ďalších kníh a časopisov. Aj keď ich zásadou bolo "non verbis, sed facto opus est - nie slov, ale činov treba", predsa kládli veľký dôraz na vzdelávanie a súkromné štúdium a na čítanie odbornej a krásnej literatúry. Ich záujem sa sústredil najmä na diela Kotzebueho, Goetheho, čítali sa Shakespearove drámy, Zschokeho novely, Voltairova Henriada, historické diela Fridricha Schillera, francúzske životopisy, memoáre Fridricha Veľkého, diela nemeckých filozofov Fichteho, Kanta, Schellinga, a to veľmi často v pôvodine, lebo systematicky sa vzdelávali v jazyku nemeckom, francúzskom, anglickom, ale i talianskom a gréckom, nehovoriac o jazykoch slovanských, ktorých znalosť bola pre nich samozrejmá. Nečudo, že v origináli mohli čítať tiež Konrada Wallenroda, Księgi Pielgrzymstwa, srbské drámy, o čom z času na čas museli podávať hodnoverné dôkazy.

Táto všestranne príkladná činnosť levočských študentov, básnikov, organizátorov, národných buditeľov a nadšencov za du-

chovné i materiálne pozdvihnutie slovenského ľudu pokračovala u mnohých aj po odchode z Levoče. Takýmto bol Dobšinský, Dohnány, Botto, Kubáni, Francisci, Ferienčík, kým mnohí ďalší, "hnaní žitia nevôľou", zapadli vo víre spoločensko-politických udalostí, ktoré v tom čase nepriaznivo doliehali nielen na nich, ale aj na celý slovenský národ. Levoča však i naďalej ostala v ich vedomí ako významné centrum študujúcej mládeže a nie menej významnejšie ohniako slovenského literárneho romantizmu.

Literatúra

ČEPAŇ, O.: Ján Francisci-organizátor levočskej mládeže. In: Literárne postavy Gemera, Osveta 1980.

HLEBA, E.: Michal Hlaváček a levočské literárne tradície. Bratislava 1974; Poézia S. B. Hroboňa. Mestské kultúrne stredisko Levoča 1977; Básnické vyznanie. Košice 1978; Poézia mladosti. Gemerská vlastivedná spoločnosť, Rimavská Sobota 1979; Básne-listy-úvahy /Ľudvík Hroboň/. Martin 1979; Svitanie. Antológia rukopisnej poézie levočských študentov 1832/1839. Bratislava 1978; Dotyky s múzou. ŠVK Prešov 1981; Květiny nadsálanské. ONV Sp. N. Ves 1981; Básne a listy Ľudovíta Kubániho. GVS Rimavská Sobota 1981.

KRAUS, C.: Retrospektívy a kontinuita. GVS Rimavská Sobota 1978; Impulzy a inšpirácie slovenského romantizmu, Bratislava 1979.

PIŠÚT, M.: Počiatky básnickej školy Štúrovej. Bratislava 1938.

PRAŽÁK, A.: Literární Levoča. Carpatica 1939, 1947.

Literárne postavy Gemera 3. J. Francisci-Rimavský. Osveta 1980.

Pomenovania motivované podobnosťou

Ján Horecký

Prevažná väčšina odborných termínov v súčasnej slovenčine je viac alebo menej zreteľne motivované: dá sa povedať, od akého základového slova je dané pomenovanie odvodené. Analýza vzťahu odvodeného slova k základovému vedie nielen k zisteniu rozličných slovotvorných postupov, ale aj ku konštruovaniu rozličných motivačných formúl, v ktorých podstatnou zložkou je vyjadrenie príznaku, ktorý je priamym podnetom pre utvorenie pomenovania, odborného termínu.

K najvýraznejším motivačným formulám patrí formula "vec Y je podobná veci X", teda motivačným príznakom tu je podobnosť. Veľmi nápadné, ale aj tak pomerne časté je motivovanie pomenovaní v jednom vednom odbore základovým slovom z iného vedného odboru, resp. z inej oblasti, teda napr. motivovanie názvu rastliny pomenovaním zvieraťa, motivovanie názvu časti stroja pomenovaním časti tela a pod.

Bežne sa tu hovorí o prenášaní významu. Je však zrejmé, že z hľadiska terminológie /resp. onomaziológie/

nejde o prenášanie významu istého slova, ale jednoducho o použitie /obyčajne niečím motivované/ istého slova na pomenovanie inej veci. Je to teda skôr prenášanie pomenovania. Pritom takéto prenášanie pomenovania môže byť v rozličných odboroch ľudskej činnosti nezávislé od iného odboru. Spravidla ide o využitie toho istého motivačného príznaku vo viacerých oblastiach.

Tvorenie pomenovaní na základe podobnosti má veľmi starú tradíciu. Stačí pripomenúť názvy súhvezdí, ktoré už v latinčine dostávali pomenovanie na základe podobnosti s istými vecami alebo bytostami: Ursus /Medveď/, Aries /Baran/, Draco /Drak/, Leo /Lev/, Cancer /Rak/, Capricornus /Kozorožec/, Canis maior /Veľký pes/, Canis minor /Malý pes/, resp. Cassiopeia, Bootes, Pegasus. Niektoré súhvezdia sú pomenované podľa astronomických prístrojov: Circinus - Krúžidlo, Horologium - Hodiny, Libra - Váhy, Norma - Pravítko, Pyxis - Kompas, Sextans - Sextant, Telescopium - Ďalekohľad.

V slovenskom ľudovom názvoslovi má dávnu tradíciu tvorenie názvov rastlín na základe podobnosti s typickými časťami tela. Sú to obyčajne dvojslovné názvy, v ktorých sa využíva časť zvieracieho tela a prívlastkom sa špecifikuje, o ktoré zviera ide. Patria sem názvy ako kozia brada, myší chvostík, strečia nôžka, kozí pysk. Niektoré z nich sa udržali aj v súčasnej oficiálnej nomenklatúre napriek tendencii používať jednoslovné rodové názvy /napr. ostrička myší chvostík, mrvka myší chvostík/.

Názvy zvierat sú základom pre tvorenie prívlastkov v druhových názvoch, napr. vlčí bôb, jahňací šalát, vtáčí zob. Takéto prívlastky sú aj pri rodových názvoch motivovaných vecou: hadie mlieko, psie mydlo, hadí koreň, hadí mor.

Nechýbajú ani rodové názvy motivované priamo pomeno-

vaním zvieraťa, napr. kukučka, medvedík, jež. Základové slovo - pomenovanie zvieraťa - sa však často modifikuje nejakou slovotvornou príponou. Napr. kraviarka, kocúrik, bláník, hadinec, žabník. Slovotvorná prípona sa niekedy používa aj na diferencovanie viacerých rastlín, napr. jež - ježec - ježatec - ježatka, psiaca - psiarka - psinček, kamzičník - kamzičnica /Buffa, 1957/.

Mnohé rastliny sú pomenované na základe podobnosti s rozličnými vecami: ihlica, metlica, mydlica, rebríček, šíp. Podľa častí tela sú pomenované napr. jazýček, nechtík.

Na rozdiel od botanickej nomenklatúry, kde je častá motivácia pomenovaním zvieraťa, v zoologickej nomenklatúre niet pomenovaní motivovaných menom rastliny. Ako motivačný príznak však môže fungovať pomenovanie iného zvieraťa. Býva to spravidla využitie názvu väčšieho, resp. bežného zvieraťa na pomenovanie menších druhov. Napr. v názvoslovi hmyzu /Ferianc, 1975/, kde je značný počet len nedávno utvorených názvov, možno nájsť pomenovania kobylka, kohútik, koník, koníček, medvedík. Ojedinele je základovým slovom názov živej bytosti: mníška. Častejšie sú názvy hmyzu motivované časťou tela: hlevaňa, nosánik, okáň, očkáň, roháč, krytonos. Niekoľko názvov má motiváciu názvom veci: šidlo, šidielko, ihlica, ihlovka, slniečko, vážka.

Dávnu tradíciu má pomenovanie rozličných vecí na základe podobnosti v technickej terminológii, najmä v strojárstve. Najtypickejšie sú pomenovania motivované časťou tela /Wüster, 1970/. Hlavná časť sa nazýva telo, krátky výbežok na zariadení sa označuje ako zub, nos, ucho, dlhý výbežok ako prst, rameno, noha, jazyk. Spodná časť môže byť noha, podošva, koreň, predná časť sa nazýva čelo, tvár, prsia, zúžená časť sa nazýva hrdlo, dierovitá časť

je nos, oko, ohnutá časť je lakeť, koleno a pod. Časť odevu je motivačným príznakom v názvoch ako klobúk, čiapka, plášť, rukáv, gombík, manžeta. Od názvov zvierat sú odvodené pomenovania ako kôň, koza, vlk, rak, žabka.

Často sa využívajú prípony: pätka, pätica, hlavica, ramienko, ručička, krídelko, uško, jazýček, kolienko.

Aj v terminológii celkom moderných odborov možno nájsť motiváciu na základe podobnosti. V terminológii teórie grafov sa napr. sústavne využívajú pomenovania z oblasti cestných stavieb. V grafoch sa rozlišuje cesta, dráha, most, uzol, ale aj iné, napr. strom, stromový graf, slučka, uzáver. Aj v terminológii matematiky možno nájsť vo všeobecnosti dosť termínov motivovaných podobnosťou s rozličnými pomenovaniami reálneho sveta: klin, kľúč, koreň, päta /kolmice/, plášť /hranola/, pole, sieť, tieň, krok /dielika/, kotlina /topografickej plochy/ /Matematická terminológia, 1977/.

Príznak podobnosti sa napokon využíva aj v termínoch z oblasti počítačov: kľúč, okienko, reťazenie, myš. Podobnosť sa vyjadruje aj v prívlastkoch: kĺzavý priemer, vážený priemer, hostiteľský jazyk, hostiteľský systém, stromová štruktúra, korálková štruktúra, listová štruktúra, kruhová štruktúra.

Ako vidieť z uvedeného prehľadu, tvorenie pomenovaní na základe podobnosti nie je príznačné pre jediný jazyk a ani v tomto jazyku pre jediný vedný odbor. Možno skoro povedať, že motivačná formula "vec Y podobná veci X" patrí k onomaziologickým univerzáliám. Preto niekedy ťažko povedať, či daný názov vznikol v našom jazyku a či bol do slovenčiny kalkovaný z iného jazyka.

Pri botanických a zoologických názvoch tu značný podiel majú vedecké /latinské/ názvy. Zreteľné kalky sú napr. v dvojiciach Libellula - vážka, Stellaria - hviez-

dica, Ligularia - jazyčník, Capsella bursa pastoris - pastierska kapsička, Aegopodium - kozia noha, Saponaria - mydlica, Senecio - starček.

V strojárskej terminológii je veľmi blízky vzťah medzi slovenskou a nemeckou terminológiou. Všetky časti tela a odevu, ktoré sme uviedli vyššie, sú motivačným príznakom rovnakou mierou v nemčine i v slovenčine. Kalkovanie tu je pochopiteľné, lebo slovenskí odborníci spravidla študovali na nemeckých vysokých školách. Do značnej miery tu zaváži aj vcelku rovnaký vývin slovenskej a českej strojárskej terminológie, lebo čeština tiež kalkovala z nemčiny.

Zaujímavé je však porovnanie slovenskej a ruskej strojárskej terminológie /Oroszová 1982/. Aj v ruštine sa v hojnej miere využíva motivačná formula podobnosti so zvieratami alebo časťami tela a vecami. Preto možno nájsť úplne zhodné termíny v ruštine a v slovenčine, napr. igla - ihla, mostik - mostík, tarelka - tanier, ščelka - čeľusť. Ale sú aj rozdiely v základových slovách. Proti rus. rukav je v slov. hadica, proti chobot je rameno, proti chomut je strmeň, proti rus. chvost lopatki je slov. nôžka lopatky, proti rus. koreň lopatki je v slov. päta lopatky. Niekedy je podobnosť vyjadrená formálne inak: barašek - krídlová matica, kolenčatyj val - zalomený hriadeľ, kolpačkovaja gajka - uzavretá matica, zmejevik - chladiaci had.

Z prehľadu pomenovaní motivovaných príznakom podobnosti ďalej vidieť, že ten istý príznak /podobnosť s istou vecou, zvieraťom/ sa využíva aj v rámci jedného jazyka vo viacerých terminológiách. Tak slovo ihlica je nielen v technickej terminológii, ale aj v zoológii a botanike, medveďík je nielen zvieraa, ale aj hmyz a rastlina, jež je zviera i rastlina. Pritom tu z hľadiska daného vedného

odboru nedochádza k omylom a chybám, lebo v každej terminológii sa takáto motivácia využíva samostatne, bez ohľadu na iný vedný odbor. Len z hľadiska lexikológie vzniká otázka, či takéto pomenovania sú významami daného slova, či len jeho významovými odtieňkami, resp. či už ich treba pokladať za homonymá.

Vo výkladových slovníkoch sa táto otázka rieši obyčajne tak, že sa každý termín uvádza ako osobitný význam. Napr. slovo ihlica v Slovníku slovenského jazyka má takúto významovú štruktúru:

1. ihlovitý predmet na upevnenie al. ozdobu vlasov, šiat,

2. nástroj na pletenie,

3. drevená al. kovová palička zasunovaná do jarma pri zaprisahaní zvierat,

4. anat. kosť predkolenia,

5. bot. ihlice - listy ihličnatých stromov,

6. bot. ihlica roľná - Ononis arvensis,

7. zool. časť kremenitej kostry vápenitých húb,

8. hud. hmyz vážka,

9. predmet majúci podobu ihlice.

Z hľadiska onomaziológie /a teda aj terminológie/ však funguje každý z uvedených významov ako osobitné, samostatné pomenovanie. Preto možno rozličné použitia slova ihlica označiť ako tautonymá, a to aj v takých prípadoch, kedy sa lexikologicky pokladali už za homonymá. A naopak, rozličné podoby pomenovania tej istej veci treba označiť ako heteronymá /lexikologicky synonymá/. Podrobnejšie o týchto sémantických vzťahoch porov. Horecký /1981/.

Literatúra

BUFFA, F.: Mená zvierat v slovenskom názvosloví rastlín. Slovenské odborné názvoslovie, 5, 1957, s. 225 - 229.

FERIANC, O.: Slovenské mená hmyzu. Bratislava 1975, 308 s.

HONECKÝ, J.: Významové vzťahy v sústave termínov. Kultúra slova, 15, 1981, s. 321 - 325.

Matematická terminológia. 2. vyd. Bratislava 1977, 137 s.

OROSZOVÁ, D.: Ruská a slovenská strojárska terminológia. Kandidátska dizertačná práca 1982.

Slovník slovenského jazyka I. Red. Š. Peciar. Bratislava 1959, 811 s.

WÜSTER, E.: Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik. 3. vyd. Bonn, Bouvier et Co. Verlag 1970, 507 s.

Múzeum slovenskej dediny

Gabriela Horváthová-Jesenská

Cieľom tohto príspevku je oboznámiť so spôsobom etnografického riešenia úlohy ľudovej architektúry a bývania pre Múzeum slovenskej dediny vo vedecko-výskumnom oddelení Etnografického ústavu SNM v Martine. Scenár severovýchodného Slovenska, z ktorého budeme vychádzať pri vysvetľovaní skúmanej problematiky, bol napísaný podľa metodiky a vzoru regiónu Zemplín.

Vychádzajúc z ideového zámeru výstavby Múzea slovenskej dediny bude región východoslovenskej karpatskej oblasti, ktorého pracovný názov bol "Šariš-poloniny", reprezentovať ľudovú kultúru horských a podhorských oblastí severovýchodného Slovenska v časovom priereze od druhej polovice 19. storočia do konca prvej republiky - teda obdobie vzniku a rozvoja antagonisticky diferencovanej kapitalistickej spoločnosti. Región bude prezentovať skúmané javy tak, aby aj ich druhá existencia - znovuoživenie v národopisnej expozícii v prírode - niesla pečať autenticity prostredia, v ktorom pôvodne javy vznikli a tradovali sa. Hlavnou úlohou scenára je urobiť konkrétny výber objektov ľudového staviteľstva v oblasti severovýchodného Slovenska,

ktorý by rešpektoval geograficko-štatistické, kultúrno-historické, spoločensko-ekonomické a muzeologicko-estetické kritériá. Pre splnenie tejto vedecky náročnej úlohy považujeme za potrebné stanoviť lokálne dobové formy ľudového staviteľstva a bývania v opisovanom regióne.

Ťažisko materiálu, z ktorého vychádzame, spočíva na výsledkoch terénneho výskumu, ktorý urobil kolektív pracovníkov etnografického oddelenia SNM v Martine na základe jednotného dotazníka v rokoch 1976-1979 v 64 vybraných lokalitách nášho regiónu. Získané materiály boli podrobne kartograficky vyhodnotené a porovnávané s ostatnými dostupnými materiálmi venujúcimi sa sledovanej problematike.

Pretože východoslovenská karpatská oblasť je iba jedným z dvanásťich regiónov Múzea slovenskej dediny, ktoré spolu budú podávať komplexný pohľad na ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku, bolo treba postupovať v tejto práci tak, aby do užšieho reprezentačného výberu boli pojaté charakteristické a typické javy, ktoré majú na sledovanom území i kvantitatívnu prevahu. Zohľadnením týchto kritérií je možné vyhnúť sa duplicitnej prezentácii vybraných javov medzi susednými regiónmi i v rámci celého Slovenska. Hranica tohto regiónu prechádza južnými svahmi Vihorlatu na sever od Sobraniec a Vranova nad Topľou, kde determinantom ľudového staviteľstva je drevo. Východná geografická hranica je daná pohoriami Popritčiny, Nastaž, Užská hornatina, na severe sa tiahne pozdĺž slovensko-poľských hraníc, Nízkymi Beskydmi, Ondavskou vrchovinou, Čerchovským pohorím a na západe sa končí Šarišskou vrchovinou. Južná hranica prechádza cez severný výbežok Košickej kotliny a Potišskej nížiny pozdĺž Laborca cez Vihorlat k hranici ZSSR.

Aj keď podzoly, sivé pôdy horské a hnedé lesné pôdy

nížinné nie sú veľmi vhodné na pestovanie kultúrnych plodín, hlavným zamestnaním obyvateľov bolo tu od nepamäti poľnohospodárstvo. Už archeologický materiál z 8. storočia hovorí o roľníckopastierskom charaktere kraja, ktorý prestrval celé obdobie feudalizmu a kapitalizmu. Na prelome nášho storočia poľnohospodárstvo v severovýchodnej časti bolo zamerané na chov dobytka, v juhozápadnej časti najmä na pestovanie poľnohospodárskych plodín. V celej prevažne hornatej oblasti bolo poľnohospodárstvo doplňované vedľajším zamestnaním, v ktorom výrazne prevláda na celom severe drevárstvo - ťažba, spracovanie a transport dreva, sezónne poľnohospodárske práce /Nízke Beskydy a Užská hornatina/; ťažba nerastného bohatstva v okolí Slánskeho pohoria a Šarišskej vrchoviny. Prírodné surovinové zdroje ovplyvnili i druhy domáckej výroby, ktorá bola rovnomerne rozšírená na celom regióne. Plasticky tu vystupuje najmä šindliarstvo, košikárstvo, pletenie metiel, výroba vápna a domáceho riadu. Objavenie ložísk nerastného bohatstva - ortuti, vápenca, kamennej soli, opálu, striebra, zlata a uhlia - v oblasti Prešovskej kotliny a pohoria Branisko dalí podnet k rozšíreniu priemyselného podnikania v západnej časti nami skúmaného regiónu. Práca v priemysle predstavovala však len doplnkový, často sezónny zdroj príjmov pre obyvateľov - kovoroľníkov. Zárobkové možnosti v priemysle nijako neovplyvnili nami sledované javy ľudového staviteľstva a bývania, preto im v nasledujúcej časti nebudeme venovať pozornosť.

Podľa vyššie uvedeného východoslovenská karpatská oblasť by mala v Múzeu slovenskej dediny dokumentovať roľnícko-drevársku kultúru s prihliadnutím na regionálne zvláštnosti, etnický charakter a sociálne postavenie prevahy obyvateľstva.

Druh stavebného materiálu, jemu zodpovedajúci spôsob

stavby a konštrukcie je najvhodnejším kritériom pri hľadaní územného špecifika ľudového staviteľstva. Zozbierený materiál ukázal, že surovinou na výstavbu obytných a hospodárskych budov bol vždy ten druh prírodného materiálu, ktorého bolo v blízkom okolí čo najviac a bol v konkrétnej dobe aj najlacnejší. Pre túto oblasť bolo drevo typickým a do konca prvej republiky najrozšírenejším stavebným materiálom pre ľudové staviteľstvo. Výnimku tvorí oblasť Prešovsko-šarišskej kotliny, kde pod vplyvom vhodných prírodných a ekonomických podmienok sa objavuje už začiatkom nášho storočia i lomový kameň a tehla ako stavebný materiál na obytné domy.

Priamu súvislosť so stavebným materiálom má konštrukcia a technika stavieb. Techniky stavieb drevených domov boli na severovýchodnom Slovensku rôzne. V západnej časti regiónu - poriečie Popradu a severozápadné výbežky Šarišskej vrchoviny - bola v minulosti rozšírená zrubová technika, pri ktorej zrezávali konce smrekových "trámov" do podoby "rybacích chvostov". Väčšina zrubov bývala neomietnutá. Zrubová technika v tvare "rybieho chvosta" bola ďalej rozšírená v dedinách Levočského pohoria a Braniska. Od predchádzajúcej oblasti sa odlišuje tým, že celý zrub tu bol omazaný a obielený. V dedinách ležiacich v okrese Vranov, pozdĺž rieky Laborec, popod Humenné až po úpätie severozápadnej hranice Vihorlatského pohoria bývali zruby z málo okresaných brvien, kde na rohoch stavieb brvná prečnievali. V lokalitách na juh a severovýchod od Vihorlatu pri stavbe domu používali techniky rámových konštrukcií so stenami vyplnenými "palankami", ktoré omazali. Okolo Užskej hornatiny všeobecne rozšírenou bola zrubová konštrukcia stien. Brvná bývali hrubšie otesané zo všetkých štyroch strán, v rohoch stien zrub mierne prečnieval. Z vonkajšej i vnútornej strany bol dom nahrubo omietnutý hli-

nou a omazaný vápnom. I v oblasti Nízkych Beskýd bola prevládajúcou a najstaršou zrubová konštrukcia stien, nahrubo omazané hlinou a omietnuté vápnom jemnej bledomodrej farby, alebo v lokalitách na sever od Ondavskej vrchoviny sýtymi modrými odtieňmi. V Prešovskej a Šarišskej kotline stavali domy najmä z tehál a lomového kameňa zo štukovou výzdobou priečelia.

Menšiu variabilitu sme zistili pri tvare strechy, ktorý určovala strešná krytina. Na 80% striech v tomto regióne bola použitá slama, ktorá predpokladá valbový tvar strechy. V oblasti Užskej hornatiny bývali valbové strechy pomerne vysoké - strmé. V poriečiach Tople, Ondavy a Laborca máme terénnym výskumom zistený výskyt kombinovaného tvaru strechy, kde vpredu je valba smerom ku komunikácii a vzadu je strecha ukončená sedlovite, spravidla so štítom vypletaným z prútia. V západnej a severozápadnej časti regiónu bol častejší sedlový dvojodkvapový tvar strechy, konštrukcie krokvovej-hambálkovej a rozšírenou krytinou popri slame bol šindeľ. Na murovaných domoch v Prešovskej a Šarišskej kotline sa zachoval tradičný tvar valbovej strechy, pričom dobre situovaní gazdovia a "amerikáni" mali už začiatkom nášho storočia tvrdú strešnú krytinu - eternit, škriďľu.

Konfigurácia terénu, veľkosť pozemku, sociálny aspekt a funkčné využitie usadlosti boli hlavné činitele pri utváraní typu dvorov a forme ich zástavby. Vývojovo najstarší a dodnes v horských oblastiach zachovaný je pozdĺžny - jednotraktový typ usadlosti. Naproti tomu pre územie predhorí východoslovenskej oblasti bola charakteristická L-dispozícia zástavby vytvárajúca krátke, často prechodné dvory.

Priestorové členenie obytných a hospodárskych stavieb spolu s ich funkčným využitím bolo v našom regióne sociál-

ne podmienené. Všeobecne rozšíreným bol trojdielny obytný dom izba-pitvor-komora, charakterizujúci bývanie stredných a menších roľníkov, ktorí mali na tomto území kvantitatívnu prevahu. Tradičné funkčné využitie jednotlivých priestorov bolo podmienené pretrvávajúcou veľkorodinnou organizáciou založenou na patriarchálnych vzťahoch. Zvýšenie úrovne bývania rezidenčným osamostatňovaním novovzniknutej rodiny sledujeme na preleme storočia len v dobre situovaných zámožných roľníckych vrstvách na území Prešovskej a Šarišskej kotliny. Tu sa namiesto komory vytvára zadná izba a pristavuje sa ďalší priestor, ktorý plní funkciu zabratej komory. Prípadne sa stavia samostatný sypanec. Po druhej svetovej vojne rozdelením pôvodných veľkorodín - príbuzensky, konzumne a majetkovo - dochádza i k ďalšej zmene funkčného využitia domu. Predná izba plní reprezentačnú funkciu a rodina obýva len zadnú izbu, za ktorou sa na mieste pôvodnej maštale urobila komora. Sociálne najslabšie vrstvy roľníkov, bezzemkov a poľnohospodárskych robotníkov bývali v dvojdielnych domoch izba-pitvor. Funkciu skladovacieho priestoru plnila v horských oblastiach povala, v predhoriach malý jednopriestorový sypanec.

Súčasťou každej poľnohospodárskej usadlosti bola stodola, ktorá spolu s maštaľou patrila medzi hlavné hospodárske stavby. Sociálne postavenie gazdov v jednotlivých oblastiach sa popri množstve ornej pôdy posudzovalo práve veľkosťou a dispozičným členením stodoly. Pre lokality pod Nízkymi Beskydami, Čerchovským pohorím a Šarišskou vrchovinou boli typické dvojpriestorové jednozáčinové stodoly, ktorých všeobecnejšie rozšírenie bolo podmienené menšou úrodnosťou pôdy. Pomerne často sa pri týchto stavbách objavujú prístavky robené ľahšími stavebnými technikami - stĺpiková konštrukcia s doštenou výplňou stien, alebo s výplňou z horizontálne pleteného prútia. Výnosné poľno-

hospodárska pôda na území Prešovskej a Šarišskej kotliny mala svoj odraz v trojpriestorových dvojzáčinových, často prejazdných stodolách, ktoré tu boli v kvantitatívnej prevahe. Zvláštnosťou tohto regiónu boli v rámci hospodárskych stavieb jednopriestorové stodoly /s kumulovanou formou "bojiska na mlat"/ v oblasti Užskej hornatiny, kde časť funkcie stodoly suplovali "oborohi" a "kopice". Pre celú východoslovenskú karpatskú oblasť bolo charakteristické umiestnenie vstupov do stodôl na ich širšiu stranu, pričom holohumnica bývala pri jednozáčinových umiestnená asymetricky na jednej strane s vrátami až pri kraji, pri dvojzáčinových trojpriestorových stodolách v strede, lebo záčiny bývali vždy rovnako široké. Stavebný materiál, konštrukcia, tvar i krytina striech bývali spravidla zhodné s obytným domom. Zaznamenané odchylky boli podmienené predovšetkým sociálne.

Profilové znaky ľudového staviteľstva a bývania vo východoslovenskej karpatskej oblasti, t.j. zástavba dvora, stavebný materiál, strešná krytina, priestorové členenie obytných a hospodárskych budov, boli v podmienkach antagonisticky diferencovanej spoločnosti sociálne podmienené. Toto sociálne hľadisko - ekonomicky diferencujúce roľnícke obyvateľstvo za kapitalizmu - sme povýšili za oporný bod pre diferenciáciu ľudového staviteľstva. Priama závislosť na prírodných surovinových možnostiach väčšiny roľníkov plasticky vykreslila územné rozšírenie stavebného materiálu a jemu adekvátne stavebné konštrukcie. Za reprezentanta sociálnej skupiny roľníkov konkrétnej oblasti sme zvolili vrstvu, ktorá na vytypovanom území mala kvantitatívnu prevahu. Na základe všetkých citovaných a odborne spracovaných materiálov sme pomocou vyššie zmieneného pracovného postupu vytvorili nasledovné lokálne dobové formy ľudového staviteľstva východoslovenskej kar-

patskej oblasti pre obdobie vzniku a trvania kapitalistickej spoločnosti.

I. Kamenná roľnícka usadlosť bohatého gazdu "amerikána" z konca 19. a začiatku 20. storočia z oblasti Prešovsko-šarišskej kotliny, ktorá po architektonickej stránke charakterizuje:

a/ väčší kamenný podpivničený dom s murovaným stĺpovým gangom a štukovou výzdobou priečelia; valbová strecha s tvrdou krytinou; po dispozičnej stránke štvordielny: izba, kuchyňa, izba, komora; za komorou kamenná maštaľ pod spoločnou strechou s domom;

b/ stodola na štyroch uhlových kameňoch, stĺpikovej konštrukcie, výplň doštená, dosky pribíjané vertikálne; strecha sedlová, dvojodkvapová; pod spoločnou strechou so stodolou smerom bližšie k domu je druhá menšia kamenná maštaľ - stajňa;

c/ zrubový sypanec dvojpodlažný.

II. Drevená usadlosť stredného roľníka postavená v tvare L s uhlom v zadnej časti dvora z druhej polovice 19. a za začiatku 20. storočia reprezentujúca rozsiahle Predhorie východoslovenskej karpatskej oblasti, pre ktorú boli ďalej charakteristické:

a/ väčší zrubový obytný dom omietnutý hlinou a obielený vápnom; kombinovaný tvar strechy, vpredu valba, vzadu nad maštaľou štít vypletaný z prútia horizontálne ukladaného; krytina slamová; po dispozičnej stránke trojdielny: izba, pitvor, komora s maštaľou pod spoločnou strechou s domom;

b/ priestranná zrubová dvojdielna stodola-jednozáčinová s dvojkrídlovými vrátami asymetricky posunutými na jednu stranu - prechodná; valbový tvar strechy so slamennou krytinou;

c/ zrubový jednopodlažný sypanec.

III. Drevená usadlosť stredného roľníka z polovice 19. storočia s pozdĺžnou prerušovanou zástavbou bude zastupovať Vihorlatskú oblasť, ktorú po architektonickej stránke reprezentuje:

a/ drevený dom rámovej konštrukcie s horizontálne kladenou drevenou výplňou obvodových stien; dom omietnutý z oboch strán; strecha valbová, krytina šindľová, alternatívne slamenná; trojdielny pôdorys domu s prechodným pitvorom, izbou a komorou; dve ohniská;

b/ humno a maštaľ pod spoločnou strechou; steny humna a plevínca rámovej konštrukcie s dreveným výpletom, steny maštale zrubené; strecha valbová, konštrukcia krovu krokvová s hambálkami; krytina slamenná; priestory radené za sebou, neprechodný mlat, maštaľ, z oboch strán maštale plevínec tvaru L.

IV. Drevené obydlie bezzemka z polovice 19. a zo začiatku 20. storočia charakteristické pre Poloniskú oblasť v Múzeu slovenskej dediny zastupuje:

a/ drevený obytný dom postavený bez kamennej podmurovky z neokresaných trámov omietnutých hlinou a nabielených; konštrukcia krovu je rohová, strecha strmá valbová so slamennou krytinou; po dispozičnej stránke je dom dvojpriestorový - izba a sieň, pričom sieň má steny robené do slaku;

b/ oborah so stenovou strieškou postavený nad zrubovou maštaľkou, krytina slama.

V. Drevená poľnohospodárska usadlosť stredného roľníka z druhej polovice 19. a zo začiatku 20. storočia bude reprezentovať Východobeskydsko-laborecká oblasť nasledovnými objektami:

a/ zrubový obytný dom z okresaných trámov so zarovnanými rohmi, steny omazané hlinou a obielené na bledomodro; strecha valbová, krytina slamenná; trojdielny obytný dom:

Medzijazyková homonymia

Dezider Kollár

1,0 Termínom medzijazyková homonymia sa rozumie akustická alebo grafická, resp. akustická a grafická zhoda slov s rozdielnym významom v rámci dvoch alebo viacerých jazykových systémov. Medzijazyková homonymia je teda jav vyplývajúci z konfrontácie slovnej zásoby jazykov, a je preto pochopiteľné, že ju ako jazykový problém nastoľovali predovšetkým lexikografi. U nás sa touto problematikou ako prví zaoberali autori tzv. diferenčných slovníkov,[1] resp. konverzačných príručiek.[2] Až neskôr, v súvislosti s rozšírením cudzojazyčnej výuky u nás, predovšetkým s rozšírením vyučovania ruštiny na našich školách i mimo nich, začínajú sa touto problematikou zaoberať aj teoretici, a to najmä v rámci teórie vyučovania ruštiny u nás.[3] Aktuálnosť tohto problému vynikne vtedy, ak si uvedomíme, že v prípade dvoch príbuzných jazykov, napr. slovenčiny a ruštiny, existencia spoločných slovotvorných základov, odvodzovacích prostriedkov i slovotvorných typov pri rozdielnom fonetickom, morfologickom, slovotvornom, sémantickom i štylistickom vývoji

nielen vytvára priaznivé podmienky pre vznik medzijazykov vých homoným, ale je zároveň aj stálym zdrojom jazykovej interferencie. Pravda, účinný boj s jazykovou interferenciou si vyžaduje v prvom rade dokladný konfrontačný výskum slovnej zásoby skúmaných jazykov, aby bolo možné na základe zistených zhôd a rozdielov vznik interferencie predvídať. V tomto smere náš teoretický výskum ruštiny a slovenčiny zostáva ešte mnoho dlžný.

1,1 Prvú priekopnícku prácu v tomto smere, pokiaľ ide o konfrontáciu ruštiny a češtiny, vykonal J. Vlček.[4] Ide o slovník rusko-českej homonymie a paronymie so stručným načrtnutím teoretických problémov riešenia tejto otázky. Aj keď autor miestami chápe homonymiu, no najmä paronymiu príliš široko /napr.: способ-отравать - spôsob-ovať, морозить - mraziť/, výsledok jeho práce - zhromaždenie cca 3.400 rusko-českých homoným a paroným - svedčí o závažnosti tohto problému.

2,0 Problém homonymie je teoreticky nedoriešený. Sú rôzne názory na vzťah homonymie a polysémie, na to, či k homonymám treba popri lexikálnych homonymách zaraďovať aj slovnodruhové /печь[1] - печь[2]/ a tvarové /пилá[1] - пилá[2]/ homonymá, či treba vychádzať len z totožného znenia /homofóny typu лук - лук/ alebo aj z totožného tvaru /homografy typu замóк - замóк/ a pod.

V prípade medzijazykovej homonymie, konkrétne medzijazykovej homonymie slovensko-ruskej, sa situácia komplikuje ešte viac. Jednak tým, že vzťahy polysémie sa v konfrontačnom pohľade menia na vzťahy homonymie /napr. lesník a lesný robotník, večerné noviny a študent večernej školy, vorveň a vorvaní tuk, by v rámci jedného jazyka predstavovali dva významy jednej lexémy, v rámci dvoch jazykov ide o homonymá/, jednak tým, že redukcia neprízvučných samohlások v ruštine znižuje počet skutočných homoným na nie-

koľko desiatok väčšinou jednoslabičných slov typu: plot - плот, rok - рок, stroj - строй, súd - суд, sup - суп, tok - ток, tuk - тук; páchnuť - пахнуть, pária - пария, prízvuk - призвук, trúsiť - трусить, brigádnik - бригадник a pod.

Pravda, z hľadiska jazykovej interferencie nebezpečie predstavuje aj neúplná zvuková zhoda typu: kráska - краска, lesník - лесник, lesť - лесть, pleť - плеть, mýliť - мылить, nájomník - наёмник, pozvať - позвать, zaorať - заорать, zverina - зверина a pod., a to jednak pre častú fonetickú interferenciu, jednak pre zhodu grafického obrazu. Preto bude potrebné z tohto hľadiska zmierniť kritériá na "zhodnosť" znenia a viac vychádzať z písanej podoby slov.

2,1 S homonymiou úzko súvisí paronymia. Aj tento problém sa v teoretickej literatúre chápe rôznym spôsobom, niekedy príliš široko, ako sme to uviedli vyššie. Pre naše účely budeme chápať paronymá úzko, t.z. ako slová podobne znejúce v dôsledku odlišných fonetických alebo morfologických reflexov /h-г, ie-e, e-ě, ô-o, y-и, ŕ-ер, ia-a, ať-ать, p-пь, r-рь, s-сь, z-зь, la-ля, ro-ра, la-оло, ra-оро; ý-ый, a-Ø, ovať-кровать, od-от, roz-рас, pre-пере /podporovaných sémantickou zhodou slovotvorného základu a zhodou slovotvornej prípony: robotník - работник, zlatník - золотник /v opačnom prípade by sme sem mohli zaradiť aj také prípady relatívnej zhody ako hod - год, trápiť sa - торопиться, vlniť sa - волноваться a pod., ktoré za paronymá nepovažujeme/.

Napríklad: vinohrad - виноград, plieniť - пленить, guvernér - гувернёр, pôvod - повод, nákup - накипь, ležiak - лежак, država - держава, lúštiť - лушить, opis - опись, kňaz - князь, útvar - утварь, ondulácia - ондуляция, presný - пресный, artista - артист, aranžovať - аранжировать,

odbyť - отбыть, rozsudok - рассудок, prepis - переписъ a pod.

3,C K zdrojom medzijazykovej homonymie patrí:

s é m a n t i c k á d i f e r e n c i á c i a s p o l o č n é h o s l o v n é h o f o n d u, a to buď domáceho: večerník - вечерник /študent/, novina - новина /novinka/, nočník - ночник /lampa/, vodník - водник /vodák/, lesník - лесник /lesný robotník/, mlčník - мучник /mlkár/, pivovar - пивовар /pivovarský robotník/; posol - посол /veľvyslanec/, viazanka - вязанка /otiepka/, žaba - жаба /ropucha/ a pod., alebo spoločne prevzatého:

agrárník - аграрник /odborník/, brigádník - бригадник/člen pracovnej čaty/, vorvaň - ворвань /vorvaní tuk/, bager - багер /bagrista/, bankrot - банкрот /bankrotár/, biograf - биограф /životopisec/, биограф /filmová kamera/, vizitka - визитка /žaket/, dramaturg - драматург /spisovateľ/, kriminál - криминал /trestný čin/ atď.,

- n á h o d n á z h o d a s l o v, a to opäť buď domácich, spravidla nemotivovaných:

olovo - олово /cín/, orať - орать/kričať/, pach - пах /slabina/, párta - парта /lavica/, pud - пуд /miera/, delo - дело /vec/, socha - соха /radlo/, bríš - брус /trám/, páchať - пахать /orať/, pozor - позор /hanba/, zdanie - здание /budova/, udiť - удить /chytať na udicu/, pariť - парить /dusiť na pare/, порить /vznášať sa/, alebo spoločne prevzatých:

agát - агат /achát/, [redacted] - бархат /samet/, kapela - капелла /kaplnka/, bagrový - багровый /purpurový/ sp.

Pomerne zriedkavá je zhoda domáceho slova s prevzatým slovom v druhom jazyku:

bájka - байка /flanel/, vilka - вилка /vidlička/, kára - кара /trest/.

3,1 Výdatným zdrojom medzijazykovej homonymie sú odvodené slová, kde homonymiu môže spôsobovať buď odlišná s é m a n t i k a s l o v o t v o r n é h o z á k l a d u alebo odlišný s l o v o t v o r n ý z á k l a d:
písanka - писанка /kraslica/, sporiť - спорить, rečník - речник /lodník na rieke/, napáchať - напахать /naorať/, počítať - почитать /чтить/;
buď rozdielny v ý z n a m a f i x u:
zverina - зверина /veľké zviera/;
buď odlišná s é m a n t i k a tak z á k l a d u, ako aj s l o v o t v o r n e j p r í p o n y:
za-orať - за-орать /začať kričať/, za-kúriť - за-курить /začať fajčiť/, kapel-ník - капель-ник /krápnik/;
buď odlišný celý s l o v o t v o r n ý t y p:
podvod-ník - под-вод-ник /potápač/, slad-iť - с-лад-ить /zladiť/, na-kázať - на-каз-ать /казнить/, rodin-ka - род-инка /materské znamienko/ a pod.

3,2 Špecifickým prípadom medzijazykovej homonymie a stálym zdrojom interferencie je medzijazyková homonymia polysémických slov. Tak napr. mnohovýznamové slovo blok v 3 zo svojich 7 významov je nielen rovnozvučným, ale aj rovnoznačným slovom s ruským блок, zatiaľ čo v zostávajúcich štyroch významoch ide o medzijazykovú homonymiu:

blok 1. polit. блок
2. stav. /kváder/ блок
3. /domov/ блок
4. šport. /štartovací/ тумбочка
5. šport. блокирование
6. hovor. /zápisník/ блокнот
7. hovor. /pokladničný/ чек

a naopak, ruské блок je homonymné so slovenským blok v 3 významoch:

блок 1. tech. kladka
2. šport. skoba
3. žel. hradlo

Alebo:

основа 1. text. основа
2. /deja/основа
3. /notová/ стан
4. /zákona/ законопроект
5. mn.č. škol. программа

основа 1. kostra
2. základ
3. lingv. kmeň

Podobne:

brada 1. — борода
2. — подбородок

брак 1. — brak
2. — manželstvo

образ 1. — образ
2. — картина

наречие 1. — nárečie
2. — príslovka

minutka 1. — минутка
2. — порционное блюдо

3,3 Zložitejšie sú vzťahy polysémických a zároveň homonymných /v rámci jedného jazyka/ slov:

závod[1] — завод[1]
závod[2] — завод[2] /natiahnutie/
завод[3], /zvyk, obyčaj/
состязание

matka[1] 1. — матка
мать
2. — матка 1. /včelia/
3. hovor. — матка 2./maternica/

matka[2] tech. — матка
гайка

3,4 Existujú aj polysémické čisté homonymá:

lom 1. opt. (преломление)
2. (излом) — лом[1,2,3] /sochor, odpad, lámka/
3. (каменоломня)

natočiť[1] 1. /повернуть/
2. /заснять/ → наточить 1.,2. /nabrúsiť/
natočiť[2] /налить/

3,5 Významnú úlohu pritom hrá tak ruský prízvuk, ako aj slovenská kvantita:

mika → мука́
mika ← му́ка

suma → сумма́
сумма

para → пар
pár ← па́ра

па́рный → párny /счетный/
паровой → párový
parný

pariť → парить /vznášať sa/
пе́рить[1] 1. /vypárovať/
2. /dusiť/
па́рить[2] /nechať ležať ladom/
párit' ← 1. /спаривать/
2. /случать/

objemný → объёмный
objemový ← объёмистый

3,6 Známe sú prípady viacnásobnej medzijazykovej homonymie. Popri krátkych reťazcoch typu:

truhla --- гроб -/- hrob --- могила -/- mohyla --- могильник; kričať --- орать -/- orať --- пахать -/- páchať --- совершать; mos --- власть -/- vlasť --- родина -/- rodina --- семья; raď --- otrok -/- о́трок --- mládenec -/- младенец --- nemluvňa; rak --- rakovina -/- ра́ковина --- ulita -/- улита --- slimák; коскить --- škiliť -/- скулить --- skučať -/- скучать --- nudiť sa -/- нудиться --- nútiť sa; виноград -/- vinohrad --- виноградник -/- vinohradník --- виноградарь;

sú aj početnejšie reťazce, ako napríklad:

плот -/- plot --- забор -/- zábor --- захват -/- záchvat

--- приступ -/- prístup --- подход -/- podchod --- подъезд -/- podjazd --- проезд -/- prejazd --- переезд

4,C Ako vyplýva z povedaného, všímame si len tzv. lexikálne homonymá, a to v ich základnom tvare, berieme do úvahy znenie i formu, a preto vylučujeme homofóny typu pluk - плуг, ale nevylučujeme typ rozkoš - роскошь, uvádzaný medzi homografmi. Rozlišujeme teda p r a v é h o m o n y m á typu:

dar - дар, zvon - звон, kvas - квас, schod - сход, vred - вред, trávnik - травник, stráž - страж, stan - стан a pod., zastúpené v našej vzorke 450 slovensko-ruských homonym 46 prípadmi /10,2 %/, h o m o g r a f y typu:

buchnúť - бухнуть, blázniť - блазнить, vražda - вражда, obetovať - обетовать, obžalovať - обжаловать, náušnica - наушница a pod., zastúpené 270 prípadmi /60 %/ a p a r o n y m á v úzkom slova zmysle, teda bez prípadov synonymných sufixov typu:

способствовать - způsobovat, голубой - holubí, uvádzaných Vlčkom v spomenutom už prameni.

Ide teda o prípady typu:

hrob - гроб, /truhla/, mesačník - месячник, /mesiac/, miestnosť - местность /terén/, nákyp - накипь /pena/; lakomý - лакомый /maškrtný/, platný - платный /platený/, prestupný - преступный /zločinný/, presný - пресный /neslaný/, prísny - присный /večný/, pyšný - пышный /nabubrelý/, rýchly - рыхлый /kyprý/, rázny - разный /rôzny/, riadny - рядный /zmluvný/, obratný - обратный /opačný/, zakliaty - заклятый /zarytý/, smutný - смутный /búrlivý/, strašlivý - страшливый /bojazlivý/, surový - суровый /drsný/, umelý - умелый /šikovný/, útly - утлый /chatrný/, bezcenný - бесценный /neoceniteľný/, bezpečný - беспечный /bezstarostný/, výborný - выборный /volený/; neverný - неверный /neveria-

ci/, nevlastný - неза́стный /bezmocný/, nepotrebný - непотре́бный /oplzlý/, nepravý - непра́вый /nemajúci pravdu/ a pod., zastúpené 134 prípadmi /29,7 %/.

Keby sme brali do úvahy aj zastarané slové, počet homoným by sa rozšíril /v našej vzorke o 14/ o prípady typu: mzda - мзда /odplata/, mreža - мре́жа /rybárska sieť/, prídel - приде́л /prístavba/, prístav - пристав /policajný komisár/, rekreácia - рекреа́ция /prestávka/, chlebník - хлебни́к /pekár/ ap.

4,1 Uvedená štatistika ukazuje, že jadro medzijazykovej homonymie tvoria homografy a paronymá. Zároveň táto skupina slov je aj najväčším potenciálnym zdrojom jazykovej interferencie. Preto je dôležité bližšie si všimnúť príčiny a mechanizmus vzniku homonymie. Homonymá, ktoré vznikli n é h o d n o u z h o d o u t v a r u, sú v našej vzorke zastúpené 80 prípadmi /17,7 %/, zvyšok tvoria homonymá, ktoré sú výsledkom buď s é m a n t i c k e j d i f e r e n c i á c i e s p o l o č n e j s l o v n e j z á s o b y, buď r o z d i e l n e h o v y u ž i t i a s p o l o č n é h o i n v e n t á r a s l o v o t v o r n ý c h p r o s t r i e d k o v.

4,2 K prvej skupine patria také prípady ako:
baňa - ба́ня /kúpeľ/, pleť - плеть /korbáč/, rok - рок /osud/, hnúť - гнуть /ohýbať/, náhly - на́глый /bezočivý/, mýliť - мы́лить /mydliť/, popásť sa - попа́сться /dostať sa/, povadiť sa - поса́диться /navyknúť si/, plánka - пла́нка /letka/, rakovina - ра́ковина /ulita/, skučať - скуча́ть /nudiť sa/.

4,3 Druhá skupina predstavuje pestrú škálu homoným, charakterizovaných väčšou či menšou sémantickou príbuznosťou. Na jednej strane sú tu dvojice, kde v dôsledku významového posunu, resp. zúženia či rozšírenia významu došlo k ho-

monymi so z r e t e ľ n o u s é m a n t i c k o u s ú v i s l o s ť o u:
skladný - складный /plynulý/, zákaz - заказ/objednávka/, záchvat - захват /zábor/, záložník - заложник /rukojemník/, zápor - запор /zápcha/, pohreb - погреб /pivnica/, obratný - обратный /opačný/, dvorec - дворец /palác/, žaba - жаба /ropucha/, bôľ - боль /bolesť/, ba dokonca s rovnakou motivačnou formulou: samočinný - самочинный /svojvoľný/; na druhej strane sú tu homonymá so z a s t r e t o u v ý z n a m o v o u s ú v i s l o s ť o u, ktorú odhalí len hlbší ponor do sémantickej štruktúry slovotvorného základu, prípadne jeho etymologická analýza:
príval - привал /odpočinok/, zastaviť - заставить /donútiť/, prístáť - пристать /byť dotieravým/, prívez - привес /váhový prírastok/, rozkoš - роскошь /prepych/.

Sú však prípady, keď na pohľad jasná v ý z n a m o v á s ú v i s l o s ť j e v ý s l e d k o m n á h o d n e j z h o d y v dôsledku rozdielneho využitia spoločného fondu, napr.: parník /paroloď/ - парник /pareniště/.

Špecifickým prípadom sémantickej diferenciácie je vznik homoným s protichodným významom typu:
voňať - вонять /smrdieť/, páchnuť - пахнуть /voňať/, čerstvý - чёрствый /starý, suchý/, bezcenný - бесценный /neoceniteľný/ ap.

Mechanizmus vzniku homonymie druhej skupiny možno zhrnúť takto:

1. h o m o n y m á m o t i v o v a n é č i s t o s é m a n t i c k y /významový posun/ typu
   mohyla - могила, posol - посол a pod.
2. h o m o n y m á m o t i v o v a n é s l o v o t v o r n e, rozdielnou onomatologickou alebo onomaziologickou štruktúrou:

a/ r o z d i e l n a o n o m a t o l o g i c k á š t r u k t ú r a, resp. rozdielny s l o v o t v o r n ý t y p:
napr. činiteľ deja vyjadrený v jednom jazyku nulovým sufixom:
пивовáр, рыболов, бéгер, барятóн alebo synonymným sufixom: рыбник, мучник, čo sa prejavuje ako vzťah vec - osoba:
pivovar - pivoverský robotník, rybolov - pracovník rybného priemyslu a pod.

b/ r o z d i e l n a o n o m a z i o l o g i c k á š t r u k t ú r a - z h o d n ý s l o v o t v o r n ý t y p:
nočník - ночник, lesník - лесник, vorvaň - ворвань, vizitka - визитка, bezcenný - бесценный, bezpečný - беспéчный, bezcharakterný - бесхарáктерный /nerozhodný, kolísavý/.

5,C Slovensko-ruská medzijazyková homonymia svojím rozsahom predstavuje závažný problém tak z hľadiska konfrontačného výskumu ruskej a slovenskej slovnej zásoby, ako aj z hľadiska vyučovania ruštiny v slovenskej škole, predovšetkým z aspektu účinného boja proti jazykovej interferencii. Doterajšie teoretické výskumy i praktické spracovanie danej problematiky sú nedostatočné, a preto bude potrebné orientovať náš konfrontačný výskum aj týmto smerom.

Poznámky

[1]Mičátek, L. A.: Differenciálny slovensko-ruský slovník, Turč. sv. Martin 1900, s. 332.

[2]Matulová, Ľ. - Filkusová, M. - Malíková, O.: Konverzačná príručka ruštiny. Martin 1958, s. 299-307.

[3]Z tohto aspektu sa daná problematika riešila na kongresoch MAPRJAL-u /Varna 1973, Nitra 1974, Varšava 1976 a i./, na Sympóziu o otázkach lingvistického opisu ruštiny z hľadiska vyučovania /Olomouc 1972/, na Komenského trisnále /Bratislava 1974/, bola predmetom sústredeného výskumu i témou viacerých časopiseckých štúdií riešiacich parciálne otázky problému. Základnú literatúru pozri v knihe Eliáš, Š.: Pôsobenie transferu pri osvojovaní ruskej lexiky. Bratislava 1974, a v štúdií Kollár, D.: K niektorým prípadom rusko-slovenskej interferencie. Ruštinár 1978, 3, 4-11.

[4]Vlček, J.: Úskalí ruské slovní zásoby. Slovník rusko-české homonymie a paronymie. Praha 1966, s. 230.

O goralských nárečiach z aspektu slovensko-poľských jazykových kontaktov

Júlia Krišťáková

1.1. Goralské nárečia[1] si zasluhujú osobitnú pozornosť nielen z hľadiska poľskej, ale aj z hľadiska slovenskej dialektológie. Na formovaní ich celkového charakteru, ktorý sa na jednej strane prejavuje v podobe vývinových archaizmov a na druhej strane v podobe vývinovej progresívnosti, sa podieľalo niekoľko činiteľov. Významnú úlohu tu zohrala najmä okrajová poloha goralských nárečí, a to tak vo vzťahu k poľským nárečiam, s ktorými geneticky súvisia, ako aj vo vzťahu k slovenským nárečiam, s ktorými sú v bezprostrednom kontakte a ktoré podstatným spôsobom ovplyvnili ich vývin v novšom období. Nemenej závažným faktorom ovplyvňujúcim proces slovensko-poľskej interferencie je blízka systémová príbuznosť goralských a slovenských nárečí.

Slovenskí a poľskí dialektológovia sa zaoberali otázkou slovensko-poľských jazykových kontaktov iba okrajovo. Staršie /M. Małecki, Z. Stieber, V. Vážný/ i mladšie /M. Karaś, Z. Sobierajski, A. Zarębs, G. Horák/[2] pokusy vysvetliť niektoré

javy v goralských nárečiach z hľadiska slovensko-poľskej interferencie sú neúplné. Je to pochopiteľné, lebo uvedení autori kládli svojimi prácami základy výskumu goralských nárečí, preto ich pozornosť bola zameraná hlavne na opis štruktúry nárečí.

Z hľadiska slovenskej dialektológie sú závažné predovšetkým vzťahy goralských a slovenských nárečí, v posledných rokoch aj vzťahy goralských nárečí a spisovného jazyka slovenského. Prvý vzťah na úrovni nárečia - nárečie sa diferencovane odráža v systéme objektu interferencie, a to v závislosti od prameňa interferencie.[3] Ak sú prameňom interferencie napríklad liptovské nárečia, zaiste vývin bude prebiehať iným smerom než v prípade, keď prameňom interferencie sú oravské alebo spišské nárečia. Preto môžeme hovoriť iba o spoločných vývinových tendenciách vo všetkých skupinách goralských nárečí, ktoré sú však územne diferencované v závislosti od konkrétneho typu vzťahu. Zároveň sa tento vzťah diferencovane odráža v systéme objektu interferencie v závislosti od intenzity slovensko-poľských jazykových kontaktov. Uvedené fakty zapríčiňujú diferenciáciu v priebehu, resp. v motivácii niektorých zmien v goralských nárečiach.

Ide teda o jednostranný vplyv slovenských nárečí na goralské nárečia, pričom ako dávajúca strana vystupujú slovenské nárečia a ako prijímajúca strana goralské nárečia. Právom vzniká otázka, či vystupuje objekt interferencie, prijímajúci jazyk či dialekt v procese interferencie pasívne, alebo sa aktívne zúčastňuje na výbere jazykových prostriedkov z pôsobiaceho systému. Podľa B. Havránka[4] aj vo vonkajšej motivácii vývinu jazyka treba rozlišovať vnútorný a vonkajší aspekt. To znamená, že aj vplyv cudzieho jazyka ako jedného z dôležitých činiteľov vonkajšej motivácie vývinu jazyka treba skúmať v jednote "s vnútorným vývinom daného jazyka, ktorý určuje, aké javy sa preberajú a aké nie" /s. 95/.

Ako z uvedeného vyplýva, aktívnosť prijímajúceho jazyka sa prejavuje jednak vo výbere jazykových prostriedkov, jednak

v rozvíjaní vlastných vnútorných tendencií, ktorých rozvoj či šírenie stimuluje vplyv pôsobiaceho jazyka. Rozbor fonologických a morfologických javov ukázal, že iba časť slovakizmov v goralských nárečiach možno hodnotiť ako interferenciu vo vlastnom zmysle slova, t.j. ako spoločné javy goralských a slovenských nárečí. Druhá časť zmien je vlastne výsledkom vývinu vnútorných zákonitostí goralských nárečí, ktoré vonkajší vplyv slovenských nárečí stimuloval alebo urýchlil.

1.2. Proces slovensko-poľskej interferencie zasiahol všetky goralské nárečia, ale v najväčšej miere sa prejavil v nárečiach enkláv a v južných častiach kompaktných goralských oblastí. Preto sa goralské nárečia z aspektu slovensko-poľských jazykových kontaktov výrazne členia na dve skupiny. Do prvej skupiny zaraďujeme goralské nárečia na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí, ktoré tvoria kompaktný zemepisný i jazykový celok, t.j. goralské nárečia v Zamagurí na Spiši[5], na Orave a z kysuckej oblasti sem patrí nárečie Skalitého. Do druhej skupiny zaraďujeme prechodné a slovensko-poľské nárečia[7], t.j. nárečia enkláv na Liptove a v západnom Gemeri /Huty, Veľké Borové, Malé Borové; Liptovská Lužná; Liptovská Teplička; Pohoralé; Lom nad Rimavicou/ a južné časti kompaktných goralských oblastí na Spiši[8], Orave /obec Hladovka/ a na Kysuciach /Horelica, Oščadnica, Svrčinovec a Čierne/.

V tomto členení goralských nárečí na dve skupiny sa odráža postupný, zložitý a diferencovaný proces slovensko-poľskej interferencie, ktorý zasiahol celý systém obidvoch skupín. Kým intenzívne slovensko-poľské jazykové kontakty podstatným spôsobom pozmenili štruktúru druhej skupiny, t.j. prechodných nárečí, v prvej skupine, tvoriacej kompaktný jazykový i zemepisný celok, výraznejším spôsobom neovplyvnili pôvodný poľský základ. Ak systémové javy slovenskej realizácie /máme tu na mysli fonologické a morfologické javy/ v skupine prechodných slovensko-poľských nárečí tvoria výraznú

súčasť nárečového systému, v prvej skupine goralských nárečí sa vyskytujú sporadicky.

Systém prechodných slovensko-poľských nárečí je do tej miery zasiahnutý procesom slovensko-poľskej interferencie, že sa právom natíska otázka, kde treba zaraďovať tieto nárečia - medzi poľské, alebo slovenské /A. Zaręba, 1968, 125/. Z hľadiska diachronického sú to nesporne poľské nárečia, z hľadiska synchronického sú prechodným útvarom stojacim na rozhraní dvoch národných jazykov, slovenského a poľského. Sú to typické prechodné nárečia, aké vznikajú na jazykovom pomedzí jazykov blízko príbuzných. Na základe výrazných zmien, ktoré sú evidentné na všetkých jazykových plánoch, sa uvedené prechodné slovensko-poľské nárečia zaraďujú z hľadiska synchronického k slovenským nárečiam.

Dlhodobé a intenzívne slovensko-poľské jazykové kontakty spôsobili alebo urýchlili závažné zmeny na fonologickej, gramatickej a lexikálnej rovine goralských nárečí obidvoch skupín. V našom texte sa pokúsime ukázať, ako sa odrazili slovensko-poľské jazykové kontakty na fonologickej a morfologickej rovine.[9]

1.3. Základnú vývinovú tendenciu vo fonologickom systéme goralských nárečí, ktorá je motivovaná vonkajším vplyvom slovenských nárečí, možno charakterizovať ako tendenciu k zjednodušovaniu. Proces slovensko-poľskej interferencie výraznejšie zasiahol iba konsonantický systém, kým vokalický systém pomerne dobre odoláva vonkajšiemu vplyvu slovenských nárečí. Tento fakt sa odrazil aj na prestavbe konsonantického systému, ktorá bola oveľa závažnejšia a ktorá sa uskutočnila na oveľa väčšej oblasti goralských nárečí než prestavba vokalického systému.

Zjednodušenie vokalického systému, a teda zníženie počtu foném a s tým súvisiaca prestavba systému vokalických foném sa uskutočnili iba v nárečí štyroch obcí: ę > e /Horelica/, ǫ > o /Horelica, Liptovská Lužná/, ǫ > u /Stará Ľubovňa, Podsadek/, y > i /Podsadek/, y > e /Stará Ľubovňa/. V ostatných goralských

nárečiach si vokalický systém udržal svoju pôvodnú podobu. Dokonca v niektorých nárečiach sa zachovali výrazné archaizmy, ktoré sa udržali vďaka okrajovej polohe goralských nárečí, a tým podmienenej tendencii k petrifikácii pôvodného vývinového stavu. Medzi vývinové archaizmy patria napríklad velárne varianty e - ə, i - ɨ, ktoré sa udržali v časti kysuckých nárečí a v Pohorelej, a rad zúžených vokálov ę - ǫ, ktorý sa udržal v Pohorelej.[10]

Ďalšie zmeny, ktoré boli motivované vonkajším vplyvom slovenských nárečí, nespôsobili prestavbu vokalického systému, ale zníženie, resp. zvýšenie funkčnej zaťaženosti niektorých foném a na rozdiel od predchádzajúcich zmien sa uskutočnili na väčšej oblasti goralských nárečí. Napríklad zmena ā > o > a /v tvaroch typu trova > trava, dobro /baba/ > dobra /baba/, /mǫm/ - mos//moš - mo > /mǫm/ -mas//maš - ma/ spôsobila zvýšenie funkčnej zaťaženosti fonémy a, ako aj zánik nového o < ā, ktoré sa líšilo od pôvodného o tým, že nepodliehalo labializácii, t.j. zmene o > ᵘo. Delabializácia ᵘo > o /v tvaroch typu ᵘoćec > oćec, bᵘosu > bosu/ zase spôsobila zánik jedinej diferenčnej črty medzi pôvodným o a novým o < ā, a tým aj úplné splynutie obidvoch hlások v tých goralských nárečiach, v ktorých sa zmena ā > o udržala. V dôsledku toho zaniká v tejto časti goralských nárečí štruktúrna podmienenosť zmeny ā > o > a s výnimkou morfologických pozícií typu dobra /baba/, kde východiskom zmeny ā > o > a je analogické vyrovnávanie tvarov prídavných mien podľa tvarov podstatných mien. V tej časti goralských nárečí, v ktorých prebehla zmena ā > o > a, ako aj delabializácia ᵘo > o, bola znížená funkčná zaťaženosť fonémy o.

Kým zmena ā > o > a sa uskutočnila iba v nárečiach enkláv a v južných častiach kompaktných goralských oblastí, delabializácia ᵘo > o zasiahla všetky goralské nárečia okrem oravskej oblasti. Obidva javy, t.j. zmena ā > o a labializácie o > ᵘo patria k výrazným diferenčným črtám goralských nárečí, preto ich zánik znamenal ďalšie zblíženie vokalického systému goralských a kontaktujúcich slovenských nárečí.

Poslednou zmenou, vyplývajúcou síce z vnútorných vývinových zákonitostí goralských nárečí, ale podmienenou vonkajším vplyvom slovenských nárečí, je rozklad pôvodných nosoviek na spojenia V + N v postavení pred úžinovými. Táto zmena, ktorá znamenala úplný zánik nosoviek, sa uskutočnila v nárečiach enkláv, napr. konsek, vonski. V ostatných goralských nárečiach sa nosovky udržali ako kombinatórne varianty spojení V + N. Jediným dialektom, v ktorom boli pôvodné nosovky nahradené striednicami slovenskej realizácie, je nárečie Pohorelej: ǫ > ja, ǫ > u, napr. vjadnoť, mutiť /G. Horák, 1955, 22, 28/.

Vplyvom slovenských nárečí ustupuje výrazná diferenčná črta konsonantického systému - konsonantická mäkkostná korelácia. Oslabovanie párovej mäkkosti spoluhlások a s tým súvisiace zjednodušovanie systému i znižovanie počtu foném tvorí základný vývinový pohyb v konsonantickom systéme goralských nárečí.

Depalatalizácia mäkkých konsonantov má ohraničený charakter ako teritoriálne, tak aj pozičné. To znamená, že depalatalizačné procesy zasiahli iba tie nárečia, ktoré zaraďujeme do skupiny prechodných slovensko-poľských nárečí, a že vo väčšine prípadov prebehli iba v postavení pred samohláskami predného radu /i, y, e/. V postavení pred samohláskami zadného radu sa však mäkké konsonanty v týchto nárečiach udržali, preto nemôžeme hovoriť o úplnom zániku mäkkých konsonantov, ale len o oslabení ich funkčnej zaťaženosti.[11]

Depalatalizácia zasiahla vo väčšine prechodných slovenskopoľských nárečí iba dva rady: rad mäkkých labiál a rad mäkkých velár. Ostatné mäkké spoluhlásky /sykavky a ň, ľ/ depalatalizácii aprevidla nepodliehajú, pretože pre priebeh tejto zmeny nie sú v goralských nárečiach ani vnútorné, ani vonkajšie vývinové podmienky. Prirodzene, toto konštatovanie neplatí bezvýnimočne, pretože aj depalatalizácia, podobne ako všetky zmeny prebiehajúce v procese medzijazykovej interferencie, je podmienená konkrétnym typom vzťahu medzi goralskými a kon-

taktujúcimi slovenskými nárečiami. Tak to bolo v prípade depalatalizácie ň, ľ > n, l v nárečí Liptovskej Tepličky, v ktorom zanikli tieto mäkké alveoláry vplyvom prechodného spišsko-liptovského nárečia, a v nárečí Pohorelej, v ktorom sa mäkké alveoláry s' z' r' l' depalatalizovali v postavení pred samohláskami predného radu /i, e, ę/[12] vplyvom okolitých stredoslovenských nárečí, ako aj stredoslovenskej mestskej výslovnosti.

Ďalšie vývinové zmeny, ktoré prebiehajú v konsonantickom systéme goralských nárečí, spôsobujú zánik pôvodných a vznik nových, resp. reštituovanie pôvodných opozícií, ako aj posuny v opozíciách niektorých konsonantov. V celej skupine prechodných slovensko-poľských nárečí zanikla opozícia r - ř > r, v nárečiach enkláv vznikla nová opozícia h - ch, v nárečí Pohorelej zanikli asibiláty c' ʒ' a boli reštituované mäkké dentály ť, ď v stredoslovenskom rozsahu /G. Horák, 1955, 40/, v nárečí Liptovskej Lužnej zanikla asibiláta ʒ́ a bola reštituovaná fonéma ď, v celej goralskej oblasti na Spiši a sčasti aj v goralských nárečiach na Orave prebehla zmena ch > h, vo všetkých goralských nárečiach nastali posuny v systéme laterálnych fonem ľ - l > ł - ɫ.[13]

1.4. Základnú vývinovú tendenciu v morfologickom systéme goralských nárečí, ktorá je podmienená vonkajším vplyvom slovenských nárečí, možno charakterizovať ako tendenciu k analogickému vyrovnávaniu tvarov. Tendencia k analogickému vyrovnávaniu tvarov zohrala dôležitú úlohu nielen pri morfologických zmenách, ale aj pri tých hláskoslovných zmenách, ktoré sa vyskytujú v morfologických pozíciách. Analýza materiálu totiž ukázala, že začiatok niektorých hláskoslovných zmien treba vidieť na morfologickej rovine. Tak to bolo v prípade zmeny ě > o > a, východiskom ktorej bolo analogické vyrovnávanie tvarov prídavných mien podľa tvarov podstatných mien šumno baba ⟶ šumna baba, alebo v prípade depalatalizácie mäkkých velár, východiskom ktorej bolo analogické vyrovnávanie tvarov slotke - slotkego podľa tvarov młody - młodego, kde je tvrdý

konsonant v pozícii pred e náležitý.

K výrazným tvaroslovným slovakizmom, vyskytujúcim sa vo väčšine goralských nárečí,[14] ako aj v podhaľských, spišských a oravských nárečiach na poľskej strane, patrí osobná prípona -m v 1. osobe jednotného čísla slovies, napr. bedem//bedym, idem//idym. Tento fakt nasvedčuje, že slovenské jazykové vplyvy prenikali do susedných poľských nárečí cez spišské nárečia. Preto sa v spišských goralských nárečiach uskutočnili niektoré hláskoslovné a tvaroslovné zmeny, ktoré nepoznajú oravské goralské nárečia a ktoré poznajú spišské nárečia na poľskej strane /ʷo > o, tvary typu bedem namiesto pôvodných tvarov typu bede/, ako aj podhaľské a oravské nárečia na poľskej strane /bedem/. V tomto zmysle možno hovoriť o väčšej intenzite slovensko-poľských jazykových kontaktov v goralskej oblasti na Spiši než v goralskej oblasti na Orave.

So všeobecným rozšírením osobnej prípony -m v 1. osobe jednotného čísla súvisí aj analogické vyrovnanie koreňovej morfémy slovies typu mozym - mozes - mozom. Uvedený jav sa vyskytuje na tej istej oblasti goralských nárečí, na ktorej funguje osobná prípona -m. Neprítomnosť tohto analogického vyrovnania je charakteristická pre tie goralské nárečia, v ktorých sa udržala osobná prípona -e, t.j. vo väčšine goralských nárečí na Orave a v šiestich spišských obciach. Na základe uvedeného možno predpokladať, že všeobecné rozšírenie tvarov typu bedem urýchlilo aj analogické vyrovnávanie koreňovej morfémy mog-/moz-.

Podobne vo väčšine goralských nárečí sú rozšírené tvary typu lyn - lynu, zymp - zymby namiesto pôvodných foriem lyn - lnu, zomp - zymby. Aj v danom prípade ide o analogické vyrovnanie paradigmy, ktoré sa uskutočnilo vplyvom kontaktujúcich slovenských nárečí.

Tendencia k uniformite tvarov sa najvýraznejšie prejavila v prechodných slovensko-poľských nárečiach v poriečí

Popradu na Spiši. Preto tieto nárečia poznajú aj také morfologické zmeny, ktoré sa neuskutočnili v ostatných goralských nárečiach. Ide o zmeny podmienené tendenciou k odstraňovaniu rodových rozdielov, ako je nerozlišovanie menného rodu pri tvorení tvarov préterita v množnom čísle /hlópi, baby a ǰeći robiłi/ a v nominatíve plurálu prídavných mien /zdrove hlopi, baby a ǰeći/, jednotný tvar číslovky dva v spojení s podstatnými menami všetkých rodov /dva hlopi//dvoje hlopi, dva stoly, baby a japka/. Tieto zmeny sú nesporne dôsledkom medzijazykovej interferencie spišských goralských a spišských /východoslovenských/ nárečí, lebo tendencia k odstraňovaniu rodových rozdielov je charakteristická pre celú oblasť východoslovenských nárečí.

Okrem tých zmien, ktoré sú rozšírené systémovo, sa v obidvoch skupinách goralských nárečí vyskytuje celý rad hláskoslovných a tvaroslovných zmien rozšírených fakultatívne. Fakultatívne javy, ktoré majú paralelnú realizáciu poľskú i slovenskú, svedčia o tom, že proces slovensko-poľskej interferencie v goralských nárečiach pokračuje.

1.5. Z uvedeného prehľadu, v ktorom sme v skratke naznačili základné vývinové tendencie na fonologickej a morfologickej rovine, vyplýva, že zmeny motivované alebo stimulované vonkajším vplyvom slovenských nárečí tvoria dôležitú súčasť vývojovej špecifiky goralských nárečí. Nimi sa goralské nárečia na jednej strane vývinovo vzdialili od poľských nárečí, s ktorými geneticky súvisia, a na druhej strane sa vývinovo priblížili k slovenským nárečiam. Štúdium týchto javov má veľký význam ako pre slovenskú dialektológiu a dejiny slovenského jazyka, tak aj pre poľskú dialektológiu a dejiny poľského jazyka. V nemalej miere prispieva tiež k lepšiemu poznaniu problematiky slovensko-poľských jazykových kontaktov a k osvetleniu niektorých otázok medzijazykovej interferencie v oblasti vzťahov medzi dialektmi.

Poznámky

[1]Termínom goralské nárečia sa v slovenskej dialektológii označujú nárečia poľského pôvodu na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí na Spiši, Orave, Kysuciach a v enklávach, ktoré sa vnútorne členia na tri, resp. štyri skupiny: 1. spišské, 2. oravské, 3. kysucké goralské nárečia a 4. nárečia enkláv. Nárečia enkláv sa vyčleňujú ako samostatná skupina iba zo synchronického hľadiska. Z diachronického hľadiska sú späté s oravskými /Huty, Malé Borové, Veľké Borové, Liptovské Lužná, Lom nad Rimavicou/ a kysuckými /Pohorelá, Liptovské Teplička/ goralskými nárečiami.

[2]Małecki, M.: Polskie wyspy językowe na Słowaczyźnie. In: JP XIII, 1928, s. 129-134, 164-171; ib. XV, 1930, s. 1-9; ib. XVII, 1932, s. 78-85; Kilka uwag o polskiej gwarze Ciepliczki i Pogoreły w Niżnych Tatrach. In: SbMS IX, 1931, s. 73-79; Do genezy gwar miesznych i przejściowych /ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowaskiej/. In: Slavia Occidentalis XII, 1933, s. 81-90; O wpływie słowackim na polskie gwary na Orawie. In: SbMS XIII, 1935, s. 44-52; Język polski na południe od Karpat /Spisz, Orawa, Czadackie, wyspy językowe/ z 2 mapami, Kraków 1938, 107 s.

Małecki, M. - Nitsch, K.: Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Kraków 1934. Część I: Mapy. Część II: Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów.

Stieber, Z.: Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych. In: Prace Komisji Językowej PAU, Nr 27. Kraków 1938; Świat językowy Słowian. Warszawa 1974, s. 33-65.

Vážný, V.: Nářečí slovenské. In: Československá vlastivěda III, Praha 1934, s. 219-310; Z mezislovenského jazykového zeměpisu. Praha 1948. Příspěvky k dokumentární hodnotě díla: M. Małecki i K. Nitsch, Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Kraków 1934.

Karaś, M.: Z problematyki gwar mieszanych i przejścio-

wych. In: JP XXXVII, 1958, s. 286-296; Polskie dialekty Orawy. Cz. I. Fonologia i fonetyka. Kraków 1965, 194 s.

Sobierajski, Z.: Zarys gwar polskich okolicy Starej Lubowli na Spiszu słowackim. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im A. Mickiewicza. Filologia 3. Poznań 1961, s. 25-54; Z morfologicznych wpływów słowackich na polskie gwary spiskie. In: Z polskich studiów slawistycznych, seria II, Językoznawstwo. Warszawa 1963, s. 319-330; Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji. Poznań I, 1966, II, 1970, III, 1973, IV, 1977.

Zaręba, A.: Dialekty mieszane i prejściowe w ujęciu diachronicznym /na przykładzie polsko-słowackiej gwary Hut i Borowego/. In: JP XLVIII, 1968, s. 120-133.

Horák, G.: Nárečia Pohorelej. Bratislava 1955. 250 s.

[3]Termíny prameň a objekt interferencie /source of the interference, target/cible/of the interference/ používa U. Weinreich v štúdii Odnojazyčije i mnohojazyčije. In: Novoje v lingvistike VI. Moskva 1972, s. 25-60.

[4]Havránek, B.: K problematike smešanija jazykov. In: Novoje v lingvistike VI. Moskva 1972, s. 94-111.

[5]V Zamagurí na Spiši: Červený Kláštor, Hágy, Haligovce, Hávka, Jezersko, Lechnica, Lesnica, Lysá nad Dunajcom, Majere, Malá Franková, Matiašovce, Reľov, Spišská Stará Ves, Spišské Ružbachy, Veľká Franková, Veľká Lesná, Zálesie; mimo Zamaguria ležia obce: Javorina, Ždiar, Lendak, Pilchov, Kače /časť obce Mníšek nad Popradom/.

[6]Na Orave: Mutné, Novoť, Oravská Lesná, Oravská Polhora, Oravské Veselé, Rabča, Rabčice, Sihelné, Zákamenné.

[7]M. Karaś /1958, 290/ a A. Zaręba /1966, 127/ zaraďujú nárečia obcí Huty, Malé Borové, Veľké Borové, Pohorelá, Liptovská Teplička medzi prechodno-miešané nárečia, lebo vraj popri slovenských javoch rozšírených systémovo sa vyskytujú v týchto nárečiach javy s paralelnou realizáciou slovenskou i poľskou, čo je typický jav pre miešané nárečia. Podľa nášho názoru majú tieto nárečia výrazný charakter prechodných náre-

čí, lebo dominujú v nich črty typické pre prechodné nárečia, t.j. javy slovenskej realizácie rozšírené systémovo, a nie fakultatívne. Javy, ktoré majú paralelnú realizáciu poľskú i slovenskú, svedčia o tom, že proces slovensko-poľskej interferencie v týchto nárečiach pokračuje.

Za prechodné nárečie pokladá M. Małecki /1935, 49/ nárečie Hladovky na Orave. Ostatné nárečia zaraďujeme do skupiny prechodných slovensko-poľských nárečí na základe vlastného výskumu, ako aj hlbšieho štúdia tejto problematiky.

[8]Patrí sem 13 obcí ležiacich v poriečí Popradu: Malý Slavkov, Krížová Ves, Vojňany, Slovenská Ves, Jurské, Vyšné Ružbachy, Nižné Ružbachy, Forbasy, Lacková, Kolačkov, Nová Ľubovňa, Stará Ľubovňa, Podsadek.

[9]V texte sa opierame o závery kandidátskej dizertácie Goralské nárečia /Odraz slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine/, ktorú sme vypracovali r. 1982 v externej ašpirantúre školiaceho pracoviska v Kabinete cizích jazyků ČSAV v Prahe pod vedením univ. prof. dr. K. Horálka, DrSc., člena korešpondenta ČSAV.

[10]Podľa údajov G. Horáka /1955, 21/.

[11]Toto konštatovanie sa nevzťahuje na depalatalizáciu velár, pretože v goralských nárečiach podobne ako vo väčšine poľských nárečí sa mäkké veláry vyskytovali iba v pozícii pred pôvodným i, e. Porov. Dejna, K.: Dialekty polskie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 124-132.

[12]Podľa údajov D. Jakubčovej, poslucháčky FF UPJŠ v Prešove, ktorá pod naším vedením vypracovala diplomovú prácu Nárečie Pohorelej /Príspevok k výskumu fonologickej a lexikálnej roviny/, 1982.

[13]Výnimku tvoria tri obce na Spiši /Haligovce, Pilchov, Kače/, kde po zmene Ł > ṷ funguje opozícia ṷ - ľ a nárečie Liptovskej Tepličky, kde funguje opozícia ṷ - l.

[14]Tvary typu bede, ide sa zachovali v celej oravskej oblasti okrem Suchej Hory a Hladovky a v šiestich obciach

na Spiši /Lacková, Forbasy, Vyšné Ružbachy, Nižné Ružbachy, Pilchov, Kače/.

Historický vývin slovenskej dediny

Matúš Kučera

Široko poňatý a presne programovaný výskum osídlenia, ktorý nadobudol najmä po druhej svetovej vojne rozsiahle rozmery v európskej vede, otriasol mnohými, až doteraz platnými a zaužívanými kánonmi vedy aj v oblasti historického vývoja dediny. Československá veda, aj keď nestojí v centre týchto európskych programov, predsa len zasahuje do formovania a rozhojňovania nových poznatkov. V štruktúre vied je to najmä archeológia, ktorá prežívala obrovskú vlnu vzostupu, a v nej najmä historická archeológia, ktorá priniesla relatívne najviac nových a netradičných poznatkov. Predstava, že nastal čas, aby sme mohli formulovať nové a plne overené syntetické závery, je síce lákavá, ale ešte predčasná. Množstvo faktov, často prelomových a nových, nedostáva sa - ako by sa žiadalo - do novej súhry, ale skôr tak, ako je to vo vede obvyklé, porušuje želateľný lineárny vývojový obraz a vystreľuje do množstva nových zložitých štruktúr. V takomto štádiu každá veda musí siahnuť k inovácii programu výskumných a bádateľských metód, musí hľadať nové hraničné záujmové oblasti príbuzných vied, musí sa zamýšľať nad

otázkami techniky bádateľského programu, ba nezriedka musí prehlbovať aj vlastnú metodologickú základňu. Všetky tieto nové zjavy vedú historika zákonite k tomu, aby sa pokúsil o spolupráci so všetkými príbuznými vedami, ktoré daný problém skúmajú alebo sú schopné skúmať. Je to onen, dnes proklamovaný a ešte málo uskutočňovaný interdisciplinárny a komplexný výskum. Ak si jeho požiadavky premietneme do praxe výskumu slovenskej dediny, tak dnes už nejde len o spoluprácu archeológie, histórie, jazykovedy a národopisu, ale aj mnohých nehumanitných prírodných vied. Dnes totiž k problémom sídliskového bádania mnoho exaktného materiálu prináša nielen vlastná geografia, ale aj ďalšie prírodné vedy, schopné vykonať paleobotanické rozbory, rozbory uhlíkov, metalografické rozbory kovových inventárov, vykonať archeomagnetické merania pomáhajúce určiť presný vek mnohých artefaktov, geologické analýzy kamenín atď. Všetky tieto novoty vyžadujú na jednej strane nesmierne subtílnu špecializáciu, no na druhej strane sa nesmie stratiť zo zreteľa základný historický cieľ výskumu a samozrejme základný cieľ vedy vôbec, smerujúci k prehĺbeniu poznatkov jestvujúcej generácie spoločnosti. Popri tomto noetickom cieli, vlastnom vede, v konečnom dôsledku musí smerovať k upevneniu jej svetonázorových postojov a fundamentov zodpovedajúcich etape vedecko-technickej revolúcie.

Mnohé z postulovaných problémov a cieľov zasahujú aj slovenskú vedu, nevynímajúc jej najvlastnejšie historické disciplíny. Tu však treba povedať, že tak ako v mnohých iných odvetviach vedy, stojíme vlastne na počiatku a odpadá nám to, čím sa vedecké bádanie začína - bilancovanie. Aspoň pokiaľ ide o slovenskú historiografiu, niet žiadnej špeciálnej monografickej či inej sumarizujúcej práce venovanej vývoju slovenskej dediny. A to i napriek tomu, že si všetci uvedomujeme, že stojí pred nami ten prvok nášho spoločenstva, v ktorom sa v priam esenciálnej forme skrýva podstata nášho národného vývoja, ten prvok, ktorý v konečnom dôsledku rozhodol

o našej národnej a politickej existencii. To však je problém, ktorý nám zatiaľ musí ostať stranou.

V tomto texte sa budeme venovať len najzákladnejším problémom, ktoré môžu dať odpoveď na elementárne otázky pátrejúce po pôvode a štrukturálnych zmenách slovenskej dediny - samozrejme, v najzákladnejšej metodologickej a metodickej rovine. Predkladáme preto len niekoľko téz ako východisko k diskusii, k bádateľskej konfrontácii. Nemožno si pritom zakrývať skutočnosť, že pátranie po počiatkoch má v seba nielen napätie ľudského poznania o pôvode javu, ale súčasne takmer vždy predstavuje aj jeden z najzauzlenejších problémov vedy. Správne zodpovedanie otázky o počiatkoch historického javu nesmierne uľahčuje sledovanie ďalších vývojových ciest.

Kontinuita, či diskontinuita?

Odpoveď na túto otázku až do tridsiatych rokov nášho storočia nevzbudzovala žiadne pochybnosti. Veda ako celok bola presvedčená, že dediny, ktoré nachádzame okolo seba, sú výsledkom nepretržitého kontinuitného vývoja od praveku či raného stredoveku dodnes. Sú, pravda, bádatelia aj v našom národnom priestore, ktorí takúto vieru vyznávajú ešte aj dnes. Treba však rázne povedať, že je to dnes už skutočne len viera a že všetky poznatky moderného bádania obracajú takýto názor na hlavu.

Rúcanie predstáv o kontinuite a starobe našich dedín začali narušovať v spomenutých tridsiatych rokoch bádatelia, ktorí sa zaoberali plužinou. Ukázalo sa, že niektoré typy parcelácie /napr. v traťovej plužine/, ktoré sa považovali za veľmi staré, majú novodobú metriku. Ukázalo sa, že v histórii vývoja plužiny nejestvuje len novodobá parcelácia nám známeho typu komasácií nastupujúcich od 19. storočia, ale že vytváranie organizovanej plužiny nastupuje už v parcelácii spojenej s veľkou etapou "agrárnej revolúcie", ktorá zasiahla aj našu krajinu v 13. storočí. Najmä archeológia so svojím detailným prieskumom odhalila, že v jednotných

katastroch novodobých dedín jestvuje často až niekoľko zaniknutých sídlisk z 10. - 13. storočia. Takto sa vo veľa utvrdil nový poznatok, že masový zánik dedín od polovice 14. storočia a v 15. storočí, o ktorom história vedela už od počiatku 20. storočia, nie je jedinou zmenou v stredovekom osídlení a že je potrebné venovať zvýšenú pozornosť historickému vývoju dediny na prelome od raného k rozvitému feudalizmu.

Pozornosť aj v našom priestore môžu zaujať osady položené bezprostredne v blízkosti veľkých miest. Stačí dôkladnejšia analýza písomného materiálu, aby sme zistili v blízkosti našich veľkých miest zánik vcelku početných osád v priebehu 13. storočia, resp. začiatkom 14. storočia. Tak napr. pri Bratislave: osady Vydrice, osada Dušníky/Selendorf/, osada Plumnau /neskoršie Blumenau/, osada Dvorník. Podobne by sme mohli uviesť príklady pre Nitru, Trnavu a ďalšie mestá na strednom Slovensku. Pritom našlo o ten typ zániku, aký pozorujeme dnes pri integrácii napríklad veľkej Bratislavy. Išlo tu len o prechod obyvateľstva dediny do mesta, pričom plužina, spravidla v majetku mesta sa obrábala ďalej. Mesto ako nový prvok, ktorý spravidla vznikol v najhustejšom dedinskom sídliskovom zoskupení, demograficky oslaboval aj vzdialenejšie osady, a tak zasahoval do ich sídliskovej stability, premeny, či zániku.

Iný typ zániku osád a vzniku nových odhalili archeológovia. Na širokom európskom, nevynímajúc stredoeurópsky priestor, si všímali už spomínané drobné sídliská a pohrebiská v katastri dnešných osád. A presvedčivo ukázali, že väčšina z nich zanikala práve v 10. - 12. storočí. Z nášho územia je priam učebnicovým príkladom výskum v chotári dnešnej veľkej dediny Dvory nad Žitavou. Na dnešnom stupni poznania je tu rozpoznateľných 14 sídliskových aglomerácií. V danom prípade je zaujímavý aj osadný názov, po prvý raz doložený v r. 1075. Nechajme však zatiaľ stranou slovanský pomenovací koreň od apelatíva "dvor", ale všimnime si príznačný

plurár. Máme tu do činenia s javom, ktorý dobre pre severné Nemecko popísal K. A. Hömberg a uzavrel, že mnoho miestnych mien najstaršieho typu neoznačuje samostatnú jednotlivú dedinu, ale viacero osád, alebo i osamotene stojacich dvorov - teda vlastne malé teritoriálne jednotky. Pritom nejde len o jeden názov v plurálnej forme, ale veľmi často o celú sústavu miestnych mien, ktoré v ranom stredoveku v prameňoch ešte i zachytávame, ale neskôr nám miznú, respektíve len jeden z nich sa zachováva pre jestvujúcu dedinu. Tu máme nepochybne do činenia s historickou skutočnosťou, ktorú treba náležite vysvetliť: zaniká osada, alebo zaniká iba názov drobnej osady, ktorá sa neskôr na spôsob už spomenutých miest - pravda, na inom ekonomickom a sociálnom základe - integruje do veľkej dediny? Na dnešnom stupni sídliskového bádania v mnohých prípadoch už bezpečne možno povedať, že v zložitom vývine zanikla osada a jej meno prebrala nová veľká dedina, a to v zhode s celkovou tendenciou poklesu významu malých osád včasného stredoveku a narastajúceho významu po novom organizovaných stredovekých dedín. Pravda, pomenovacie metamorfózy tu mohli zaznamenať mnoho variácií, ktoré sa často len s veľkou námahou a úsilím dajú dešifrovať.

K upevneniu názoru o štrukturálnych premenách dediny v jej historickom vývoji a k zamietnutiu tézy o kontinuitnom vývine prispelo i novodobé štúdium vývoja domu. Staršie bádanie, ako je známe, ovplyvnené najmä jazykovedou, geografiou ale v mnohom i národopisom, bolo presvedčené, že tvary a nezriedka i usporiadanie domov v 18. - 19. storočí odráža starý stredoveký stav. Vážnosť takýchto záverov podporovali autority veľkých mien, ako napríklad A. Maitzen, W. Pessler, K. Rhamm. Postupne sa však ukázalo, že novodobé zmeny sú také veľké, že nemožno z recentného materiálu, či materiálu 18. - 19. storočia vyvodzovať priamočiare závery. Začali sa preto pre jednotlivé oblasti hľadať archetypy. Tu sa ukázalo, že niektoré prvky sú skutočne veľmi staré, ale súčasne sa došlo k poznaniu, že touto metódou sa nemožno dopracovať až do ob-

dobia počiatkov stredoveku, či vytváraniа osád. Plne to potvrdili novšie archeologické bádania, ktoré na veľkom, medzi iným aj slovanskom priestore ukázali, že vlastne nemožno jednoducho preklenúť medzeru medzi praslovanským, či ranostredovekým domom a domom z obdobia novoveku. Ukazuje sa, že v jednej, ešte nie vždy pevne rozpoznateľnej etape vývoja, zaznamenal vývoj domu výrazný zlom v celej svojej štruktúrácii. Mnohodielny hospodársky dvor 13. storočia niekde v dobe vrcholného, či neskorého feudalizmu sa dopracoval k spojeniu jednotlivých dielov v jeden hospodársko-obytný komplex, stabilný, pevný, čo má nepochybne svoje vnútorné ekonomické, sociálne, ale aj sídliskové príčiny. Nechceme a nemôžeme na tomto priestore riešiť túto špecifickú otázku. Treba len konštatovať, že ranostredoveký dom, ale aj dom počiatočného obdobia vrcholného stredoveku napriek mnohým krajovým európskym zvláštnostiam možno v zásade charakterizovať z hľadiska architektúry ako ľahkú stavbu, ktorá svojou genézou je zviazaná viac s jej pravekým vývojom ako s neskorším stredovekým a novovekým vývojom. Zlom nastal niekde medzi 12. a 14. storočím a príčiny tohto zlomu nám treba ešte usilovne hľadať. Nepochybne však budú zviazané s procesom osídľovania a formovania sa *dediny, ale aj v mnohých vnútorných premenách hospodárskeho* a sociálneho charakteru. Aj doklady trojpriestorového a dosť členeného domu z našej najlepšie preskúmanej zaniknutej osady Pfaffenschlag ukazujú, že k tvorbe takéhoto typu domu došlo najneskôr v 14. storočí.

Možno menovať ďalšie a ďalšie doklady, ako je napr. problém hraníc cirkevných, najmä farských a desiatkových obvodov, problém archaických chotárnych názvov v štruktúre pomenovania plužiny, osudy zaniknutých osád v neskorom stredoveku, respektíve v novoveku /zalesnenie, či premena na pastvinu/ a zánik veľkého počtu starých stredovekých osád v skutočnosti bez zániku zeme, pôdy atď. Po kritickom zvážení všetkých týchto dokladov a aj pri neveľkom spracovaní tejto problematiky v slovenskej vede, vzhľadom na európsky, ale najmä stredoeu-

rópsky vývoj /tu treba totiž pripomenúť, že vzhľadom na bioekologické, ale aj historické podmienky analógie z Anglicka, Talianska, či Francúzska nemusia platiť pre našu sídliskovú oblasť/ treba prijať ako preukaznú tézu o tom, že vývoj slovenskej dediny je diskontinuitný. Z takéhoto záveru potom platí pre nás, že treba odokryť medzníky onej diskontinuity, a to nielen medzníky chronologické, ale najmä príčinné, ktoré pôsobili na vývoj a súčasnú podobu slovenskej dediny.

K takto postavenému záveru možno už len marginálne pripojiť i doklady zo slovenského jazyka.

Základným jazykovým praslovanským označením osady je "v7s7". Názov je zachovaný takmer vo všetkých slovanských jazykoch a zrejme vystupoval i v slovenčine. Dokladom nám je tu toponymia, ktorá pozná osady typu Ves, Vieska - pravda, pokiaľ v niektorých prípadoch nejde o jazykovú výpožičku transplantovanú valaškou kolonizáciou z oblasti Poľska. V zásade názvom "ves" býva označované sídlisko - neopevnené, v ktorom býva roľnícke obyvateľstvo, pričom názov zachytáva všetko, čo k danému sídlisku patrí.

Pomerne známym termínom pre osadu v slovanských jazykoch je aj názov "sídlo". Sémanticky je názov zviazaný s procesom usadenia sa, takpovediac "sedenia" na určitom území. Aj tento typ názvov našiel svoje neveľké uplatnenie v toponymii, v osadách typu Selčany, Sedlec, ale termín sa uplatnil aj v jazyku "sedliak" - teda ten, čo je osadený na grunte. Nevedno, do akej miery na vývoj tohto pojmu a na jeho udržanie sa v slovenčine vplývalo české jazykové prostredie. Ostáva ale skutočnosťou, že názov selo /v našom jazyku by sa očakával tvar sedlo, sídlo/ sa nestal všeobecným a používaným pre označovanie sídliskových jednotiek dedinského typu.

Slováci si tu vybrali označenie "dedina". Ekvivalent tohto pojmu je v latinskom "hereditas", t.j. miesto, kde bývajú "heredes". Tento pojem však už nie je púhym javom zachytávajúcim skutočnosť usadenia sa, bývania, spoločenstva

vací a ľudí - ves -, ale zachytáva už jasnú právnu kvalitu: osídlená zem získaná po predkoch, produkt zdedenia. Označuje zem ohraničenú, vyčlenenú, presnú nielen v osadnej stránke, ale aj v otázke vlastníctva. Nepochybne ide o termín kvalitatívne iný ako v prípadoch ves - sídlo; rozhodne ide o termín mladší. Vidno to i z toho, že nezanechal stopy v starej toponymii. Kedy sa po prvý raz s ním stretáme, to zatiaľ nevieme. S výrazom "ded", fungujúcim ako osobné meno, sa stretáme od začiatku 12. storočia, teda už v našich prvých listinách /Ded - servus v Bzovíku, 1135; Deda filius Buquen - comes Nitriensis, 1111; Deda - vir quidam a quo emerat monasterium s. Ypoliti 77 iugera terre, 1113/. Práve posledný doklad ukazuje morfologickú i sémantickú cestu tvorenia pojmu dedina ako pojmu nepochybne pomerne mladého, rozhodne spätého až s pevným uchytením sa súkromného vlastníctva, s existenciou triednej spoločnosti, s vývojom až v 12. - 13. storočí. Pritom nie je nezaujímavé, že až pre takto označený sídliskový jav sa zaužíval všeobecne označujúci termín pre vidiecke osídlenie - lebo tento pojem v sebe už zahrnuje aj diferenciačný znak od názvu "mesto" /miesto trhu/. Náš názov dedina je teda pomerne pevným dokladom diskontinuitného vývoja sídlisk, lebo poprel starý typ vidieckeho osídlenia ranostredovekého a zaznamenal kvalitatívne nový sídliskový typ vrcholného feudalizmu. Je teda jedným z dokladov na štrukturálne zmeny, ktoré nám ostáva hľadať a poznávať.

Základný jav a príčina štrukturálnych premien

Doteraz sme stále hovorili o dedine ako o sídliskovej jednotke, čo nie je zanedbateľné, lebo predstavuje najtypickejší znak, pričom sme, pochopiteľne, nemohli vyčerpať ani základné znaky a problémy s tým spätté. Upozornili sme na dom, ale už sme sa nevenovali otázke usporiadania domov či dvorov v dedine. Aj v tejto oblasti nastali vo vede hlboké, priam revolučné premeny. Bol nadobro vyvrátený názor, že forma dediny je prejavom národného charakteru, etnicity. Dlho proklamovaný názor o tom, že okruhlica alebo ulicovka sú typickým

prejavom slavinity, etnickej osobitosti vývoja dediny, ostala nepotvrdená, ba priam vyvrátená. Z územia západných Slovanov, kde máme zatiaľ najviac archeologicky preskúmaných dedín, sa ukazuje zovšeobecňujúci poznatok, že osady 6. - 13. storočia sú osadami typicky hromadovými, neusporiadanými. Jednotlivé dvory /čím myslíme obytný dom spolu s hospodárskymi staveniskami typu: pec, studňa, prístrešok pre dobytok, stodola/ležia vedľa seba, sú oddelené plotmi alebo cestami a nijako nemožno vypozorovať, že by tu jestvovalo prísnejšie členenie podľa nejakých situačných princípov. Ak možno predsa len vypozorovať akýsi sídliskový zámer, tak je to v najstaršom type dedín 6. - 7. storočia, kde máme do činenia s dedinou úplne malou, o rozsahu 5-7 domov predstavujúcich vo svojej štruktúre jeden dvor. Ide najpravdepodobnejšie o osadu založenú jednou veľkou rodinou, ktorá tu umiestnuje svojich 30-50 členov /mám tu na mysli výskumy v dnešnom Dessau-Mosigkau v NDR, alebo náš výskum Březno u Loun/. Utvrdenie v názore o veľkorodinnom sídliskovom podniku umocňuje poznanie zo slovanskej dediny Tornow, okres Calau v NDR, kde sedliaci svoje dvory štrukturovali tak, že v strede dvora vystavili jeden veľký dom. Pri ňom stáli niektoré hospodárske budovy a za nimi záhrady. Takýto je stav 7. storočia. V 8. storočí, keď v Tornowe vzniklo hradné panstvo, veľké domy zmizli a na miesto nich vznikajú malé domy, pričom počet hospodárskych stavieb vytvárajúcich dvor sa zmenšuje. Pri tejto premene sa súčasne zväčšuje a prebudúva dvor majiteľa dediny. Je tu nová dispozícia jeho domu, vzniká viacej hospodárskych stavieb, pričlenené sú drobné domy pre služobníctvo, ale aj pre sedliakov-roľníkov, ktorí sú v osobnej závislosti od zemepána v jej rozličnom stupni: od otrokov nevoľníkov, až po bezprostredne závislé obyvateľstvo slodiálneho typu. Ukazuje sa teda, že vznikom hradov akéhokoľvek druhu vzniká nová situácia, kedy dediny prestávajú byť nezávislým sídliskovým zhlukom rozloženým v menšom, či väčšom priestore, ale sa dostávajú do mnohorakej závislosti na hrade. S hradom potom tvoria

nielen osobitný komplex sídliskový, ale aj hospodársky a sociálny. Toto poznanie vytvára potom i novú situáciu pri výskume dediny a tvorí jeden z medzníkov, jednu z príčin štrukturálnych zmien dediny. V každom prípade výsledkom tejto štrukturácie je zánik osád formovaných veľkorodinným princípom akéhokoľvek typu a nástup osád iného druhu, s iným hospodársko-spoločenským poslaním. Ak vezmeme do úvahy chronologickú hranicu vzniku hradísk u západných Slovanov - 7. - 8. storočie - dostaneme aj chronologický predeľ prvého a najstaršieho typu dediny a súčasne i medzník pravidelností veľkorodinných foriem ako fungujúcich hospodárskych a sociálnych jednotiek. Od vzniku hradskej organizácie dôslednejšie začína vystupovať do popredia územný organizačný princíp v celej jeho zložitosti a mnohostrannosti.

Pohľad na dejiny Bratislavy

Darina Lehotská

Bratislava, hlavné mesto Slovenskej socialistickej republiky neleží v srdci Slovenska ako iné hlavné mestá vo svojich krajinách, ale na jeho juhozápadnom okraji. Tu sa od pradávna vytvorili mimoriadne výhodné podmienky na osídlenie, ktoré sa v ďalšom vývine len zlepšovali.

Mesto sa rozprestiera pod južnými výbežkami Malých Karpát práve v kraji známom výborným vínom. Napravo leží najúrodnejšia oblasť Slovenska - Podunajská nížina, nevyčerpateľná zásobnica obilia, dnes už s bohatým priemyslom. No najdôležitejšia pre Bratislavu je jej poloha na Dunaji, hneď po prechode hraníc s Rakúskom, kde staroveký Danubius - západná časť Dunaja - odovzdáva vody svojej východnej časti zvanej Ister, Istros. Tok tejto európskej veľrieky umožňoval čulé obchodné styky medzi západom a východom Európy, do ktorých sa zapájala aj Bratislava. Vtok Moravy do Dunaja pri Devíne, dnes časti Bratislavy, umožnil obchod aj so severnými a západnými susedmi.

Preto aj keď Bratislava neleží v srdci Slovenska, má

pre túto krajinu, ako jeho politické, hospodárske, spoločenské, a kultúrne stredisko, význam sprostredkovateľa výmeny hmotných i kultúrnych hodnôt nielen so stredoeurópskym zázemím, ale i s ostatnými časťami Európy.

V dejinách Bratislavy možno sledovať dva horizonty. Užší predstavuje starú Bratislavu, jej veže, námestia, ulice, kedysi centrum mesta, pôvodne zovreté hradbami, neskoršie rastúce najmä továrenskými štvrťami smerom na východ, sever a juh, i s robotníckymi koloniami v ich pozadí a s vilovými štvrťami na pahorkoch mesta. Širší horizont, ktorý pozná návštevník Bratislavy najmä pohľadom zo Slavína, zahrnuje nielen jadro mesta, ale i jeho zázemie, ktorého časť súvislou zástavbou dodnes už splynula s organizmom mesta, väčšia časť ešte vykazuje znaky pôvodného poľnohospodárskeho charakteru. Z 15 lokalít je to pruh obcí na západe inklinujúcich k Záhoriu - Devín, Devínska Nová Ves a Záhorská Bystrica, s mestom už splynuli Karlova Ves, Dúbravka a Lamač; skupinu obcí na juhu predstavuje Petržalka, Rusovce, Jarovce a Čuňovo; na severe a severovýchode Rača a Vajnory, dodnes s výrazným ľudovým svojrázom; na východe Prievoz, Vrakuňa a Podunajské Biskupice. Územie, ktoré ukazuje tento širší horizont, zaberá dnes plochu 370 km^2, na ktorej žije dnes vyše 350 000 obyvateľov.

V tomto texte budeme sledovať najstaršie osídlenie územia Bratislavy od konca 3. tisícročia pred naším letopočtom, keď sa neolitickí roľníci usadili v Mlynskej doline, pri dnešnej Karlovej Vsi, Lamači a Dúbravke. Od r. 2500 pr. n.l. sa budovali pevné stavby na devínskom a bratislavskom hradnom návrší i pod nimi, na území mesta na Kapitulskej, Jiráskovej ulici, na Dibrovom námestí a inde. Mimoriadne bohaté je osídlenie v dobe bronzovej /1800-700/ v Devínskej Novej Vsi, na Devíne a jeho podhradí, pri Vajnoroch, Rači, na Košickej ulici, ako aj v Rusovciach.

Pri stálom pohybe obyvateľstva sa tu v 1. storočí

pr. n.l. utvára keltské oppidum - komplex osád špecializovaného charakteru, ako štvrť remeselníkov /Gottwaldovo námestie, Žilinská ulica/, obchodníkov a iných špecialistov /Hurbanovo námestie, námestie SNP, Michalská, Leningradská, Kapitulská ulica, nádvorie Starej radnice/. Poľnohospodári tejto doby zanechali stopy medzi Levínom a Záhorskou Bystricou, od Mlynskej doliny po Dúbravku, na východe medzi Trnávkou a Vajnormi, na severe na Kolibe a v Rači. Mimoriadne vzácne sú početné nálezy mincí, koncentrované okolo Bratislavy v takej miere, že na ich základe ju možno považovať za stredisko ríše galských Keltov na čele s kniežaťom Biatekom. Jeho meno nesú najpočetnejšie keltské mince, tzv. biateky, razené priamo na území Bratislavy v r. 60-40 pr. n.l. Bratislava prežíva vrcholné obdobie barbarskej civilizácie, odtiaľto sa rozvíja obchod smerom na východ, západ i juh. Po prelome letopočtu ich civilizácia zaniká, Keltí ustupujú pod tlakom Rimanov a germánskych Kvádov.

Na začiatku letopočtu delí naše územie od teritória Rímskej ríše Limes romanus. Na západ od Bratislavy sa začína reťaz pevností od Vindobony-Viedne cez Carnuntum-Hainburg, Gerulatu-Rusovce smerom na Aquincum-Budín. Od začiatku 2. stor. n. l. budujú Rimania vojenské stanice aj na bratislavskom a devínskom hradnom návrší a severnejšie v Stupave, ale usadzujú sa aj na vincerých miestach v meste /Leningradská, Jiráskova, Michalská ulica/, ba aj mimo jeho centra /Kalinovského ulica, Tehelné pole, Mlynské nivy, Trnávka, Rača, Rusovce, Petržalka, Patrónka a Lamač/. Pamiatkou na Rimanov je vínna réva, ktorú sem priniesli a začali pestovať.

Po pohyboch v čase tzv. sťahovania národov sa tu usadzujú v 5. a 6. stor. Slovania, budujú sídliská a zanechávajú veľké pohrebiská v Devínskej Novej Vsi, pri Devínskom Jazere, v dnešnej Botanickej záhrade a vo Vajnoroch. Podľa najnovších výskumov /M. Kučera/ práve táto západná

oblasť prichádza do úvahy ako hlavné mesto Samovej ríše /medzi r. 623-658/. Neskoršie, už v období Veľkej Moravy sa rozvíja ďalšie osídlenie v Záhorskej Bystrici, Karlovej Vsi, Dúbravke a Lamači. Na devínskom a bratislavskom hradnom návrší stoja pevné hrady. Hrad Devín sa stal významnou pohraničnou pevnosťou spomínanou vo Fuldských análoch z roku 864 ako "Dovina".

Len nedávno sa docenil význam Bratislavského hradu ako dôležitého strediska politického a kultúrneho života širokého zázemia, s kostolíkom, ktorý bol súčasníkom Pribinovho kostolíka v Nitre z roku 830, so sídlom veľkomoravského kniežaťa Braclava alebo Braslava, možno tretieho Svätoplukovho syna, podľa ktorého dostal hrad názov "Braslavgrad", spomínaný v nemeckých kronikách ako Brezalauspurc, Braslavespurch. V areáli hradu vedľa kamenného paláca a iných budov stála veľkomoravská bazilika, pri ktorej sa konali "božie súdy". Na hradnom návrší, smerom na východ ležali domčeky remeselníkov a chalúpky služobníkov pána hradu, pri kostole sa rozprestieral cintorín, do ktorého v niekoľkých vrstvách pochovávali domáce najskôr veľkomoravské, potom slovienske obyvateľstvo až do konca 12. stor. Tunajským brodom pod hradom, ktorý poznali už Rimania, sem prichádzali cudzí kupci z východu i zo západu a na veľkomoravskom trhovisku zamieňali svoj tovar za výrobky domácich remeselníkov a poľnohospodárov.

Roku 907 sa strhla veľká bitka medzi Bavormi a Maďarmi práve pri Braslavovom hrade. Víťazstvo Maďarov znamenalo súčasne pád Veľkomoravskej ríše. Bratislavský hrad dostal nového pána - slovienske knieža Božena, ktorý mu dal nový názov - základ latinského Posonium, prevzatého Maďarmi ako Pozsony. Slovienske obyvateľstvo tu žilo naďalej, aj keď územie postupne prechádzalo pod správu Uhorska. Hrad dostal nové opevnenie, na základoch veľkomoravskej baziliky postavili nový kostol sv. Spasiteľa s latinskou liturgiou.

Pri ňom sa utvorila kapitula s právom božích súdov a pravdepodobne už aj so školou.

V prvých storočiach uhorského stredoveku zohral Bratislavský hrad nerez funkciu nedobytnej pevnosti proti Rakúsku i v bojoch medzi uchádzačmi o uhorský trón. V jeho podhradí stála mýtna stanica /prebudovaná r. 1252 ako Vodná veža/ a neďaleko nej sa vytvorilo stredoveké trhovisko. Ako obchodné stredisko je Bratislava známa už r. 1051, v polovici 12. stor. ju arabský cestovateľ Idrizi charakterizuje ako mesto s husto nad sebou nastavanými domami a veľkými zásobami potravín. Začiatkom 13. stor. sa územie na východ od hradného návršia začína vyvíjať na mesto. Z hradu sa sem sťahuje kapitula, po r. 1221 sa na základoch staršej kaplnky začína stavať veľký kostol s dvojakým patrocíniom - sv. Spasiteľa a sv. Martina. Pri ňom vyrástla osada kupcov a remeselníkov, ako aj vinohradníkov, ktorí už v polovici 13. stor. mali vlastného richtára a správu, používali vlastnú pečať s vyobrazením mestských hradieb. Hradby výrazne oddeľovali novú osadu od vlastného Podhradia, ktoré ostalo naďalej poddanskou obcou a neskoršie mestečkom bratislavského hradného panstva. Vojny Uhorska s Přemyslom Otokarom II. v 70. rokoch a s rakúskymi vojvodmi v 80. rokoch viac ráz poškodili rastúcu Bratislavu. Napriek tomu a najmä napriek nevraživosti bratislavského župana dostala Bratislava 2. decembra 1291 mestské výsady.

Vinohradníctvo, remeslá a obchod sa stali natrvalo základnými zdrojmi hospodárskeho rozvoja Bratislavy, ktorá vyrástla do polovice 15. stor. na šesťtisícové mesto. Správu mal v rukách patriciát - zámožní obchodníci, vlastníci rozsiahlych viníc, ktorí bývali na Hlavnom námestí /dnes námestie 4. apríla/ v kamenných domoch s vežami. Strednú vrstvu tvorili remeselníci, majitelia menších viníc a kupci, obývajúci ostatné ulice mesta. V rozsiah-

lych bratislavských viniciach, dielňach, obchodoch, ako pomocníci v službách patriciov i mesta pracovali príslušníci mestskej chudoby. Vyššie spoločenské vrstvy boli v stredoveku prevažne nemecké.

Hospodársky úspešné mesto malo dobré podmienky pre kultúrny rozvoj. Prvým strediskom je dóm s kapitulou a školou. V rastúcom meste sa rozvíja stavebná činnosť, posilňujú sa hradby, stavajú sa početné svetské budovy, ale vyrastajú aj gotické kostoly, napríklad kostol sv. Martina, na predmestiach sv. Michala a Vavrinca, na Podhradí sv. Mikuláša, ako aj kostoly františkánov a klarisiek, kaplnky a pod.

Škola, ktorú sme predpokladali už na hrade, sa písomne spomína r. 1302 v suvislosti s povinnostami učiteľa a spevom žiakov. R. 1365 sa prebudúva na svetskú školu, ktorá má vychovávať mladých mešťanov, ale aj deti z radov mestskej chudoby. V tom čase má už Bratislava školy aj pri kostole sv. Michala a Vavrinca, na Vydrici /od r. 1390 súčasťou mesta/ blízko klariského kláštora. V 15. stor. bolo tu najmenej 5 základných škôl a ďalšie tzv. uličné školy. Okrem toho pri kapitule, priamo v dóme pôsobila písárska a iluminátorská dielňa, osobitné skriptóriá boli na hrade, v kláštoroch i na radnici. Rozhodnutie kráľa Mateja I založiť Academiu Istropolitanu znamenalo len dovršenie tohto kultúrneho rozvoja mesta. R. 1467 prijali domy nebohého mešťanostu Gmeittla na terajšej Jirásekovej ulici prvých žiakov a profesorov, medzi nimi i svetoznámeho astronóma Juraja Müllera-Regiomontana a vedcov z Poľska, Nemecka, Talianska a z územia Slovenska. Medzi jej externých učiteľov patril Ján Han z Weytry, predstaviteľ kultúrneho života Bratislavy.

16. a 17. storočie poznačili turecké vojny a protihabsburgovské povstania, v ideovej oblasti reformácia a protireformácia. Desať rokov po krutej porážke uhorského vojska pri Moháči, teda r. 1536 vyhlásil uhorský snem Bratisla-

vu za hlavné mesto Uhorska, sídlo ústredných úradov, korunovačné mesto uhorských kráľov a sídlo uhorského snemu. Bratislava bola dostatočne opevnená, vnútri hradieb sa rozvíjali najmä tie remeslá, ktoré pracovali pre armádu, aj vinohradníci a obchodníci výhodne kupčili s vojskom. Nepríjemnosti spôsobovali však cudzí vojaci pobývajúci prechodne v meste a zvyšujúce sa vojenské dávky a dane. Turci Bratislavu nedobyli, mesto však bolo vystavené priamym útokom v čase stavovských povstaní v 17. stor., najprv pod vedením Štefana Bočkaia, potom Gabriela Betlena, po r. 1671 likvidáciou sprisahania uhorských veľmožov, keď okrem priamych účastníkov mimoriadny bratislavský súd odsúdil aj mnoho ďalších podozrivých na doživotné väzenie a na galeje. Rozruch v meste spôsobilo aj povstalecké vojsko Imricha Tökölyho a na okolí boje kurucov Františka Rákociho II. Nepokoje boli však v meste, kde sa viac ráz vzbúrili mešťania proti šľachte, a na blízkom okolí v Devíne, kde r. 1616 poddaní povstali proti krutému zemepánovi Jánovi Keglevičovi, a dosiahli splnenie svojich požiadaviek.

Už od prvej tretiny 16. storočia sem prichádzali maďarskí a chorvátski utečenci z južných oblastí Uhorska. Usadili sa sčasti v meste, sčasti - najmä Chorváti - na okolí, kde si založili nové obce /Lamač, Dubravka, takmer nové osídlenie v ďalších obciach/. V 17. stor. silná rekatolizácia sem vyháňa z Rakúska protestantov /najmä do zrievozu/ a po bitke na Bielej hore prichádza do Bratislavy a na západné Slovensko vôbec mnoho českobratských rodín. Silný bol aj pohyb domáceho, slovenského obyvateľstva. Rastúci počet Slovanov si vyžaduje od polovice 16. stor. zriadenie stáleho miesta slovenského kazateľa v dome /prvým bol Bartolomej Sobolič od r. 1566/, od začiatku 17. stor. majú svoj zbor aj slovenskí evanjelici, súčasne sú v meste základné školy oboch vierovyznaní. Počiatky stredného

školstvo v Bratislave vedú už do polovice 16. stor., škola však zanikla. R. 1607 si založili strednú školu - gymnázium - bratislavskí evanjelici a r. 1626 tu začína pôsobiť jezuitské gymnázium. Kultúrny profil dopĺňuje činnosť prvých bratislavských tlačiarní. Stavebná činnosť na priestore zovretom hradbami je obmedzená, aj tak sa budujú dva evanjelické kostoly a meštianske domy v renezančnom slohu, v druhej polovici 17. storočia s postupujúcou rekatolizáciou sú to prvé barokové sakrálne i svetské stavby.

18. stor. predstavuje mimoriadne zložité obdobie v dejinách mesta, ktoré má na jeho začiatku 9000 obyvateľov, r. 1782 už 33 000 obyvateľov. Tradičné hospodárske odvetvia sa rozvíjajú, popri ďalej pracujúcich remeselníckych dielňach vzniká v meste 35 manufaktúr. Obchod prekvitá na dovtedy nevídanej úrovni.

Ústredné úrady a výhodné miesta v nich privábili sem, stovky úradníkov, pričom vedúce funkcie si vyhradzuje vysoká šľachta, stavajúca si nádherné paláce. Dva ústredné úrady, Bratislavská stolica a mesto Bratislava zamestnávajú spolu najmenej 1000 osôb. Predtým nevídaný rozvoj prekonáva aj školstvo, Bratislava dostáva prezývku "malá Halle" - mesto škôl. Vzrástol počet základných škôl. Tri boli slovenské. Naďalej tu pôsobia dve stredné školy. Katolícke gymnázium preslávil najmä profesor Jur Sklenár, evanjelické jeho rektor - polyhistor Matej Bel. Po zrušení Trnavskej univerzity prechádza do Bratislavy právnická akadémia. Jozef II. zakladá práve v tomto meste generálny seminár na výchovu svetských kňazov. Tu študuje Anton Bernolák.

V Bratislave pracujú viaceré tlačiarne, v ktorých vychádzajú noviny všetkých troch národností: nemecké Pressburger Zeitung, slovenské Prešpurské noviny, maďarské Magyar hírmondó.

Lesk spoločenského života zvyšujú časté návštevy panovníčky, najmä po prestavbe Bratislavského hradu, ako sídla

miestodržiteľa Albrechta a jeho nádhernej obrazárne. Rozsiahle stavebné práce najmä na Jiráskovej a Nálepkovej ulici, ale aj inde, privábili do mesta početných výtvarníkov, umelcov, spoločenský ruch zase hudobníkov a hercov. V kultúrnych dejinách Bratislavy tohto obdobia sa spomínajú mená výtvarníkov J. R. Donnera, Bratislavčanov bratov Messerschmidtovcov, aj pre tunajších objednávateľov robí svoje vynálezy J. W. Kempelen, mapy a plány S. Mikovíni, v palácoch šľachty koncertujú nadaní mladí umelci, ako W. A. Mozart, F. Liszt a ďalší, svoje diela tu komponuje a diriguje J. Haydn, tu sa narodil J. N. Hummel.

Zásah do tohto života urobil Jozef II., ktorý zistil, že Budín a Pešť už dostatočne vyrástli a r. 1783 sa rozhodol prestahovať ústredné úrady do tohto pôvodného hlavného mesta Uhorska. Bratislava ostala naďalej len korunovačným mestom /do r. 1830/ a sídlom uhorského snemu /do marca 1848/.

Začiatok 19. stor. našiel Bratislavu s ochromenou ekonomikou, ochudobneným spoločenským životom, ale s prebúdzajúcim sa národným životom Slovákov. V tejto druhej fáze národného obrodenia /po bernolákovcoch/ ho reprezentuje najmä J. Kollár, P. J. Šafárik, F. Palacký, J. Benedikti-Blahoslav, neskoršie aj profesor bratislavského lýceá Juraj Palkovič. Po nich prichádza tretia generácia obrodencov - štúrovci, s bohatým politickým a národnobuditeľským programom. Táto skupina povýšila /so súhlasom zástupcu bernolákovcov J. Hollého/ r. 1843 za spisovnú reč Slovákov stredoslovenské nárečie. Sám Ľ. Štúr rozvíjal program svojej generácie na stránkach Slovenských národných novín /1845-1848/ a ako poslanec mesta Zvolen horlil na uhorskom sneme za zrušenie poddanstva a za národné práva Slovákov.

Po revolúcii 1848-1849 sa Bratislava stala dôležitým strediskom priemyslu. Do r. 1900 tu vyrástlo vyše 50 väčších moderných podnikov, samo mesto si vydržovalo plynáreň, vo-

dáreň, elektráreň. Súčasne sa formovala robotnícka trieda, ktorá aj tu r. 1869 založila prvý vzdelávací spolok Napred -Vorwärts-Előre. Buržoázne úrady sledovali a prenasledovali každý prejav robotníckeho hnutia a súčasne aj slovenského národného hnutia, ktoré sa udržovalo najmä na bratislavských školách /spolok Zora a i. na lýceu, Napraj na Právnickej akadémii/. V kultúre oživovali nové tradície najmä v hudbe, podnetom bolo 100. výročie narodenia tunajšieho rodáka J. N. Hummela, ktoré sem privábilo umelcov svetového mena. Kultúra získava nového producenta i konzumenta v meštianstve, ale aj v robotníctve /robotnícke spevokoly, divadelné krúžky, turistické a športové spolky/, v obyvateľoch okolitých obcí /najmä Vejnory a nemecké tradície v Prievoze/.

Po ťažkých rokoch prvej svetovej vojny, pod vplyvom zásady samourčovacieho práva národov vznikla Československá republika a s uznaním ekonomických výhod a tradícií bernolákovskej, kollárovskej a štúrovskej Bratislavy rozhodli sa Slováci prijať toto mesto za svoje stredisko v každom odvetví verejného života. A touto novou funkciou od 1. januára 1919 nastala nová fáza rozvoja mesta, ktorý však obmedzila svetová hospodárska kríza. Do 10 000 osôb bolo nezamestnaných, to znamenalo núdzu, nedostatok bytov, zlé podmienky v školstve aj v iných oblastiach života.

Bratislava je sídlom celoslovenských ústredí kultúrnych, osvetových, umeleckých a iných spolkov a inštitúcií. Budova Národného divadla je výrazným strediskom divadla a opery, hudba má početné ďalšie stánky. Usporadúvajú sa výstavy, prednášky. Robotnícka akadémia, početné spevokoly pomáhajú dvíhať aj kultúrnu úroveň robotníctva, najmä mládeže. Rozvíja sa aj šport. Napriek veľkým ťažkostiam sa buduje školstvo všetkých typov. R. 1919 sa zakladá Univerzita Komenského, vznikajú početné odborné školy, venuje sa pozornosť aj estetickej výchove, prekonávajú sa ťažkosti

na nižšom stupni škôl. Vychádzajú tu početné noviny a časopisy, pracujú vydavateľstvá krásnej i odbornej literatury. Na kultúrnom živote mesta má svoj podiel aj maďarská a nemecká menšina.

Roku 1938 zosilnel tlak fašizmu, 8. októbra prichádza do Bratislavy slovenská autonómna vláda a súčasne ustupuje do ilegality KSČ. Odvtedy má toto mesto dvojakú funkciu: od 14. marca 1939 je hlavným mestom fašistickej Slovenskej republiky, a súčasne sa tu sústreďuje ilegálna činnosť pokrokových síl na čele s komunistami. Ilegálne vedenie Komunistickej strany pripravuje program ozbrojeného boja - slovenského národného povstania. Aj keď sa tento boj odohral na území vzdialenom od Bratislavy, početní jej obyvatelia sa ho aktivne zúčastnili a mnohí z nich obetovali aj svoje životy. Početné pamätné tabule i spoločný pomník na cintoríne v Slávičom údolí pripomínajú ich hrdinský postoj a obete.

4. apríla 1945 oslobodili Bratislavu spod fašistickej nadvlády vojská II. ukrajinského frontu Sovietskej armády, podporované útokom sovietskej dunajskej flotily. Symbolom tohto zápasu a súčasne výrazom nástupu nového života je pamätník Slavín.

Prvou úlohou po prechode frontu bolo odstránenie škôd. Doriešil sa dvojročný plán hospodárskej obnovy. Druhou, ešte vážnejšou úlohou bol politický zápas o budúcu tvár Československa. V znamení ostrých politických zápasov sa uskutočnila 23. februára 1948 veľká manifestácia pracujúcich, ktorí nasledujúceho dňa jednohodinovým štrajkom podporili pražských súdruhov a postavili sa za program Klementa Gottwalda. Začala sa cesta k socializmu, ktorá doslova pretvorila Bratislavu na moderné veľkomesto.

Už pohľad na dnešnú metropolu Slovenska hovorí o úspešných desaťročiach neúnavnej práce, neustávajúcej výstavby a budovateľského úsilia pracujúcich hlavného mesta Sloven-

skej socialistickej republiky. A právom možno povedať, že dnešok znamená vyvrcholenie toho všetkého, o čo sa usilovali, za čo pracovali a bojovali dlhé generácie obyvateľov tohto mesta v minulosti.

Súčasná slovenská hydronymia

Milan Majtán

1. Názvy vodných tokov patria medzi najstaršie doložené vlastné mená, pričom pri nich máme k dispozícii aj dostatočné množstvo starých dokladov. Súvisí to s tým, že vodné toky boli od pradávna spoľahlivými orientačnými prvkami v teréne a tvorili prirodzené hranice. Aj v stredoveký ch donačných a metačných listinách nachádzame množstvo názvov z hľadiska dnešnej komunikácie bezvýznamných a často dnes aj bezmenných malých vodných tokov. Súvisí to iste s tým, že vodné toky patrili donedávna medzi objekty prakticky nemenné, hoci časom mohli meniť a premiestňovať svoje koryta. Pozoruhodné je to najmä preto, že živých, miestnym obyvateľstvom používaných názvov malých vodných tokov pri terénnom výskume zistíme menej ako v prístupných hydrologických, kartografických a iných prameňoch, teda opačne ako pri terénnom výskume terénnych názvov.

Pri onomastických výskumoch treba postupovať aj od pomenovaných objektov k ich pomenovaniam, treba brať do úvahy viacmennosť /viacnázvovosť/ i varientnosť, čo sa prejavuje v toponymii zvyčajne na rovine starší názov - novší názov,

všeobecne - individuálne používaný názov, nárečová - spisovná podoba názvu, neštandardizovaná /neoficiálna/ - štandardizovaná /oficiálna, úradná/ podoba názvu, citovo neutrálny - expresívny názov, pôvodný /autochtónny/ - do iného jazyka substituovaný /adaptovaný/ názov a pod., napr. Granous - Gron, Gran - Goron, Garam - Hron, nárečí. i Hrôn /Hron/; Teplica - Jelšava - Muránka /Muránka/; Pilava, Pelava, Pelava - Plevanský potok - Gidra /Gidra/ a pod. V hydronymii, osobitne pri riečnych názvoch /potamonymách/ viacnázvovosť zväčšuje ešte okolnosť vyplývajúca z charakteru vodného toku, ktorý preteká spravidla viacerými katastrami, desiatkami mikrorajónov s vlastnou toponymiou /mikrotoponymiou/. Významné toky majú názvy ustálené, ale menej významné toky majú od prameňa po ústie obyčajne aj v jednom časovom priereze viac názvov. Vzniká tu viacnázvovosť osobitného druhu, akási tautonymia /paralelný jav je v dialektológii pri rozličných pomenovaniach jednej reálie/. Nie je zriedkavosťou, že 30-40 km dlhý vodný tok má nielen dva, ale aj štyri alebo päť názvov, ktoré môžeme zistiť pri súčasnom heuristickom výskume v teréne, ako aj pri štúdiu súčasných /hydrologických, kartografických, etnografických a i./ aj historických prameňov, napr. Barvienský potok - Kučiščorfský potok/Csukárpatak - Trniansky potok - Sisak, Sisek - Šifák - Stoličný potok - Župný kanál /Stoličný potok/; Vrbovok, Vrbovčok/Wyboukpotoka - Chruchoď, Churchoď /Vrbovok/ a pod. Pri diachronickom výskume a spracúvaní je prirodzene samotný heuristický výskum namáhavejší, lebo identifikácia názvov s objektmi je ťažšia a zložitejšia. Pri súčasnom štandardizovaní geografických názvov sa pre každý tok štandardizuje iba jeden názov.

Pozornosť si zasluhujú aj názvy častí vodných tokov, najmä pomenovania miest na kúpanie, na pranie, na napájanie dobytka, názvy brodov, názvy nebezpečných úsekov toku pri vodnej doprave, pri splavovaní dreva a pod. Sem patria aj názvy rybárskych stanovíšť na brehoch vodných nádrží. Uve-

dené typy názvov sa nezhodujú vždy s chotárnymi názvami, s názvami poľnohospodársky využívaných objektov nachádzajúcich sa v tesnej blízkosti týchto úsekov. Termín pre túto vrstvu názvov nie je ustálený, pojmovo by najviac vyhovoval termín pobrežný, príbrežný názov /pobrežná, príbrežná toponymia/, hoci sa tento termín využíva doteraz iba na pomenovanie objektov tohto druhu na morskom pobreží.

Uvedené osobitnosti /špecifické vlastnosti/ hydronymie zisťujeme už pri prvej fáze výskumu, pri zbieraní, triedení a identifikovaní názvov. Ďalšie problémy vyplývajúce zo špecifiky hydronymie treba riešiť pri vlastnej interpretácii názvov.

Z etymologického hľadiska sú menej priezračné najmä názvy väčších tokov. Staršie výklady názvov slovenských tokov sú sústredené v klasickom diele V. Šmilauera Vodopis starého Slovenska /1932/, v ktorom je spracovaná slovenská hydronymia doložená v listinách do konca 13. storočia. Osobitné štúdie vznikli neskôr o názvoch Hornád a Topľa. Najnovšie a v mnohom pozoruhodné výklady názvov Váh, Dudváh, Uh, Orava, Nitra, Laborec, Latorica, Bodrog, Bodva, Ipeľ, Rimava, Vlára a i. od prof. Š. Ondruša nenachádzajú vždy kladný ohlas. Ďalšie názvy, ako sú napr. Poprad, Ondava, Torysa, Kysuca, Vyčoma, Drietoma, Perec a i. čakajú ešte na prijateľnejšie výklady.

Z lexikálno-etymologického hľadiska priezračnejšie názvy tokov vznikli väčšinou z apelatív a sú motivované charakterom toku, dna a okolitého terénu /pôdy, porastu a pod./. Viaceré názvy, najmä názvy menších tokov vznikli aj z osadných a iných geografických názvov a z osobných mien. Z geografických názvov utvorené názvy vodných tokov sú motivované príslušnosťou k danému objektu, z osobných mien utvorené názvy poukazujú na osobné vlastníctvo terénu, ktorým tok preteká. Osobitným typom sú názvy prítokov odvodené od názvov tokov, do ktorých sa vlievajú.

Zo štruktúrno-typologického hľadiska väčšinu názvov vodných tokov predstavujú jednoslovné pomenovania, substantíva. Hojné sú názvy s príponami -ava/-va /napr. Bebrava, Čičava, Ručava, Jelšava, Myjava, Orava, Rimava, Roňava, Rudava, Žitava; Bodva, Gortva, Ľukva/, -ica /Blatnica, Bystrica, Hradištnica, Iľovnica, Lukavica, Moštenica, Poltarica, Riečnica, Rimavica, Rohožnica, Rudnica, Sitnica, Skalica, Sopotnica, Teplica, Žarnovica/, -ka /Bošáčka, Dlhopoľka, Očovka, Rokoška, Rudavka, Svarínka, Sninka/, -anka/-ianka /Belianka, Osrblianka, Teplianka, Vavrečanka, Vrátňanka/, -ina /Blatina, Bystrina, Ramžina, Širočina/, -ňa /Dršňa, Jelešňa, Lišňa/; -ec /Bobrovec, Dovalovec, Hnilec, Hronec, Kalinovec, Kamenec, Krivec, Lukavec, Rakovec, Rydzavec, Surovec, Turiec, Vážec, Vonžovec/, -ek /Jamníček, Turček/, -ok /Kalinovok, Vrbovok/, -ík /Istebník, Jelšovík, Kalník, Lučeník, Medzihradník, Mútnik, Ostružník, Rudník, Tisovník, Zabidovčík/, -ák/-iak /Kremeniak, Všivák/, -ín /Korčín, Salatín, Svarín, Žilín/, -an /Hasprunan/, -ov /Brunov, Hričkov, Kalinov, Kňazov, Lukov, Sekčov/. Vo väčšine prípadov tu môže ísť o substantivizované tvary po elipse základného člena pôvodne dvojslovného pomenovania. Eliptický vznikli aj adjektívne názvy, napr. Blatná, Čremošná, Lúčna, Mlynná, Parná, Rohozná, Rybná, Slaná, Tmavá, Trstená, Zolná.

Názvy menších tokov sú zvyčajne viacslovné, adjektívno-substantívne, najčastejšie so substantívami potok, voda, rieka, napr. Čierna voda, Slatinský potok, Stará Mláka, Stará rieka, Stupavský potok a pod. Pramenné časti najmenších tokov rovnako ako studničky /prameňe/ majú názvy predložkového typu, napr. Spod buka, Z lesa.

Pri etymologickom a lexikálno-sémantickom výklade ťažkosti súvisia so starobylosťou názvov /v súvislosti s vývinom lexiky/ a s migračnými pohybmi obyvateľstva v minulosti /substrátové javy/, okrem toho ešte aj s rozmanitými /aj mimojazykovými/ súvislosťami medzi rozličnými objektmi,

patriacimi do rozličných tried, ako aj medzi jednotlivými triedami vlastných mien.

Často treba riešiť otázku prvotnosti názvu, najmä pri porovnávaní hydroným s ojkonymami. Pri rovnakých /akoby homonymných/ názvoch je častejší a pravidelnejší spôsob vzniku ojkoným z hydroným /Slatina ⟶ Slatina/, ale poznáme aj opačný postup, vznik hydronyma z ojkonyma, keď názvy menších a celkom malých tokov vznikali naopak z osadných a terénnych názvov. Prevažná väčšina názvov menších tokov má však názvy odvodené z osadných názvov príponami /Ľupča ⟶ Ľupčica, Ľupčianka/. Takto derivované názvy majú dnes aj niektoré väčšie toky, ktoré stratili svoj pôvodný orientačný význam a významnosťou ich prevýšili mestá a osady, ktoré vznikli na ich brehoch a boli pomenované podľa nich /Krupina ⟶ Krupina ⟶ Krupinica/. Tieto derivované názvy vodných tokov vznikli neskôr ako výsledok toponymickej polarizácie, keď sa ukázala potreba formálne odlíšiť svojím spôsobom homonymné geografické názvy dvoch odlišných a blízko seba sa nachádzajúcich objektov. V procese toponymickej polarizácie sa nezmenili názvy tokov vtedy, keď popri pôvodnom názve toku existovala aj deminutívna podoba názvu ako pomenovanie jeho prítoku, napr. Nitra: Nitra - Nitrica, Myjava: Myjava - Myjavka; výnimočne sa utvoril nový názov inou príponou, napr. Zolná: Zolná, Zolnianka - Zolnica. V osobitných prípadoch vznikli na pomenovanie tokov názvy, napr. Parnica ⟶ Párnica - Zázrivka; Vaňec ⟶ Vaňec - Biely Váh; Jelšava ⟶ Jelšava - Muráňka, Muráň.

2. Ako príklad rozoberieme názvy Krupina - Krupinica.

Mesto Krupina sa nachádza v južnej časti stredného Slovenska na hornom toku riečky Krupinice. Ako osada je písomne doložené od r. 1238, od r. 1244 sa spomína ako slobodné kráľovské mesto. Najstaršie doklady jeho názvu majú maďarizovanú podobu Korpona /1238 Corpona, 1244 Curpuna a i./, ktorá vznikla adaptáciou názvu do maďarčiny /porov. krupa > korpa, slanina > szalonna/. Z latinizovanej maďarskej podoby

Karpona /1370 Carpona a i./ vznikla aj nemecká podoba Karpfen /1503 Kompen, 1509 Corppen a i./. Slovenská pôvodná podoba názvu je známa iba z neskorších slovenských písomností /1457 Crupyna, 1481 Krupina/.

Riečka Krupinica je 65 km dlhý pravý prítok Ipľa, pramení v Javorí a ústiaci v katastri mesta Šahy. V latinských písomnostiach je doložená od 12. stor. maďarizovaná podoba názvu Krupina (1135/1262 Corpona, 1255 Corponawizy, maď. víz "voda" a i.), v slovenských písomnostiach po 17. stor. Krupinica.

Názov osady vznikol z pôvodného názvu riečky Krupina a súvisí najskôr so sloven. adjektívom *krup- "hrubý, hrubozrnný", t.j. "riečka s kamenitým, štrkovitým /= hrubozrnným/ dnom". Podľa iného výkladu východiskovým základom je psl. adjektívum *krǫp- "krátky", ale adaptácia názvu do maďarčiny /Krupina > Korpona/ vedie k prvému výkladu. /So základom *krǫp- súvisí iste slovenský osadný názov Krupá; dnes obce Dolná Krupá a Horná Krupá; 1113 Crumba, 1256 Kurumpa, maď. Korompa/

Osadný názov Krupina vznikol z vodného názvu. Súčasný názov toku Krupinica vznikol neskôr, keď sa mesto stalo pri orientácii i pri spoločenskej komunikácii významnejším objektom ako rieka a ukázala sa potreba aj formálne odlíšiť obidva názvy. Toponymickou polarizáciou vznikol z pôvodného názvu Krupina dnešný názov Krupinica, vyjadrujúci vzťah geografickej príslušnosti toku k mestu. Názov Krupinica nie je teda názvom deminutívneho typu.

3. V súčasnej slovenskej hydronymii tvoria názvy vodných tokov s príponou -ica pomerne veľkú skupinu. Je ich viac ako 100. Vznik týchto názvov motivoval najčastejšie charakter toku, dna, terénu alebo porastu, ktorým tok pretekal, napr. Blatnica, Breznica, Bystrica, Hlinica, Iľovnica, Kamenica, Kysnica, Lednica, Lesnica, Rudnica, Sikenica, Skalica, Sopotnica, Štiavnica, Teplica, Voznica /< Hvozdnica/ a pod. Menšiu

časť tvoria názvy, ktoré boli utvorené príponou -ica z osadných názvov, napr. Drietomica, Hybica, Chocholnica, Konštica, Krupinica, Ľupčica, Poltarica, Svinnica, alebo vznikli ako zdrobneniny z názvov vodných tokov pri pomenúvaní ich menších prítokov, napr. Nitrica, Ondavica, Oravica, Rimavica, Zolnica, Žehrica, Žitavica.

Podrobnejšie si všimneme tieto dve posledné skupiny názvov:

A. Drietomica /1244 Drethoma/ - Drietoma; Hybica /1269 Hybe, 1273 Hibe/ - Hybe; Chocholnica - Chocholná; Ľupčica /1263 Lypche/ - Slovenská Ľupča; Konštica - Konská; Poltarica - Poltár; Svinnica - Svinná.

B. Nitrica /1271 Nytriche, 1252 iuxta minorem Nitriam/, pravý prítok rieky Nitra /1006 Nitra, 1113 Nitria/; Ondavica, horný tok Ondavky, pravého přítoku rieky Ondava; Oravica, ľavý prítok rieky Orava; Rimavica /1298/1360 Rymocha/, pravý prítok rieky Rimava /1246 Rima, 1298-1360 Ryma/; Zolnica, ľavý prítok riečky Zolná - iný ľavý prítok sa nazýva Malá Zolná; Žehrica /1272 fons parve Sygre, 1300 Sygriche/, ľavý prítok potoka Braniako /prv Žahra; 1293 Sygra, 1297 Sygra/; Žitavica /1318 Kywasytva, Kusitua, maď. kis "malý"/, pravý prítok rieky Žitava /1075/1124 Sitoua; do r. 1209 Žitava, potom pomaďarčená podoba Žitva/; Malá Žitava, dnes Hontianský potok je pravý prítok Žitavy; pravý prítok Hontianského potoka je Žikava, Žikavský potok /dnes Jarky, na ňom obec Žikava/ a ľavým prítokom Žikavka.

Ako z týchto ilustračných príkladov vidieť, názvy utvorené príponou -ica z osadných názvov /A/, majú zo stredoveku doložené pôvodné podoby bez tejto prípony. Podoby s príponou sú novšie, vznikli iba neskoršie /po 15. - 16. stor./ ako výsledok onymickej polarizácie alebo ako skutočné deriváty od osadných názvov /od ojkoným/ a vyjadrujú istý druh /geografickej/ príslušnosti toku k osade. Podobným spôsobom vznikli aj niektoré hydronymá s príponami -ka, napr. Bošáčka /Bošáca/,

Dlhopoľka /Dlhé Pole/, Chrenovka /Chrenovec/, Kokavka /Kokava/, Očovka /Očová/, Pružinka /Pružina/, Radomka /Radoma/, Smrečianka /Smrečany/, Svinka /Svinia/; -ianka, napr. Belianka /Belá/, Brusnianka /Brusno/, Iľanovianka /Iľanovo/, Lodnianka /Lodno/, Ľubochnianka /Ľubochňa/, Teplianka /Teplá/, -ec, napr. Dovalovec /Dovalovo/, Mirošovec /Mirošov/, Trpínec /Trpín/, -ek, napr. Jemníček /Jemník/, -ík, napr. Bodružalík /Bodružal'/, Lučenčík /Lučenec/, Medzihradník /Medzihradné/, Vagrinčík /Vagrinec/, -an, napr. Hasprunan /Hasprunka, teraz Studienka/ a pod., ako aj dvojslovné názvy ako Bystrický potok /Bystrica/, Lednický potok /Lednica/, Levočský potok /Levoča/, Štiavnický potok /Štiavnica/ a pod. V niektorých prípadoch by sa tu dalo uvažovať aj o postupnom tvorení typu Drietoma > Drietomský potok > Drietomica. Tu možno vidieť aj istú príbuznosť s tvorením obyvateľských mien, najmä pri derivátoch s príponami -an, -ec, -ka, -anka /Dlhé pole - Dlhopolec, Dlhopoľka; Lodno - Lodňan, Lodnianka/.

Druhú skupinu príkladov /B/ tvoria deriváty hydroným, deminutívne podoby názvov s príponou -ica. Sú to pomenovania menších tokov, ktoré sú prítokmi tokov s názvami majúcimi základnú bezpríponovú podobu. Deminutívne názvy s príponou -ica sú doložené už v najstarších dokladoch. Ďalšie názvy deminutívneho typu majú prípony -ka, -ec, -ek a i., napr. Ľubička - Ľubica, Myjavka - Myjava, Ondavka - Ondava, Ptavka - Ptava, Rudavka - Rudava, Sopotnička - Sopotnica, Vlárka - Vlára; Vážec /od 19. stor. Biely Váh; v stredoveku aj dva ďalšie malé prítoky na strednom toku Váhu/ - Váh, Hronec - Hron, Turček - Turiec, Užec /dnes Udoč, prítok Uhu - Latorice/ - Uh a i. K deminutívnym názvom patria aj dvojslovné názvy Malý Dunaj /rameno Dunaja vytvárajúce Žitný ostrov/, Malý Ipeľ /prítok Ipľa/, Malý Poprad /aj Lučivnianka, prítok Popradu/, Malá Svinka /prítok Svinky/ a i.

4. Z uvedenej analýzy vidieť, že pri komplexných onomastických výkladoch nemožno sa zaobísť bez historických, geogra-

fických, hydrologických, etnografických a i. faktov. Ale platí to aj obrátene: onymické javy a fakty neraz podstatne dopĺňajú poznatky iných vedných disciplín. Tak ako je pre historika pomocnou vedou historickou aj onomastika, tak pre onomastika sú história, geografia, hydrológia a pod. "pomocnými vedami onomastickými".

Literatúra

KRAJČOVIČ, R.: Z lexiky staršej slovenskej hydronymie v slovanskom kontexte. Slavica Slovaca, 15, 1980, s. 217n.

MAJTÁN, M.: Špecifiká heuristického výskumu súčasnej slovenskej hydronymie. In: Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Spoločenské vedy - Jazyk a literatúra. Zv. 23/1975, Bratislava; Hydronymia a komplexná onomastická interpretácia. In: Četrta jugoslovanska onomastična konferencia. /Portorož, od 14. do 17. oktobra 1981/. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1981; Riečne názvy alov. Krupinica, slovin. Ljubljana. Onomastica Jugoslavica /Bezlajov zborník, v tlači/.

ONDRUŠ, Š.: Je pomenovanie rieky Váh slovenské? Slovenská reč, 37, 1972, s. 257-263; Pôvod mena vrchu Choč a rieky Orava. Slovenská reč, 40, 1975, s. 342-352; Ondruš, Š.: Slovenské rieky - pôvod mien. In: Studia Academica Slovaca 8, 1979, red. J. Mistrík, s. 267-287.

ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Bratislava a Praha 1932.

ŠTOLC, J.: O pôvode mena rieky Chornad - Hornad. Jazykovedný zborník, 5, 1951, s. 152-166.

VAŠIK, B.: K vzniku a pôvodu názvu rieky Topľe. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica. Zv. 19, Bratislava 1968, s. 159-176.

O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia

Richard Marsina

V doterajšej historickej literatúre sa o osídlení /dnešného/ Slovenska /v jeho hraniciach od r. 1918/ pre obdobie prvého štvrttisícročia starého Uhorska vyskytujú rozporné názory. Je to obdobie, z ktorého je /nielen pre územie Slovenska/ zachovaný veľmi malý počet písomných dokladov. Pri nedostatku písomných dokladov a po všeobecnom zvážení geografických činiteľov, v minulosti skutočne najkratšia cesta mohla viesť k vyhláseniu veľkých častí územia Slovenska za neosídlené, najmä za predpokladu, že sa autor, vyslovujúci tento sud neusiloval podrobne analyzovať zachované neskoršie písomné doklady, z ktorých tiež možno získať určitý obraz o predchádzajúcom stave. Prevažná väčšina spomínaných názorov však bola vyslovená v časoch, keď archeologický výskum územia Slovenska bol v začiatkoch. Ťažšie možno vyslovovať podobné paušálne súdy dnes, keď archeologický výskum poskytol už veľké množstvo rukolapných dokladov o osídlení aj tých častí Slovenska v prvých storočiach starého Uhorska, pre ktoré je z tohto obdobia k dispozícii

len veľmi málo priamych písomných dokladov. Aj keď to tu uvádzame a zdôrazňujeme, sme toho presvedčenia, že po správnej analýze jestvujúcich hodnoverných písomných dokladov ťažko možno dospieť k takýmto paušálnym konštatovaniam.

Na ilustráciu tohto druhu názorov uvedieme názory dvoch významných starších historikov, jedného maďarského a jedného českého, Jánosa Karácsonyiho a Václava Chaloupeckého. V staršej práci Karácsonyiho súvislé osídlenie na území dnešného Slovenska za vlády Štefana I. sa končilo pod Malými Karpatmi, na Považí siahalo asi až k Trenčínu, ktorý vraj do r. 1018 bol sídlom poľského pána Prokuja, v Ponitrí siahalo po Žabokreky a Bielice, v Pohroní po Hronský Beňadik, v Novohradskej župe asi po čiaru Halič-Podrečany, v Gemeri po Plešivec; Turňa ako kráľovské prédium vraj pôvodne tiež bola neobývaná; osídlenie Abovskej župy sa končilo pri Gönczi /teda ani územie dnešného Slovenska nedosiahlo/, Zemplín bol osídlený zhruba po čiaru Trebišov-Užhorod. Územie za spomínanými medzníkmi, vrátane Spiša, bolo podľa Karácsonyiho za Štefana I. neosídlené. V práci, ktorá vyšla o 20 rokov neskôr, ale napísaná bola údajne už počas prvej svetovej vojny, Karácsonyi nadviažuc na svoje názory na osídlenie územia Slovenska tvrdil, že predkovia dnešných Slovákov nie sú totožní so slovenskými obyvateľmi tohto územia v 9. storočí, lebo to sa vraj vlialo do maďarstva. Slováci sú vraj potomkami Bielych Chorvátov, ktorí sa z povodí hornej Moravy a hornej Odry postupne od 12. storočia prisťahovali do /starého/ Uhorska, a len tým sa im podarilo udržať sa ako samostatné etnikum.

Podľa Chaloupeckého najstaršie osídlenie územia Slovenska /asi v 9. - 11. stor./ sa rozprestieralo iba na územiach žúp Ostrihomskej, Tekovskej, Hontianskej /siahajúcej vtedy podľa neho omnoho ďalej na východ/, Nitrianskej, Bratislavskej a azda aj Trenčianskej /pravda, iste len v jej južnejšej

časti/. Všetko ostatné bolo vtedy pralesom a pohraničím. Slovenský ľud sa nevytvoril z jedného slovanského kmeňa, ale predstavuje skutočný slovenský mikrokozmos. Rečove však jeho základným jazykovým jadrom bola čeština, rozšírená od začiatku v Ponitrí, na Považí, Pohroní a v Poiplí.

Názory obidvoch týchto významných starších historikov na osídlenie Slovenska obsahujú mnoho zhodného, ale aj rozporného. Karácsonyi úplne vylučuje možnosť kontinuity slovanského obyvateľstva na Slovensku pred 12. a po 11. storočí /v ktorom už vlastne podľa jeho predstáv na území dnešného Slovenska asi nijakí pôvodní Slovania nežili/, lebo podľa neho Slovania žijúci na Slovensku pred 12. a po 11. storočí boli úplne rozdielneho pôvodu. Chaloupecký zase nemá nijakých pochybností o tom, že slovanskí obyvatelia juhozápadného Slovenska /od rieky Moravy až po Pohronie/ po 11. storočí boli potomkami tých Slovanov, ktorí tu bývali v 9. - 11. storočí. Z podrobnejšieho rozboru ich názorov /Karácsonyiho a Chaloupeckého/ by vyplynulo, že nezohľadnili primerane všetky zachované hodnoverné historické doklady a neinterpretovali ich vyčerpávajúco, a to nielen z hľadiska dnešného stavu historického výskumu, ale ani z hľadiska stavu historického výskumu tých čias, keď boli ich práce napísané. Z rozboru by tiež vyplynulo, že ich všeobecné konštatovanie nie sú vždy celkom v zhode s niektorými detailnými, nimi samými citovanými dokladmi, ktoré ponechávajú bez komentára, hoci ich celkovú koncepciu vlastne narúšajú, popierajú, vyvracajú.

V jednom však možno považovať ich názory tiež za typovo zhodné. Obidvaja chceli svojimi názormi priniesť argumenty pre /možno povedať/ politické riešenie slovenskej otázky /či azda správnejšie integrity Uhorska alebo Československa/ v čase napísania ich prác a ani jeden z nich sa týmto svojím zámerom netajil, ale ho podčiarkoval. Karácsonyi dokazovaním, že Slováci sú neskoršími prisťahovalcami do už jestvujúceho uhorského štátu, chcel dokázať neoprávnenosť odčlenenia

/medzi inými aj/ územie Slovenska od starého Uhorska. Chaloupecký zasa dokazoval, že pôvodné staré Slovensko bolo malé, prevažne neosídlené, a jeho pôvodní obyvatelia boli podľa neho /svojím spôsobom vlastne/ Česi, ktorí naďalej aj neskôr, napriek inej štátoprávnej príslušnosti, boli v ustavičných kontaktoch s Čechami a Moravou, odtiaľ prijímali najviac impulzov a vždy tvorili jazykovú, geografickú a kultúrnu jednotu s Čechmi a Moravou; tieto okolnosti treba podľa neho chápať ako základ /vtedy novovzniknutého/ Československa a práve ony boli podľa neho hlavnou charakteristikou slovenských dejín; tým sa Chaloupecký usiloval hlboko historicky podložiť vznik Československa, ale aj oprávnenosť teórie o jednotnom československom národe. Ak J. Karácsonyi tézou o neosídlenosti stredného a východného Slovenska dokazoval primárnu prínosnosť Maďarov a uhorského /či vlastne maďarského/ štátu pri osídlení týchto oblastí, V. Chaloupecký, ako dobrý znalec slovanských jazykov a dialektov, zasa tézu o neosídlenosti stredného a východného Slovenska nevyhnutne musel zastávať aj preto, lebo mu bolo zrejmé, že stredoslovenské dialekty ťažko možno považovať za české a ich nositeľov /etnicky/ za Čechov.

Z 11. - 12. storočia sa /ako sme už spomenuli/ zachovalo /pravda nielen pre územie Slovenska/ veľmi málo písomných historických dokladov. Ich počet mnohonásobne stúpol už hneď v prvej tretine 13. storočia. Táto okolnosť vôbec nesúvisí s osídlenosťou, či neosídlenosťou Slovenska alebo hoci aj Uhorska, ale s vývojom vo sfére právnej a písomnostnej. Rovnako ako pre dnešné Slovensko, či celé staré Uhorsko, platí toto konštatovanie napr. aj pre Čechy a Moravou, alebo pre Poľsko. Nedostatok písomných dokladov spred 13. storočia sa teda nemôže používať ako výlučný pádny argument pre posúdenie osídlenosti, či neosídlenosti určitého územia. Na druhej strane je zasa pravdou, že historik pri vytváraní svojho obrazu o osíd-

lení sa o tieto zachované hodnoverné písomné doklady musí opierať a musí z nich vychádzať. Ak Karácsonyi a Chaloupecký tieto doklady v prevažnej väčšine prípadov chápu ako signalizáciu *začiatkov osídlenia, s toleranciou, že osídlenie* môže byť aj o niečo /prípadne o niekoľko desaťročí/ staršie ako dátum vzniku najstarších zachovaných dokladov, treba zdôrazniť, že len pomerne málo listín dovoľuje takúto zjednodušenú a mechanickú interpretáciu. Zachovalo sa len veľmi málo takých listín, ktoré sú dokladmi na založenie /začiatky/ osídlenia. Prevažná väčšina listín je dokladom iba na to, že v čase ich vydania ide o osídlené územie; ako dlho predtým bolo toto územie osídlené, z nich nevyplýva; to pomôže ozrejmiť až historická interpretácia týchto listín, pričom sa nemá vychádzať len z nich samých, ale aj z iných, prípadne aj druhotných dokladov.

Ak bola lokalita až do polovice 13. storočia /prípadne aj dlhšie/ nepretržite kráľovským majetkom, niet dôvodov predpokladať, že by sa mala spomínať v listine. A pred 13. storočím písomné zachytenie zmeny pozemkovej držby možno pravidelnejšie očakávať na Slovensku /i v celom Uhorsku/ prakticky iba pri majetkoch cirkevných inštitúcií.

Zostavenie úplnejšieho /aj to, vzhľadom na medzerovitosť zachovaného materiálu a stav výskumu, nie úplného/ prehľadu osídlenia Slovenska na základe písomných dokladov je možné až z obdobia siahajúceho do polovice 13. storočia, pričom treba zohľadniť aj údaje niektorých o niečo neskorších listín, ako aj celkový vývoj sídliskovej situácie v príslušnom regióne /či miniregióne/.

Z už vypracovaného prehľadu, čiastočne publikovaného v Atlase SSR ako mapa osídlenia Slovenska v polovici 13. storočia, vyplýva, že najhustejšie osídlenie bolo na juhozápadnom a južnom Slovensku /v širšom slova zmysle/, v župách Bratislava, Nitra /dolná a stredná/, Komárno, Tekov /dolný a stredný/,

Hont, Novohrad, Gemer /južnejšia časť/, stredná časť Spiša, Turňa, Abov a Zemplín /južné časti na území Slovenska/, Uh a v záhorskej, južnej a strednej časti Trenčianskej župy. Súčasne však z tohto zoznamu vyplýva, že neosídlenými nemožno nazývať ani horní časť Trenčianskej župy, Zvolenskú, Turčiansku, Oravskú /pri hlavnej komunikácii/, Liptovskú, Spišskú a horné časti Abovskej /vrátane Šariša/ a Zemplínskej župy. Najväčší počet lokalít je v Nitrianskej, Bratislavskej a Trenčianskej župe /200-250/. Vyše 100 lokalít je doložených v župách Gemerskej /spolu s Malohontom/, Tekovskej /slovenskej časti/, Hontianskej, Spišskej a skoro 100 v slovenskej časti Abovskej /vrátane Turnianskej/ župy, okolo 80 lokalít v slovenských častiach Zemplínskej a Komárňanskej župy a v Šarišskej župe. Okolo 50 lokalít je písomne doložených v slovenských častiach Novohradskej župy a v Turci, okolo 30 v Liptove a v slovenských častiach Ostrihomskej a Užskej župy, ale len 5 na Orave. Numerický prehľad písomne doložených lokalít do polovice 13. storočia možno však chápať len ako relatívny ukazovateľ, preto získané údaje nemožno porovnávať priamo mechanicky. Približne rovnaký počet písomne doložených lokalít do polovice 13. storočia v Bratislavskej a Trenčianskej župe neznamená, že obidve tieto župy mali vtedy aj približne rovnaký počet obyvateľov, lebo nepochybne v Bratislavskej župe bolo vtedy viacej ľudnatejších lokalít, zatiaľ čo v Trenčianskej župe skôr prevažovali lokality s menším počtom obyvateľstva. Priamo porovnávateľný je však údaj, že v Trenčianskej župe bolo o niečo viacej lokalít ako na omnoho väčšej rozlohe /neskorších/ žúp Zvolenskej, Turčianskej, Liptovskej a Oravskej spolu. Aj osídlenie Spiša a Šariša, teda dvoch žúp, ktoré spolu mali väčšiu rozlohu ako Trenčianska župa, bolo do polovice 13. storočia v porovnaní s ňou o niečo redšie. Zaujímavé je, že relácie počtu lokalít /a tým čiastočne aj pomeru ľudnatosti/ niektorých žúp, zistené pre vývoj do polovice 13. storočia /a získa-

né čiastočne aj kombináciou údajov/ majú svoj pendant aj v neskorších časoch, lebo podobné relácie jestvovali ešte aj koncom 16. storočia.

Nie ľahkou úlohou je určiť, vlastne predpokladať, čo z uvádzaných počtov lokalít bolo novým osídlením z prvej polovice 13. storočia, a čo bolo osídlením už 12. a 11. storočia. Vzhľadom na to, že ani najskeptickejší historici o vývoji osídlenia územia Slovenska nepovažujú za diskutabilné osídlenie Slovenska už v 11. storočí na juh od približnej čiary Hlohovec - Hronský Beňadik - Lučenec - Plešivec, urobíme niekoľko sond na územie rozprestierajúce sa na sever od naznačenej hranice.

Najbohatšie údaje na osídlenie Slovenska v 11. storočí poskytuje súpis majetkov zoborského benediktínskeho opátstva z r. 1113, obsahujúci aj ich ohraničenie alebo aspoň vymenovanie susedov. Spomínajú sa tu viaceré majetky ležiace v západnej časti Slovenska na sever od vytýčenej hranice a ešte väčší počet osád /majetkov/, ktoré s nimi susedili. Keď sa tieto majetky zakreslia na mapu, tvoria osamotené skupiny osídleného územia. Iste však nemožno predpokladať, že tieto písomne doložené skupiny osídlenia ležali v ináč neosídlenom priestore len preto, že osídlenie okolo nich nie je pre 11. storočie písomne doložené. Omnoho primeranejšie je predpokladať, že aj územie medzi nimi bolo osídlené a že cesta z jednej písomne doloženej skupiny osídlenia do druhej nešla vždy *úplne neosídleným priestorom. Neosídlenosť je namieste predpokladať* iba tam, kde išlo o prechody horských pásem, ako napr. z hornej Nitrianskej župy do Turca. Pomerne menej údajov na osídlenie na sever od vytýčenej hranice poskytuje zakladacia listina hronskobeňadického opátstva z r. 1075. Zakladacia listina bzovíckeho opátstva z r. 1135 prináša síce hodne údajov o osídlení, no len z geograficky užšej oblasti /najmä Hont/.

Hronskobeňadická listina dokladá osídlenie už v 11. storočí v svätokríženko/dnes žiarsko/-hlinníckej kotline, ktorej názov ako celku bol vtedy asi Šúšolie. Majetok hronskobeňadického opáta v Šúšolí, rozprestierajúci sa na východ od Hrona, však nebol ani vtedy tu jediným osídleným územím. Na západ od neho iste už vtedy ležal majetok ostrihomského arcibiskupa /v priestore dnešného Žiaru nad Hronom/ a nebolo by správne predpokladať, že osídlenými v tejto kotline boli práve len dva majetky cirkevných inštitúcií, na ktoré sa zachovali priame písomné doklady, alebo indície. Nepochybne ďalším osídleným miestom tu bol iste aj Hliník a azda aj niektoré ďalšie lokality, ktoré pre nedostatok indícií ťažko možno konkretizovať. Ale celkove sa zdá nesporným, že v svätokrížsko-hlinníckej kotline existovala skupina osídlených osád už v 11. storočí.

Zoborská listina z r. 1113 písomne jednoznačne dosvedčuje osídlenie Považia od Hlohovca až po Trenčín, na obidvoch brehoch Váhu. Bezprostredne na juh od Trenčína sa spomína toľko sídliskových celkov, že ich ťažko možno presnejšie lokalizovať. Práve v tomto priestore tesne pod Trenčínom mal majetok aj nitriansky biskup; priamo písomne doložený je síce až neskoršie /r. 1208/, no treba považovať za viac než pravdepodobné, že tento majetok dostal nitriansky biskup už pri založení /či obnovení/ nitrianskeho biskupstva na prelome 11. a 12. storočia. Okolo 20 písomne doloženým sídlištných jednotiek na Považí medzi Hlohovcom a Trenčínom nemohlo byť jedinými osídlenými miestami v tomto priestore. Vzhľadom na geografické pomery, vrátane bonity pôdy, je oprávnenejší predpoklad, že na spomenutom území bolo vtedy mnohonásobne viac sídlištných jednotiek, lebo nemožno predpokladať, že na tomto pomerne veľkom území nebol kráľovský /hradný/ ani súkromný majetok, ale len rozptýlené cirkevné majetky.

Pre hornú časť Nitrianskej stolice jednoznačný doklad o najstaršom skupinovom osídlení vyplýva zo zoborskej listi-

ny z r. 1113, v ktorej sa spomína majetok zoborského opátstva a aj sa bodovo ohraničuje, z čoho jednoznačne vyplýva, že okolo opátskeho majetku bola r. 1113 celá skupina osídlených osád. Aj toto osídlenie nevyhnutne muselo jestvovať pred 12. storočím, teda v 11. storočí, pretože pri opátskom majetku ide o pomerne malé územie, susediace s konkrétne pomenovanými osadami a na vyvinutie celého tohto systému osídlenia bol treba dlhší čas.

V Turci je tiež osídlenie doložené už zoborskou listinou z roku 1113, lebo aj tam malo zoborské opátstvo majetok, okolo ktorého tak ako v predchádzajúcich prípadoch iste nebolo ľudoprázdno. Opäť z bodovej metácie vyplýva, že okolo neho boli osídlené osady, ktorých mená sú len čiastočne známe /lebo listina je práve na tomto mieste porušená/. Takto doložená skupina osád bola práve pri ceste vedúcej z hornej Nitrianskej, ktorej osídlenie v okolí Bojníc je - ako sme to už spomenuli - tiež doložené tou istou listinou.

V hornej časti Trenčianskej župy skupinové osídlenie v žilinskej a bytčianskej kotline aj na základe zachovaných hodnoverných písomných prameňov jestvovalo už pred 13. storočím. Najstaršia zachovaná listina na túto oblasť asi z roku 1208 v metácii zachycuje celú sieť osád, ležiacich okolo Hričova, majetku nitrianskeho biskupa. Je veľmi pravdepodobné, že tento pomerne veľký pozemkový majetok dostal nitriansky kostol na prelome 11. a 12. storočia, a teda sú dokladom na jestovanie skupinového osídlenia v žilinskej a bytčianskej kotline už v 11. storočí, čo možno pre niektoré lokality podporiť aj dokladmi získanými archeologickým výskumom.

Na Orave, hoci tam už v polovici 13. storočia stál hrad, možno považovať pre polovicu 13. storočia za písomne doložené doslovne iba niekoľko málo lokalít, ktoré ležali pri hlavnej ceste vedúcej cez Oravu do Poľska. Tento obraz na Orave podstatne nemenia ani zistené archeologické nálezy. Intenzív-

najšie osídľovanie sa tu začalo až od druhej polovice 13. storočia, no najmä v 14. storočí a v neskorších storočiach. V 13. storočí treba Oravu považovať za prevažne neosídlené územie.

V porovnaní s Oravou, osídlenie Liptova je v polovici 13. storočia a vzhľadom na archeologické nálezy aj pred ním, omnoho intenzívnejšie, v porovnaní s Turcom zasa redšie. Celkove však ani v Liptove nemožno paušálne konštatovať, že bol pred 13. storočím neosídlený. Osídlenie Liptova spred 13. storočia, vrátane jestvovania kostola a asi aj fary, je doložené archeologicky.

Osídlenie Spiša v polovici 13. storočia sa sústreďovalo na strednom Spiši a v údolí Popradu. Nemecké osady na Spiši /založené v 12. - 13. storočí/ netvorili kompaktné územie; z toho vyplýva, že v čase ich zakladania tam musela jestvovať staršia /a redšia/ sieť osád, ktorú /možno len sčasti/ rešpektovali pri prideľovaní pôdy novým osadníkom. Táto sieť osád tam musela jestvovať už v 11. storočí, ba aj pred ním. Oporou tohto sú aj archeologické nálezy.

V Šariši sa osídlenie v polovici 13. storočia sústreďovalo najmä do doliny rieky Torysy a jej prítoku Sekčova. Dolinou Torysy viedla stará cesta do Poľska. Aj keď pre túto oblasť niet zachovaných listinných písomných dokladov spred 13. storočia, pomerne početná sieť sídlisk z polovice 13. storočia naznačuje, že začiatky kontinuitného osídlenia sú tu staršie a na základe doterajších archeologických nálezov možno konštatovať, že siahajú až do 9. storočia. Osídlenie Šariša pred 13. storočím /prinajmenšom pri hlavnej ceste/ až po Prešov /Solivar/ je doložené uhorským kronikárom Anonymom /ktorý svoju kroniku napísal začiatkom 13. storočia/.

O západnej polovici Slovenska aj na základe zachovaných hodnoverných písomných prameňov možno konštatovať, že takmer celé jeho územie bolo nepochybne osídlené už pred 13. storočím, ba pre jeho veľkú časť to priame písomné pramene doka-

zujú alebo dovoľujú predpokladať už pre 11. storočie. Archeologické výskumy a jazykové doklady umožňujú predpokladať kontinuitu tohto osídlenia už od 9. - 10. storočia. Pre východnú polovicu Slovenska /vrátane stredného Slovenska s horným Považím - Liptovom/ jestvujú priame hodnoverné písomné pramene iba z 13. storočia, takže pre tieto oblasti iba z archeologických nálezov a jazykových dokladov vyplýva jestvovanie tamojšieho osídlenia aj pred 13. storočím.

Súhrnne o osídlení Slovenska pred 13. storočím možno konštatovať, že tí, čo predpokladali neosídlenosť prevažnej časti jeho územia v týchto časoch, len na základe vlastných predpokladov /opierajúcich sa v prvom rade o nedostatok priamych písomných dokladov/, považovali za neosídlené omnoho väčšie územia, než to v skutočnosti bolo. Na ich ospravedlnenie možno uviesť, že archeologický výskum bol v tých časoch len v začiatkoch. Na druhej strane však ich interpretácia zachovaných prameňov bola mechanicko-pozitivistická, lebo začiatky osídlenia spájali mechanicky s výskytom písomných prameňov, ktorých pravidelnejšie vyhotovovanie súviselo s vývojom v právnej sfére, a nie s jestvovaním či nejestvovaním *osídlenia. Dôkladná analýza zachovaných prameňov dokazuje*, že neosídlené boli zväčša iba časti tých území, ktoré sa predtým paušálne celé proklamovali ako neosídlené. Je prirodzené, že trvalo neosídlené boli horské masívy vo vyšších polohách /ktoré sú neosídlenými i dnes/ a pohraničné pásy na západe a najmä na severe Slovenska, ktoré sa však ustavične zmenšovali. Konkrétne v 11. - 13. storočí, pokiaľ ide o väčšie súvislejšie územia, možno považovať za neosídlené najsevernejšie časti Trenčianskej župy /Kysuce/, skoro celú Oravu, severozápadnú časť Spiša a severnú časť Šariša, severnú časť Zemplína /približne od Humenného na sever/, pomerne veľké kompaktné územie južného Spiša, horného Pohronia a severných častí Gemera a Malohontu plus síce omnoho menšie, ale tiež spolu súvisiace územie najsevernejšej časti Tekova a najjužnejšej

časti Turca. Redšie osídlenie v 11. až v prvej polovici 13. storočia bolo v horných častiach Nitrianskej a Trenčianskej župy, vo Zvolene, v Liptove, v Šariši, v strednom Zemplíne a v severnom Novohrade; na vtedajšie časy a prírodné podmienky by sa však nemalo za redšie považovať osídlenie Turca a stredného Spiša s údolím Popradu. Paušálne konštatovanie, že celé severné a stredné Slovensko pred 13. storočím nebolo osídlené, nezodpovedá dnešnému stavu bádania v tejto oblasti.

Literature

Atlas Slovenskej socialistickej republiky, kapitola IX. č. 14. Osídlenie od polovice 10. storočia do r. 1250.

BEŇKO, J.: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia. In: Historické štúdie 15. Bratislava 1970. s. 161-189.

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed. R. Marsina. Bratislava 1971.

CHALOUPECKÝ, V.: Staré Slovensko. Bratislava 1923.

CHROPOVSKÝ, B.: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis X. Bratislava 1962. s. 216-237; Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978.

KARÁCSONYI, J.: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól. Századok 35. Budapest 1901. s. 1039-1058; Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez. Budapest 1921.

KAVULJAK, A.: Historický miestopis Oravy. Bratislava 1955.

MÁLYUSZ, E.: Turóc megye kialakulása. Budapest 1922.

MARSINA, R.: Zoborská listina z r. 1113. In: Zborník FFUK. Historica XIV. Bratislava 1963. s. 135-170; Osídlenie Hornej Trenčianskej pred tatárskym vpádom. In: Zborník FFUK. Historica XV. Bratislava 1964. s. 47-70.

RAPANT, D.: Starý Liptov. Bratislava 1934 /osobitný odtlačok z časopisu Bratislava VII/4-5, 1933/.

RATKOŠ, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965. s. 141-179.

Scriptores rerum Hungaricarum. I. Ed. E. Szentpétery. Budapestini MCXXXVII.

ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha a Bratislava 1932.

ULIČNÝ, F.: Včlenenie Šariša do Uhorského štátu. Nové Obzory 12. Prešov /Košice/ 1970. s. 5-14-45.

VARSIK, B.: Osídlenie košickej kotliny. I-III. Bratislava 1964, 1973, 1977.

P. G. Bogatyriov a slovenský národopis

Ján Michálek

V slovenskom národopise vyvíja sa v posledných desaťročiach úsilie o postupné systematické zmapovanie dejín tejto vedy. V súvise s bližším poznaním jednotlivých období, postáv a diel a najmä po ich zaradení do určitého väčšieho vývinového kontextu dochádza neraz k novým zaujímavým zisteniam a pohľadom, ktoré nielen dopĺňajú menej známe miesta, ale neraz korigujú zafixované predstavy o mieste a význame mnohých osobností vo vývine štúdia ľudovej kultúry u nás.

Z hľadiska rozvoja, ale najmä rastu úrovne k najvýznamnejším obdobiam dejín národopisného výskumu na Slovensku patria nepochybne medzivojnové roky. Po vzniku samostatného štátu Čechov a Slovákov vytvorili sa aj pre národopisný výskum na Slovensku postupne priaznivé predpoklady a dobré inštitucionálne podmienky /najmä na pôde Matice slovenskej v Martine, v Muzeálnej slovenskej spoločnosti, v niektorých múzeách atď./. R. 1921 vzniká nevyše na Fi-

lozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave katedra národopisu, ktorá pripravuje pre výskum školených pracovníkov. Súčasne sa rozširujú aj publikačné možnosti.

V tejto situácii aj v oblasti výskumu ľudovej kultúry významnú úlohu nadobúda kontakt s českou vedou i priama aktívna účasť viacerých českých bádateľov. Takto počas svojho účinkovania v Prahe dostával sa postupne k štúdiu slovenskej ľudovej kultúry aj sovietsky etnograf a folklorista Piotr Grigorievič Bogatyriov. Charakterom i rozsahom svojej vedeckej činnosti nadobudol v nasledujúcom období v slovenskom národopise mimoriadny a špecifický význam; citeľne ovplyvnil - priamo i prostredníctvom svojich žiakov - vedecké bádanie na úseku ľudovej kultúry u nás.

P. G. Bogatyriov prišiel do Československa r. 1921 /narodil sa r. 1893 v Saratove/. Čoskoro sa plne zapojil do vtedajšieho vedeckého a kultúrneho života, najprv v pražskom prostredí a neskôr v rámci mnohých miest Československa. Bol členom Pražského lingvistického krúžku, spolupracoval s významnými predstaviteľmi pokrokovej inteligencie /medzi inými s Ladislavom Novomeským, s ktorým udržiaval kontakty takmer do posledných rokov svojho života/.

P. G. Bogatyriov sa spočiatku sústreďoval najmä na štúdium problémov ľudového divadla /Češskij kukoľnyj i russkij narodnyj teatr, Berlin-Peterburg 1923/ a tieto bádateľské záujmy vyvrcholili v knihe Lidové divadlo české a slovenské /Praha 1940, 2. vydanie v knihe P. G. Bogatyrev, Voprosy teorii narodnogo iskustva, Moskva 1971, slovenské vydanie Ľudové divadlo české a slovenské vyšlo v Tatrane, Bratislava 1973/, ktorá patrí k najvýznamnejším dielam vedeckej produkcie autora.

Časový priestor medzi vydaním dvoch spomínaných publikácií o problematike divadla bol v práci P. G. Bogatyriova vyplnený neustálym hľadaním nových pohľadov na štúdium ľu-

dovej kultúry. "V prvej etape svojho vedeckého vývinu sa opieral o lingvistickú erudíciu a aplikoval princípy saussurovskej synchrónnej lingvistiky na etnografický materiál. Jeho experiment výrazne posunul pohľad na ľudovú kultúru do kvalitatívne odlišnej roviny. Od namáhavých rekonštrukcií genézy a historického vývoja etnografických javov a ich zložitého porovnávania, čiže od prístupu, ktorý v súdobej pozitivistickej etnografii prevládal, sa Bogatyriov dostal k psychológii ich nositeľov a k súdobej funkčnej skutočnosti dedinského prostredia".[1] Dokazoval užitočnosť synchrónnej metódy v národopise, dôležitosť a význam analýzy funkcií študovaných javov a ich premien. Vo viacerých prenikavých štúdiách /o obradoch a poverách, o špecifickosti folklóru a pod./ poukazuje neustále na potrebnosť hľadania precíznych metodických prístupov k štúdiu ľudovej kultúry. A tak jeho synchrónna analýza je počiatkom formovania ucelenej novej metody v etnografickom a folkloristickom bádaní, známej pod názvom funkčno-štrukturálna metoda. Jej stručný, ale pritom vari najucelenejší výklad urobil v štúdii Funkčno-štrukturálna metoda a iné metódy etnografie a folkloristiky, publikovanej už na Slovensku /Slovenské pohľady 1935/. Už z názvu tohto príspevku vyplýva dôležitý fakt, že totiž Bogatyriov chápe funkčno-štrukturálnu metódu ako jednu z viacerých možných metód výskumu, ktorá poskytuje špecifické možnosti uchopenia a výkladu etnografických javov, a je teda pre národopis veľmi užitočná a podnetná.

V tridsiatych rokoch - teda v čase, keď P. G. Bogatyriov publikoval spomínanú štúdiu - sa čoraz intenzívnejšie oboznamoval so slovenskou ľudovou kultúrou. Uverejňoval viaceré príspevky, založené na slovenskom materiáli /napr. Vianočný stromček na východnom Slovensku, Germanoslavica II, Praha 1932-33/, predovšetkým však prenikal a hlbšie spoznával život a problémy slovenskej vedy. A tak jeho

spomínaný teoretický výklad hlavných zásad funkčno-štrukturálnej metódy a jej miesta v národopise zapôsobil vo vtedajších vedeckých kruhoch na Slovensku s takým účinkom, že P. G. Bogatyriov získal rýchlo nielen blízkych spolupracovníkov a nasledovníkov, ale najmä od svojho pôsobenia na Univerzite Komenského aj priamych žiakov. R. 1937 sa stal totiž docentom na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, kde pôsobil až do svojho odchodu do Sovietskeho zväzu /1940/. Tridsiate roky - a najmä posledné z nich - predstavujú takto najdôležitejšie obdobie priameho účinkovania a pôsobenia P. G. Bogatyriova na Slovensku, na jeho vedecký život.

Svojimi prednáškami na Univerzite Komenského, účasťou vo Vedeckej syntéze, ktorá združovala mladých vtedajších pokrokovo orientovaných bádateľov viacerých vedných disciplín a medzi nimi aj národopisu, ako aj publikačnou činnosťou výrazne ovplyvnil vtedajší výskum ľudovej kultúry na Slovensku. Predovšetkým myslitelsky. "Objasnenie postavenia funkčno-štrukturálnej metódy v rámci metodologických orientácií etnografie a folkloristiky bolo najmä pre slovenskú vedu objavné a korešpondovalo s úsilím mladej pokrokovej generácie slovenských vedcov o obrodenie vedeckého myslenia v humanitných disciplínach."[2] V slovenskej situácii bolo však pôsobenie štrukturalizmu mnohofunkčné. Na rozdiel od českého prostredia, kde pôsobil viac do hĺbky, na Slovensku sa išlo skôr do šírky, čo súviselo s faktom, že bolo treba položiť základy viacerých vedných disciplín. Tak pôsobil štrukturalizmus aj na odbory, ktoré v Čechách ostali voči nemu viac-menej rezistentné /etnografia, folkloristika, výtvarné dejiny/.[3]

Sám P. G. Bogatyriov doložil čoskoro svoju teoretickú koncepciu funkčno-štrukturálnej metódy a folkloristiku dvoma prenikavými publikáciami. Bola to kniha Funkcie kroja na Moravskom Slovensku /Martin 1937/ a Ľudové divadlo

české a slovenské /Praha 1940/. Obidve sa stali vzorom analýzy etnografického a folklórneho materiálu podľa zásad tejto novej bádateľskej metódy. Ako také bezprostredne zapôsobili aj v publikačnej sfére na Slovensku. Niektorí žiaci P. G. Bogatyriova, spomedzi ktorých do popredia v národopise vystúpil už vtedy najmä Andrej Melicherčík, publikujú celý rad štúdií a príspevkov /Melicherčík, A.: Funkčné premeny v dnešnom dedinskom speve. Národopisný sborník, 2, 1941, 116-141; Úlohy a metódy súčasnej slovenskej etnografie a folkloristiky. Slovenské pohľady, 61, 1945, r. 7-10, s. 187-194; Svadobný obrad ako znak. Národopisný sborník, 6-7, 1946, č. 1, s. 28-38; *Funkcia nefolklornej piesne* v dedinskom prostredí. Národopisný sborník, 8, 1947, č. 2, s. 69-80; Kochol, V.: K sémantike slovenskej ľudovej poézie. Národopisný sborník, 6-7, 1946, č. 1, s. 14-27; Mrlian, R.: Funkcia folklóru v Kalinčiakovej Reštaurácii. Elán, 11, 1940-41, č. 9, s. 6-7 a iné/, v ktorých analyzujú rozličné javy ľudovej kultúry Slovákov. Teoreticky a metodologicky národopis na Slovensku kvalitatívne vzrástol a dostal sa na vysokú medzinárodnú úroveň. Ba možno povedať, že práve v slovenskom národopise sa úspešne rozpracovali niektoré základné tézy Bogatyriovej funkčno-štruktúrálnej metódy v aplikácii na konkrétne úseky a javy ľudovej kultúry /ľudová pieseň, svadobný obrad, odev, staviteľstvo a pod./. Táto práca pokračovala úspešne na Slovensku aj potom, keď P. G. Bogatyriov r. 1940 odišiel do Sovietskeho zväzu.

Skupina slovenských národopiscov pracovala v intenciách funkčno-štrukturálnej metódy do povojnových rokov, rozvíjala tak jednotlivé jej stránky, publikovala výstižné analýzy vybraných javov slovenskej ľudovej kultúry /okrem A. Melicherčíka najmä S. Kovačevičová, M. Kosová i ďalší/. Azda k najväčším ziskom tejto metódy v národopise popri spomínanom teroretickom a metodologickom prínose patrí

skutočnosť, že národopisný výskum u nás, sústreďujúc sa na sledovanie funkcií a ich premien pri štúdiu konkrétnych javov, obrátil svoju pozornosť na súčasnosť, na prítomné procesy v ľudovej kultúre. To malo veľký význam pre ďalší vývin a charakter národopisného výskumu u nás.

Koniec priameho účinkovania P. G. Bogatyriova v Československu a najmä na Slovensku jeho prácu v oblasti štúdia slovenskej ľudovej kultúry nekončí a ani metodologicky neohraničuje. Pre štúdium slovenskej ľudovej kultúry a jej prenikanie do sveta majú veľký význam Bogatyriovove práce zamerané na slovenské materiály a ich publikovanie v Sovietskom zväze v povojnových rokoch. Boli to najprv výbery rozprávok a povestí, potom piesní a balád.

Už r. 1949 pripravil vydanie slovenských ľudových rozprávok /Slovackije skazki. Zostavil P. G. Bogatyriov. Moskva 1949/, ktoré malo taký ohlas, že už v nasledujúcom roku vyšlo ďalšie vydanie a r. 1955 tretie. K úspechu slovenských ľudových rozprávok v Sovietskom zväze po druhej svetovej vojne nepochybne prispeli predchádzajúce vojnové roky a udalosti, účasť nášho ľudu na protifašistickom boji národov, jeho publicita v Sovietskom zväze, všestranne sa rozvíjajúca spolupráca medzi Sovietskym zväzom a Československom. Ak k tomu prirátame pozadie dlhodobých bohatých tradícií vzájomných kontaktov, môžeme považovať záujem o život a kultúru našich národov v povojnovom Sovietskom zväze za celkom pochopiteľný. No rovnako niet pochýb, že záujem o ľudovú kultúru Slovákov v Sovietskom zväze v tom čase citeľne podporila aj autorita P. G. Bogatyriova, vedca s hlbokou znalosťou Slovenska a Československa, jeho kultúry a života vôbec, ľudovej kultúry zvlášť.

Čitateľský úspech slovenských ľudových rozprávok podnietil P. G. Bogatyriova pokračovať v práci so slovenskými folklórnymi materiálmi. Zaujali ho výsledky štúdia zbojníctva a zbojníckeho folklóru na Slovensku /A. Melicherčík, V. Gašparíková a iní/, ktoré sledoval a prijímal prostredníctvom svojej

znalosti tohto materiálu i cez svojské teoretické a metodologické prístupy. Výsledkom Bogatyriovovej sústredenej práce v tomto smere bola publikácia Slovackije epičeskije rasskazy i liro-epičeskije pesni /"Zbojnickij cikl"/, ktorá vyšla vo vydavateľstve Akadémie vied ZSSR r. 1963. Bola to práca, ktorá na jednej strane pomohla výrazne posunúť a sprístupniť slovenskú vedu o ľudovej kultúre na príslušnom úseku do širších slavistických a medzinárodných súvislostí, ale predovšetkým išlo v nej o prenikavú štúdiu svetoznámeho bádateľa, ktorý poznanie problematiky zbojníckeho folklóru obohatil o nové teoreticko-metodologické i praktické aspekty. P. G. Bogatyriov v tejto svojej práci poníma tematiku zbojníctva v slovenskom folklóre predovšetkým celostne, nie iba z hľadiska jedného alebo druhého žánru. Pri svojich výskumoch zisťuje, že zobrazenie zbojníckych námetov v ľudovej próze a v piesňach úzko súvisí a dopĺňa sa. Dochádza k pretváraniu sujetov, či obrazov v povesťovej a piesňovej forme ich spracovania. Mnohé piesne "zomierajú", ale ich obrazy a sužety žijú ďalej vo forme rozprávky, legendy, povesti. A naopak: z rozprávania sa vytvoria piesne.

Ak teda chceme postaviť otázku obrazu ľudového hrdinu - uzatvára potom P. G. Bogatyriov - nemožno ho vidieť po častiach. Skladá sa a formuje sa nielen na základe jednotlivých legiend a povestí, ale rovnako aj na základe ľudových piesní. Piesne sprevádzané melódiou sú akoby umeleckou ilustráciou k povestiam o Jánošíkovi, pričom legendy a povesti sú akoby komentárom k piesňam. Pieseň je obyčajne kratšia ako legenda, prináša menej faktov. Samostatnosť a osobitosť zbojníckych piesní nie je nijako dotknutá konštatovaním o ilustratívnosti piesne vo vzťahu k ľudovým povestiam. Piesne často využívajú také slovesné prostriedky, akými povesti nedisponujú. Účinok na poslucháčov mnohých piesní o Jánošíkovi je silnejší ako účinok povestí. Vysvetľuje to tým, že piesňový text je sprevádzaný melódiou.[4]

Poznatky a závery P. G. Bogatyriova o slovenskom zboj-

nickom folklóre zapôsobili v šesťdesiatych rokoch veľmi podnetne. Ukázali napríklad, že štúdium zbojníckeho folklóru u nás nemožno považovať za uzavreté, ale že ho treba rozvíjať ďalej. A to tým skôr, čím väčšia bola jeho pozícia a význam vo folklórnej tvorbe Slovákov a národnej kultúre vôbec. Bol to teda bádateľský cenný krok a impulz, najmä ak si uvedomíme, že sa v tom čase - po sérii vynikajúcich štúdií a prác Andreja Melicherčíka o zbojníctve a jánošíkovskej tradícii - považovala táto problematika za prepracovanú do takej miery, ako máloktorá iná oblasť ľudovej kultúry Slovákov.

Ani touto prácou však P. G. Bogatyriov svoj záujem o zbojnícku tematiku v slovenskom folklóre neuzavrel. Trpezlivo pripravoval a zvlášť pokiaľ ide o preklad starostlivo sledoval ďalšie čitateľské vydanie slovenských ľudových piesní a balád so zbojníckou tematikou. Pod názvom Slovackije narodnyje razbojničji pesni i ballady vyšli r. 1976 vo vydavateľstve umeleckej literatúry v Moskve v náklade 30 000 exemplárov. Zostavovateľ v nej materiálovo vychádzal z dvoch vtedy najnovších a reprezentatívnych zbierok zbojníckeho folklóru u nás /Horák, J. - Plicka, K.: Zbojnícke piesne slovenského ľudu, Bratislava 1965; zborník Perečko beľavé, červený dolomán, Praha 1955/. Kniha vyšla síce až po smrti jej iniciátora a zostavovateľa /P. G. Bogatyriov zomrel r. 1971/, ten však stihol opatriť ju predslovom a poznámkami i zorganizovať hodnotný preklad textov piesní do ruského jazyka. Záslubou P. G. Bogatyriova dostal takto do rúk záujemca o folklór v Sovietskom zväzu zasvätenú informáciu o slovenských ľudových piesňach so zbojníckou tematikou i o ľude, ktorý ich vytvoril. P. G. Bogatyriov tým znova potvrdil, že je vynikajúcim znalcom ústnej tvorby slovenského ľudu i jej života vo vtedajších podmienkach, upozorňujúc sovietskeho čitateľa, že piesne o Jánošíkovi žijú a sotva by sa našiel v Československu človek, ktorý by nepoznal podmanivé piesne o tomto preslávenom zbojníkovi. I toto čitateľské vydanie

zbojníckych piesní v Sovietskom zväze malo takto veľký význam a potvrdilo, že každé stretnutie P. G. Bogatyriova so slovenským folklórom bolo bádateľsky i spoločensky mimoriadne užitočné.

Tvorba slovenského ľudu dostala sa takto i jeho výrazným pričinením do sveta, prekročila hranice odbornej literatúry i v cudzine, stala sa majetkom mnohých národov. Rozsahom, dosahom i významom nateraz výsledky tejto práce P. G. Bogatyriova na šírení a poznaní ústnej tvorby slovenského ľudu za hranicami Slovenska podľa našej mienky prekonané neboli a len ťažko by sa hľadala k nej analogia. To je fakt hodný osobitnej pozornosti a ocenenia.

V bohatej vedeckej a pedagogickej činnosti P. G. Bogatyriova sa našli aj ďalšie - a nijako nie zriedkavé - príležitosti, pri ktorých využíval, šíril a propagoval slovenskú ľudovú kultúru a najmä folklór. V rozličných štúdiách a článkoch publikovaných nielen v Sovietskom zväze, ale aj v odborných časopisoch a zborníkoch mnohých krajín uvádzal slovenský materiál pri svojich vysokohodnotných argumentáciách a výpovediach. Slovenský folklór dostal takto jeho zásluhou jednu z možností vstupovať do komparatistického štúdia v širokom medzinárodnom kontexte. Napokon treba ešte upozorniť na jednu výraznú skutočnosť, ktorou P. G. Bogatyriov prispel k tomu, že sa slovenský folklór dostával do povedomia najmä mladej generácie v slovanskom svete. Je to jeho učebnica slovenského folklóru /Epos slavianskich narodov, Moskva 1959/, ktorej pôsobnosť ďaleko prekročila hranice Sovietskeho zväzu, ale aj hranice učebnice pre vysokoškolákov.

Význam P. G. Bogatyriova pre poznávanie a šírenie poznatkov o slovenskom folklóre je mimoriadny. Jeho vzťah k Československu, k jeho kultúre a vede je však ďaleko pestrejší a vo výsledkoch bohatší. Za jeho zásluhy o rozvoj slovenskej vedy udelila mu Univerzita Komenského čestný doktorát /je nositeľom aj čestného doktorátu Karlovej univerzity/. Ako

cudzinec a vedec svetového mena sa výrazne zaslúžil o rozvoj štúdia ľudovej kultúry Čechov a Slovákov a vstúpil do dejín tohto štúdia ako veľká bádateľské osobnosť.

Poznámky

[1]M. Leščák v doslove k slovenskému vydaniu knihy Piotr Bogatyriov, Ľudové divadlo české a slovenské. Edícia Okno, Tatran. Bratislava 1971, s. 264-265.

[2]Tamže, s. 267.

[3]Popovič, A.: Štrukturalizmus v slovenskej vede /1931-1949/. Martin 1970, s. 11.

[4]Bogatyrev, P. G.: Slovackije epičeskije rasskazy i liro-epičeskije pesni. Moskva 1963, s. 134.

Literatúra

BOGATYREV, P. G.: Voprosy teorii narodnovo iskusstva. Moskva 1971; Souvislosti tvorby /cesty k struktuře lidové kultury a divadla/. Vybral a uspořádal Jaroslav Kolár. Praha 1971; Slovackije epičeskije rasskazy i liro-epičeskije pesni. Moskva 1963; Slovackije narodnyje razbojničji pesni i ballady. Moskva 1976; Ľudové divadlo české a slovenské. Tatran, Bratislava 1971.

Slovackije skazki. Zostavil P. G. Bogatyrev. Moskva 1949, 1950, 1955.

BENEŠ, B.: Petr Bogatyrjov a strukturalismus. Český lid 55, 1968, s. 193-206.

POPOVIČ, A.: Štrukturalizmus v slovenskej vede /1931-1949/. Dejiny, texty, bibliografia. Martin 1970.

Frekvencia a sémantika slova

Jozef Mistrík

1. Štatistický výskum distribúcie jazykových prvkov v konkrétnych textoch sa uskutočňuje kvôli hlbšiemu poznávaniu jazykov a ich vnútorných zákonitostí. Týmto výskumom sa získavajú aj ináč pozoruhodné a niekedy až atraktívne údaje, no prvoradým cieľom jeho je preniknúť k podstate jazykových štruktúr a hľadať v nich vzájomné vzťahy a zákonitosti prvkov i textových celkov. V súčasnej teoretickej i aplikovanej jazykovede sa už bez opory o štatistické metódy nezaobídeme. Pravda, uplatňovať tieto prácne metódy má iba vtedy svoj význam, keď údaje zhrnuté vo frekvenčných štatistikách vieme dobre čítať; sú v nich totiž údaje, ktoré - ako v tabuľkách vôbec - sa môžu čítať a interpretovať všetkými smermi a z rozličných hľadísk. Štatistické údaje sú schopné prezradiť závažné okolnosti k typológii jazykov a k ich vývinu rovnako, ako napríklad okolnosti o estetických potenciách elementov textu. Na základe štatistických údajov a z nich vychádzajúcich množín sa konečne budujú viaceré subsystémy a hľa-

dajú ich zložky. Spomeňme napríklad paradigmatické systémy v morfológii a v lexikológii, rozličné klasifikácie slov, morfém i tvarov. Štatistická charakteristika javu je vždy preukazná a výrečná.

Po roku 1897, kedy vyšiel prvý - Kaeďingov frekvenčný slovník, sa získané údaje uplatňovali a využívali najmä v aplikovanej jazykovede, v teórii vyučovania, pri výrobe tlačiarskych a písacích strojov, v stenografii, v psychológii, v lekárstve, menej však pri zisťovaní atribúcie textov a už vôbec nie v sémantike. Iba v súčasnosti sa robia prípravné práce na zostavovanie širších sémantických slovníkov a v súvislosti s tým na kvantitatívno systémové skúmanie polysémie.

2. Oprime sa však o údaje zo slovenského frekvenčného slovníka /FSS/, ktoré poukazujú na úzke súvislosti priemernej frekvencie so sémantikou. Vezmime ako príklad zo slovníka opozitné dvojice slov ako veľký - malý, rovný - krivý, silno - slabo, dobrý - zlý atď., z ktorých jedno slovo bežne kvalifikujeme ako pozitívny a druhé ako negatívny pól. Štatistika, vychádzajúca z textov rozsahu 1 000 000 slov, jednoznačne hovorí v prospech výskytu pozitívneho výrazu. Jednotlivé slová majú také frekvencie, ako sa to pri nich uvádza:

veľký	1484	vysoký	452	dobrý	810	široký	184	hustý	57
malý	728	nízky	104	zlý	256	úzky	76	riedky	10
dlhý	347	svetlo	260	vždy	633	mnoho + veľa	168 + 1073		
krátky	124	tma	175	nikdy	343	málo	330		

Po tom, čo sa ukázali tieto výrazné súvislosti vo FSS, zisťovalo sa, či je analogická situácia aj v iných jazykoch. Predpoklad sa potvrdil takto:

viel	9553	voll	1844	stark	1378	rein	1128		
wenig	4750	leer	416	schwach	462	schmutzig	125		
good	4346	long	4001	grand	813	grande	691	largo	102
bad	759	short	1168	petit	686	pequeño	122	corto	37

mnogo	107	novyj + molodoj	240
malo	52	staryj	64

Presne taká istá je aj situácia v českom frekvenčnom slovníku. *Jedinou pozoruhodnou výnimkou, ktorá vznikla výberom* a proporčným zastúpením textov, bolo, že slovo veselý /43/ so slovom smutný /73/ malo obrátený pomer. Takýto istý stav sa zistil v analogických dvojiciach všetkých jazykov. Bol spôsobený vysokým výskytom slova smutný v básnických textoch. Je pozoruhodné, že aj pri slovách áno /151/, nie /2230/ je obrátená situácia. Celkom logicky vychádza, že deadjektíva, ktorými sa pomenúvajú vlastnosti, sa tvorili zo sémanticky pozitívnych slov: veľkosť, výška, dobrota, šírka, hustota, dĺžka, svetlosť, množstvo ... Z uvedeného možno usudzovať, že členy antonymnej dvojice nemožno chápať, ako by svojou sémantikou boli na póloch osi afirmácia - negácia, od stredu vzdialené rovnomerne, ale že pozitívny člen stojí v strede - ako základné pomenovanie -, pričom negatívny člen sa nesymetricky odchyľuje, vytvárajúc tak antonymnú dvojicu. Navyše však pozitívny člen môže vyjadrovať aj opozíciu. Inými slovami: slová typu veľký, vysoký, dobrý, svetlo, vždy sú najmenej o *jeden sémantický komponent bohatšie. Preto je ich priemerná* frekvencia vyššia. Ona tento fakt signalizuje, resp. dokazuje.

3. Uveďme ďalší povšimnutiehodný jav z FSS. Frekvencia číslovieк v textoch je nepriamoúmerná ich nominálnej hodnote. Konkrétne: číslovka 1 má v 1 000 000 slov frekvenciu /F/ 2102, 2 má F 1326, 3 má F 521, 4 má F 317, 5 má F 255. Lenže táto zákonitosť sa narúša po číslovke 10. Číslovka 10 má totiž F 170, zatiaľ čo číslovky s vyššími hodnotami ju majú striedavú: 11 má F 37, 13 má F 26, 15 má F 45, 16 má F 23, 20 má F 84 atď. Analogicky to pokračuje aj ďalej tak, že každé okrúhle číslo má väčšiu priemernú frekvenciu než čísla stojace v rade okolo neho.

Ukážka:

Číslo:	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
F:	37	56	26	26	45	23	12	33	17	84

Číslo:	30	40	50	60	70	80	90	100	500
F:	53	35	30	5	8	12	3	114	8

Číslo:	1 000	1 000 000
F:	137	58

Z uvedeného treba vyvodiť, že okrúhle čísla označujú jednak svoju nominálnu hodnotu, ale okrem toho sú schopné v kontexte vystupovať ako synonymá tých čísel, ktoré sú okolo nich: "bolo ich tam asi, okolo, približne, tak, do, nie vyše ako, pravdepodobne ... x". Zasa tu hrá úlohu sémantika čísla: kým presné číslo vyjadruje jediný obsah, zatiaľ okrúhle číslo je v podstate polysémické - okrem základnej hodnoty môže supletívne - podľa povahy textu - vyjadriť aj hodnoty okolitých čísel. Je teda minimálne o jeden sémantický komponent bohatšie. Túto pravidelnosť narušujú sémantické komponenty biblických, magických alebo legendárnych a rozprávkových čísel, ako sú 3, 7, 9, 12.

Frekvencia a sémantika čísel motivuje aj niektoré odborné termíny. Uveďme ako príklad názvy niektorých rastlín, ktoré obsahujú číselné údaje: jednolístok, štvorlístok, sedmokráska, stolístok, stoklas, sedmokvietok, deväťsil, dvojtvárnik, päťprstnica, trojzub. Sú v nich alebo presné údaje /4/ alebo magické /7, 9/ alebo údaje vyjadrujúce neurčité množstvo /100/. Uvedenú tézu istou analógiou nepriamo vysvetľuje aj priemerná frekvencia názvov miest: v slovenských textoch majú názvy miest takéto priemerné frekvencie: Bratislava 196, Praha 65, Moskva 42, Budapešť 30, Košice29.

4. Zhodné zákonitosti ako pri číslovkách možno pozorovať aj pri hyperonymii substantív a slovies, ktorá vo svojej podstate je zhodná s inklúziou uplatňovanou pri vyjadrovaní kvantity. Hyperonymum človek so svojou priemernou frekvenciou

1634 stojí vyššie než jeho hyponymá muž /347/, žena /773/, dieťa /530/; hyperonymum zelenina /33/ je frekventovanejšie než inkludované mrkva /6/, kaleráb /4/, petržlen /3/, hrach /25/; hyperonymum vták /87/ je frekventovanejšie, než inkludované lastovička /16/, vrana /28/, slávik /3/, drozd /1/. Uveďme ešte slovo kvet /162/ oproti ruža /34/, konvalinka /3/, klinec /13/, fialka /10/, alebo jesť /57/, raňajkovať /1/, obedovať /1/, večerať /5/. Neprekvapuje preto, že v prvej frekvenčnej triede slov, povedzme, že bázových slov /800/, ktoré sa z hľadiska frekvencie označujú za jadro slovnej zásoby alebo základný slovný fond, nie sú pomenovania konkrétnych javov. Nie sú tam také slová ako lyžica, nôž, obchod, zemiaky, soľ, zrkadlo, fľaša, kamarát, most, adresa, káva, nos, plyn, riadok, hnevať sa, smelý, podpis atď. Keby sa základný slovný fond vyčlenil na základe priemernej frekvencie, dostali by sme inventár prevažne iných tzv. plnovýznamových slov, než keby sa vyčlenil inventár označovaný v ruštine ako bytovaja leksika /bežná, hovorová lexika/.

5. Výrazné súvislosti sú medzi priemernou frekvenciou a polysémiou slov. Konfrontácia údajov z FSS o priemernej frekvencii slov v texte so sémantickým členením viacvýznamových slov v Slovníku slovenského jazyka /SSJ/ hovorí, že čím má slovo viacej významov, tým je jeho výskyt v súvislých textoch väčší. Slovo mať je vo FSS na 13. mieste, v SSJ má 30 významov; slovo už je vo FSS na 25. mieste, v SSJ má 11 významov; slovo čas je vo FSS na 69. mieste, v SSJ má 9 významov, cesta je vo FSS na 114. mieste, v SSJ má 4 významy, záhrada je vo FSS na 432. mieste, v SSJ má 2 významy, schematizmus je vo FSS na 9 000 mieste, v SSJ má 1 význam.

P. Guiraud hovorí, že v slovníku každého jazyka vyše polovice slov - pochopiteľne stojacich v druhej časti frekvenčného slovníka - má iba po jednom význame, asi šestina všetkých slov má po dva významy, asi desatina všetkých slov má po 3 významy, dvadsatina po 4, tridsatina po 5 významov,

päťdesiatina po 6 významov atď. /teoreticky/. Takmer všetky internacionálne slová /pravdaže, s evid. výnimkami/ sú jednovýznamové a vo frekvenčných slovníkoch stoja na konci.

Celá slovná zásoba každého jazyka je podľa počtu významov a ich priemernej frekvencie rozvrstvená podľa vzorca F. Guiraula

$$n^a = F$$

/pričom n = počet významov, a = konštanta, ktorá má hodnotu 1,7, F = teoretická priemerná frekvencia/.

G. K. Zipf vyjadril /1949/ vzťah medzi n a F takto:

$$n = F^{0,5} \; /=\sqrt{F}/.$$

6. Možno postaviť otázku, či sémantika slova určuje priemernú frekvenciu alebo naopak - frekvencia buduje sémantiku slova. Odpoveď znie, že platia síce obidva postupy, avšak ten prvý - že sémantika určuje priemernú frekvenciu, je generálny. Slovo môže dostať v texte svoju funkciu len so zreteľom na jeho sémantiku. Ako príklad uveďme slovo bagateľ, ktorého sémantika nedovolí, aby sa uplatnilo napríklad vo vedeckom texte. Oproti tomu napríklad sémantika slova piezoindikátorový zabraňuje, aby sa uplatňovalo v bežnej reči. Lenže v konkrétnych jazykových prejavoch sa niektoré slová vyskytujú tak často, že ich pôvodná sémantika sa stráca a devalvuje natoľko, že sa stávajú formálnymi a v systéme slovných druhov často konvertujú. Konverzia je oslabenie alebo strata základného významu slova a zosilnenie iného významu, spojené často s prechodom do iného slovného druhu. Ako príklady na tento jav uveďme slová človek, človeče, pravda, prosím, dobre, počkaj, choďže, fakt, slovom, počnúc, istý, ale, tu, pozri, kdeže, ktoré pri veľkej svojej frekvencii dostali aj iný význam a prešli do inej triedy slov, napríklad od substantív k časticiam /pravda, fakt, slovom .../ od slovies k časticiam /prosím, počkaj, choďže .../ atď. Tu zmena frekvencie ovplyvnila ich sémantiku.

Analógiou je metaforizácia slov - keď sa prenesie pôvodný význam slova aj na iný jav, napríklad ruka, hlava, koleno.

kôň, koza, pero, biely /víno, dom, deň, potok/, čierny /pivo, deň, Peter, noc/. Metafora znamená rozšírenie sémantiky slova a v dôsledku toho aj zvýšenie jeho frekvencie.

7. Súvislosť priemernej frekvencie slova s jeho sémantikou sa manifestuje aj vtedy, keď sa slovná zásoba podľa frekvencie rozloží na množiny: a/ konštrukčné slová, b/ subjektívno-situačné slová, c/ gnómické slová, d/ tematicko-odborné slová. Do prvej z uvedených tried patria predložky, spojky, sponové a deiktické slová - sú to najfrekventovanejšie slová vo všetkých súvislých textoch. Do druhej triedy patria modálne slovesá, častice, citoslovcia, niektoré zámená a ďalšie osobné slová - sú to všetky z hľadiska frekvencie stojace na druhom mieste z uvedených tried. Do tretej triedy patria číslovky, niektoré podstatné mená a vôbec slová so širokým významom slova. Frekvenčne idú po slovách druhej triedy. Konečne takzvané tematicko-odborné slová, teda špeciálne slová, odborné termíny sú v reči najmenej frekventované.

Uvedená téza sa potvrdí aj tým, keď rozčleníme slová na pomocné a plnovýznamové, prípadne celú slovnú zásobu na jadro a perifériu. V jadre slovnej zásoby sa ocitnú pomocné slová - konštrukčné, subjektívno-situačné a niektoré z gnómických slov, zatiaľ čo odborné slová, termíny a špecifické slová plnovýznamové sa dostanú na perifériu. Aj keď sa zdá, že by prvé tri triedy mali zahŕňať väčšiu časť celej slovnej zásoby, v skutočnosti to nie je tak. Ony síce pokrývajú prevažnú časť každého textu, avšak v inventári celej slovnej zásoby tvoria iba nepatrnú jej menšinu.

Pri konfrontácii systému a priemernej frekvencie nemožno obísť súvislosť dĺžky slova a jeho frekvenciou, a tým aj sémantikou. Platí totiž Zipfov zákon, že čím je slovo kratšie, tým je staršie, no a súčasne, že čím je staršie, tým je aj frekventovanejšie. Krátke slová sú typické svojou bohatou polysémiou, nevýraznou sémantikou i svojím vysokým vekom - paralelne sú typické vysokou frekvenciou v textoch. Vzťah medzi

nimi je priamoúmerný: čím sú mladšie, tým majú menej sémantických tried a súčasne sú menej frekventované.

8. Doba a situácia aj ináč ovplyvňuje sémantiku a paralelne s ňou aj priemernú frekvenciu slov. Uveďme ako príklad slová družstvo, kulak, šmelinár, kolaborant, socializácia, ktoré mali v rokoch po oslobodení neporovnateľne väčšiu frekvenciu, ako ju majú dnes. No zmenou ich frekvencie sa upravila aj ich sémantika: dnes tieto slová nie sú svojou sémantikou tak príznakové a výrazné, ako boli v povojnovom období. Alebo uveďme ešte výraznejší doklad - sémantiku a priemernú frekvenciu farieb. K základným, a tým aj najfrekventovanejším farbám patria /v zátvorke je uvedené F v 1 000 000 slov/: čierna /334/, biela /279/, červená /250/, zelená /187/, modrá, resp. belasá /96/, žltá /55/ atď. Odvodené alebo moderné, novšie farby sú azúrová /0/, kanáriková /0/, tehlová /0/, bordová /0/, tyrkysová /0/, khaki /0/, škoricová /0/. Frekvenciu, pravdaže, podstatne ovplyvňuje ten fakt, že názvy základných farieb sa využívajú aj metaforicky a v prirovnaniach.

Konečne každá doba je typická aj výskytom rodných osobných mien. Z najstarších slovanských mien sa dnes už nepoužíva takmer žiadne /Mojmír, Radoslav, Svätopluk/. Do 17. storočia sa preferovali kresťanské mená grécko-latinského pôvodu /Anton, Krištof, Karolína, Jozefína/, po prvej svetovej vojne boli módne mená ruského pôvodu /Nadežda, Tatiana, Nina, Boris, Ivan, Igor/. Nedávno sa dávali rôzne umelé mená /Virgil, Bruno, Dália, Rigoletta/, dnes sú frekventované mená Martin, Vladimír, Michal, Katarína, Eva, Jana, Zuzana, Andrea, Beata, Silvia, Monika. Tu sa dostáva frekvencia do súvislosti s dobou, pretože disperzia z hľadiska diachronického je veľmi pestrá.

9. Pre oslovovanie je zákonité to, že v oficiálnych kontaktoch sa uplatňuje častejšie priezvisko, zatiaľ čo v súkromných, intímnych a familiárnych kontaktoch prevažne rodné meno. Tento fakt súkromnosti, intímnosti a familiárnosti

je dôvodom, že rodné mená sú vcelku nepomerne frekventovanejšie v expresívnej než v nocionálnej podobe, napríklad Anička má F 16, Anna má F 6, Janko + Janíčko má F 79, Ján má F 71, Mária má F 22, Marienka + Mariša + Marka majú F 34 atď.

Prejdime k otázke vzťahu medzi priemernou frekvenciou a slovotvornou motivovanosťou slova. Po najfrekventovanejších slovách vo FSS, ktorými sú konštrukčné slová, idú najskôr slovesá, potom substantíva a za nimi adjektíva. Slovesá vo FSS sú na týchto miestach: 2, 13, 31, 42, 46, 50, 51, 52 ..., substantíva sa začínajú až na 48. mieste a potom idú takto: 62, 69, 71, 84, 89 ..., prvé adjektívum je až na 53. mieste a potom takto: na 76., 97., 100. mieste. P. Guiraud vyslovil tézu, že počet významov slova a jeho slovotvorných derivátov je v paralele. J. Furdík a jeho žiaci došli k podobným výsledkom aj v slovenčine. Zistili takúto slovotvornú produktívnosť slovných druhov: slovesá - 45%, substantíva - 40%, adjektíva 10%. To je v zhode s frekvenciou týchto slovných druhov a sekundárne aj v zhode s počtom len významov. Keď však paralelu uplatníme aj ďalej, dostaneme tú istú súvislosť s produktívnosťou sémantickej motivácie. Ako doklad uvedieme, že lexikalizované metafory sú sémantickými derivátmi najfrekventovanejších slov /hlava, tvár, list, srdce, noha, písať, ležať, držať, pekný, jasný .../. A navyše všetko je v súlade aj s Zipfovým zákonom, ktorý hovorí, že čím frekventovanejšie je slovo, tým je kratšie a v jazyku staršie. J. Furdík so svojimi žiakmi uvádza, že slová s extrémnym počtom významov nie sú vhodné ako motivujúce slová - najviac derivátov podľa nich majú slová s 3 až 6 významami. Sú to slová tzv. druhej frekvenčnej triedy. Slová prvej frekvenčnej triedy sú totiž sémanticky vyčerpané prevažne sémantickou motiváciou /hlava, oko, koleno/ a slová tretej frekvenčnej triedy sú sémanticky vyčerpané slovotvornou motiváciou /priesvitný, spolupracovník, ospravedlnenka/.

Keď je reč o súvislosti priemernej frekvencie so sémantikou, niekedy je rozhodujúce, či ide o absolutnu alebo rela-

[illegible]nu priemernú frekvenciu slova. A sémantickým signálom je práve rozdiel medzi absolútnou a relatívnou priemernou frekvenciou. Uveďme, v čom je problém.

Slovo vektor v slovenčine má absolútnu F 125, avšak jeho výskyt sa zachytil iba v odborných textoch, zatiaľ čo v dialógu, v poézii, v umeleckej próze a v publicistike sa nevyskytol. Jeho disperzia v štýlových skupinách je teda takáto:

$$0 + 0 + 0 + 0 + 125 = 125$$

Slovo osem v slovenčine má absolútnu F tiež 125, avšak jeho disperzia v jednotlivých štýloch je

$$8 + 28 + 2 + 35 + 52 = 125$$

V tejto situácii nemožno zistenú absolútnu priemernú frekvenciu uplatňovať ako sémantický signál. No nemožno uplatňovať ani aritmetický priemer, lebo ten bude v obidvoch prípadoch /125 : 5/ 25. Závažný je stupeň disperzie, ktorý je - pochopiteľne - tým nižší, čím väčšia je nerovnováha v rozložení absolútnej priemernej frekvencie na jednotlivé typy textov.

Inú disperziu bude mať relatívna priemerná frekvencia 25, ktorá sa zistí z rozloženia

$$0 - 0 - 0 - 0 - 125$$

inú bude mať z rozloženia $8 - 28 - 2 - 35 - 52$

a inú z rozloženia $25 - 25 - 25 - 25 - 25$

Disperzia sa vypočíta podľa vzorca

$$D = 1 - \frac{s}{m\sqrt{n-1}}$$

/m = aritmetický priemer, n = počet štýlových skupín/

Disperzia /D/ vyjde v čísle od 0 do 100.

Relatívna priemerná frekvencia sa vypočíta podľa vzorca $\overline{F} = F.D$

Slovo vektor takto dostalo v FSS D = 0, $\overline{F}$ = 0, slovo osem má D 65,08 a $\overline{F}$ 84 /pri absolútnej priemernej frekvencii 125/. Slovo s rozložením 25, 25, 25, 25, 25 by malo D 100 a $\overline{F}$ 25.

Štylisticky príznakové a sémanticky výrazné sú slová s dolnými stupňami disperzie. Čím je disperzia nižšia, tým viac je príznaková. D 0 vo FSS majú napríklad slová siaha,

siderit, sienka, signum, siheľ, silový, Silvo, sima. D nad 60 majú napríklad slová schovávať, síce, sídlo, siedmy, sieť, signál, sila.

Porovnajme ešte disperziu slovotvorne motivovaných slov patriacich do jednej čeľade:
chodiť D = 75, *chodec D = 39*, *chodník D = 63*, *chodníček D = 45*, prichodiť D = 40, dochádzať D = 50, prichádzať D = 81, obchodiť D = 21.

Čím viacej je v slove sémantických komponentov, tým je stupeň jeho disperzie vyšší, tým je rozsah jeho významu širší a frekvencia vyššia /chodiť D = 75/. To platí aj naopak. Čím je v slove menej sémantických komponentov, tým je stupeň jeho disperzie nižší a najčastejšie aj realtívne priemerná frekvencia je nižšia /obchodiť D = 21/. Pozri aj slovo vektor.

Záver. V texte išlo o to, poukázať na vzťahy medzi priemernou frekvenciou a sémantikou slova. Ukázalo sa, že sú to vzťahy zákonité a jednoznačné. Vzťahy sú, pravdaže, oveľa bohatšie, než sa to tu ukázalo. Frekvencia slova je priamoúmerná nielen celkovej jeho sémantike, ale i povahe, počtu a proporciám jednotlivých sémantických komponentov v ňom. Znamená to, že súvisí aj s jeho slovotvornými schopnosťami, s jeho disperziou, históriou i fyzickou podobou. Závažnou však ostáva ešte otázka, čo je v tomto vzťahu prius. Z výkladu však evidentne vyplýva, že sémantika diriguje priemernu frekvenciu, hoci ani opačná situácia nie je celkom výnimočná. No priemrená frekvencia, ktorá má exaktnú podobu, je indikátorom alebo aspoň signálom sémantiky slova. Skúmanie vzťahov týchto dvoch javov nie náhodou patrí k najmodernejším záujmom jazykovedy.

Rozvoj divadelnictva na Slovensku

Miloš Mistrík

Roku 1920 vznikalo v Bratislave Slovenské národné divadlo takmer z ničoho. Národnostný útlak monarchistického Rakúsko-Uhorska nedovoľoval ani len pomyslieť na profesionálne divadlo. Dedičstvo, s ktorým sme prichádzali do novovzniknutej Československej republiky, bolo žalostné: iba niekoľko desiatok dramatických textov, ktoré napísali slovenskí spisovatelia najmä za posledných sto rokov, istý počet agilných ochotníckych divadiel v slovenských mestečkách a dedinách a malé množstvo divadelných budov, ktoré už vtedy boli väčšinou staré /Trnava, Levoča, Bratislava, Košice/. Nemali sme profesionálnych hercov, režisérov, scénografov, nebolo ani školstvo, kde by sa dali urýchlene vychovať. Preto je celkom pochopiteľné, že sa pomoc hľadala v Čechách, ktoré boli v tom čase kultúrne rozvinutejšie.

Základ vznikajúceho Slovenského národného divadla vytvorilo Východočeské divadlo, popri ktorom sa slovenský súbor začal rodiť až postupne z radov ochotníkov /J. Borodáč, O. Borodáčová, A. Bagar a ďalší/. Trvalo ešte asi desaťročie, kým sa sformoval v Slovenskom národnom divadle slovenský súbor schopný náročnejšej umeleckej práce.

Prvé kroky k tomu sa urobili až na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov, keď sa činohra rozdelila na dve samostatné telesá - Slovenskú a Českú činohru SND. Slovenskú časť viedol J. Borodáč, v Českej činohre vytváral najprogresívnejšie inscenácie režisér V. Šulc, príslušník českej medzivojnovej avantgardy. Opernému súboru vtlačil podobu vynikajúci český hudobník O. Nedbal a jeho nasledovníci, balet sformoval A. Viacusi.

Keď koncom tridsiatych a štyridsiatych rokov postupne nastúpila do SND väčšia, čiastočne už vyškolená skupina, začalo sa divadlo etablovať prvými pozoruhodnými výsledkami. Popri tradične realistických réžiách J. Borodáča sa presadilo aj javiskové básnictvo režiséra J. Jamnického, inšpirované sovietskou avantgardou, modernizmus F. Hoffmanna a neskôr i politické divadlo s lyrickým výrazom v inscenáciách J. Budského. Boli to roky, keď sa dovršil zápas o existenciu slovenského divadla, vedený po mnohé roky rôznorodými zložkami spoločnosti a keď sa karta obrátila: teraz už divadlo začalo zápasiť o podobu spoločnosti. V čase, keď vo svete zúril vojnový konflikt, postavilo si humanistický program, v ktorom nechýbali inscenácie vyslovene protifašistické, priečiace sa vtedajšej oficiálnej ideológii. A hneď po skončení vojny sa zase zapojilo do politického zápasu o budúcnosť Československa.

Slovenské národné divadlo bolo dlhé roky v našej kultúre osamotené. Zaznamenali sme síce pokusy o založenie ďalších divadiel: v Košiciach Východoslovenské národné divadlo /1924-1930 a 1938/, niektoré kočovné skupiny, v Nitre Slo-

venské ľudové divadlo /1941-1945/ - nemali však pre nízku profesionálnu úroveň a krátku existenciu väčší význam. Až začiatkom roku 1944 vznikajú takmer súčasne dve divadlá, ktoré už veštia nové časy: Slovenské komorné divadlo v Martine /neskôr premenované na Armádne divadlo a dnes Divadlo Slovenského národného povstania/ a Slovenské divadlo v Prešove /potom dostalo názov Divadlo J. Záborského/. Najmä martinské divadlo pokrokovo orientovaným repertoárom a okruhom spolupracovníkov, medzi ktorými nachádzame ako režiséra A. Bagara, orientuje sa na sily pripravujúce revolučné premeny Slovenska. Počas Slovenského národného povstania /1944/ tvoria jadro Frontového divadla práve členovia martinského súboru.

Toto bolo obdobie budovania divadelnej siete na Slovensku, keď dvadsiate a tridsiate roky znamenali prvé kroky, väčšinou opreté o pomoc vyspelejšej českej kultúry, prvá polovica štyridsiatych rokov prináša striktné poslovenčenie, prvé významné umelecké výsledky a zárodky novej kvality, ktorá sa naplno presadila po oslobodení.

Vtedy sa nástojčivo ukázala potreba riešiť otázku našich divadiel od základu, komplexne, s ohľadom na potreby ich ďalšieho rastu, ako aj s ohľadom na budúce smerovanie celej spoločnosti, ktorá práve prechádzala revolučnými zmenami. Aj keď sa prvé kroky k tomu urobili hneď po roku 1945, do dôsledkov sa nový program realizoval až po roku 1948. Za spolupráce A. Bagara vzniká nový divadelný zákon, ktorý realizuje politiku všeobecnej dostupnosti a demokratizácie divadelného umenia a umožňuje nebývalý kvantitatívny i kvalitatívny rozvoj československého divadelníctva. Už po roku 1945 divadlá prechádzajú zo súkromnopodnikateľskej bázy na bázu štátneho finančno-materiálneho zabezpečenia a nový zákon to potvrdzuje. Definujú sa aj ideovoumelecké povinnosti divadiel k spoločnosti.

Roku 1945 sa znova otvára v Košiciach Východoslovenské

národné divadlo /dnes Štátne divadlo/, kam posielajú neúnavného budovateľa slovenského divadla J. Borodáča, aby staval jeho základy. Roku 1946 vzniká v Prešove Ukrajinské národné divadlo. Po februári 1948 sa zakladá divadlo v Považskej Bystrici /Divadlo pracujúcich pri Považských strojárňach, 1949/, premiestnené neskôr do Žiliny /Krajové divadlo pracujúcich, 1950, neskôr Divadlo P. Jilemnického/ a nakoniec zlúčené s martinským divadlom. Vo Zvolene vzniklo roku 1949 Stredoslovenské divadlo /dnes Divadlo J. G. Tajovského/, ku ktorému pribudla roku 1959 opera so sídlom v Banskej Bystrici. Od roku 1950 mala Krajové divadlo už aj Nitra /dnes Divadlo A. Bagara/. Jedenásť rokov /1948-1959/ existovalo päťsúborové zájazdové Dedinské divadlo so sídlom v Bratislave, z ktorého sa vyčlenila maďarská skupina zakladajúca Maďarské oblastné divadlo v Komárne /1953/. Toto divadlo má od roku 1970 aj svoju pobočku v Košiciach. Pre úplnosť spomeňme ešte krátku existenciu divadiel v Spišskej Novej Vsi /1957-1963/ a v Trnave /1960-1965/, no tieto dve mestá nie sú bez divadiel ani dnes. Do Trnavy umiestnili roku 1974 Divadlo pre deti a mládež a v Spišskej Novej Vsi otvorilo svoju Pobočnú scénu pre deti a mládež prešovské Divadlo J. Záborského.

Aká bola situácia v Bratislave. Popri existujúcom Slovenskom národnom divadle tu vznikla roku 1946 Nová scéna SND s činoherným a spevoherným súborom. Časté reorganizácie v počiatkoch jej činnosti neprispievali ku konštruktívnej práci /Mládežnícky súbor Národného divadla, 1951, Nová scéna mladého diváka, 1953, Nová scéna, činohra pre mládež, 1954/. Až od roku 1960 sa vyhraňuje profil Novej scény ako samostatného bratislavského divadla. V roku 1976 k Novej scéne pričlenili aj Poetický súbor, ktorý hrá vo svojom vlastnom priestore.

Okrem týchto divadiel mala Bratislava svojho času aj ďalšie: estrádnu Tatra-revue /1958-1970/, Divadlo poézie

/1960-1968/, pantomímu a Divadlo na korze /1968-1971/.

Rozsiahlou samostatnou kapitolou je rozvoj slovenského bábkárstva. Bábkové divadlá vznikli v Žiline /1950/, v Nitre /1951/, v Bratislave /1957/, v Košiciach /1959/ a v Banskej Bystrici /1960/. Najpozoruhodnejšie výsledky dosiahlo Krajské bábkové divadlo v Banskej Bystrici inscenáciami dramaturga a režiséra J. Mokoša. Medzinárodné uznanie si získalo aj bratislavské Štátne bábkové divadlo najmä zásluhou výtvarníka a režiséra B. Slavíka.

Rozvoj divadelnej siete na Slovensku v rokoch od oslobodenia veľa nepovedá o veľkorysosti, s akou sa u nás kládli po roku 1948 základy tohto umeleckého druhu. Vznikli *divadlá s početnými súbormi a zložitou vnútornou organizáciou*, ale aj menšie telesá. Všetky tieto menšie divadlá, okrem bratislavských a košických, sú tzv. zájazdové. To znamená, že vystupujú nielen vo svojich sídelných mestách, ale aj v určenom okruhu, aby sa tak ich umenie dostalo čo najbližšie k širokým vrstvám obyvateľstva. Ale nešlo len o to, pokryť rovnomerne celé územie jediným žánrom. Rozvíjali sa aj všetky žánre - opera, balet, operета a muzikál, činohra a bábkové divadlo. Dochádzalo k diferenciácii umeleckých programov, k vzájomnému súpereniu a obohacoveniu. Prím si, pochopiteľne, väčšinou udržalo Slovenské národné divadlo, hoci v pamäti sú aj také obdobia, keď niektoré vidiecke divadlá mu boli rovnocenným partnerom. Slovensko totiž dosiaľ nemalo také divadelné centrum, ako je napríklad Praha, Budapešť alebo Paríž. Naša situácia zodpovedá skôr poľskej alebo nemeckej, to znamená, že máme viacero tradičných kultúrnych stredísk, ktoré sú schopné vytvoriť divadlu dobré zázemie. Proces centralizácie však prebieha. Urýchľuje ho fakt, že v Bratislave je ústredie filmu, rozhlasu a televízie, že je tu Vysoká škola múzických umení, Umenovedný ústav SAV, redakcie odborných časopisov Slovenské divadlo a Film a divadlo, Divadelný ústav, sídlo Zväzu sloven-

ských dramatických umelcov a ďalšie inštitúcie. Preto sme často svedkami, že keď niekto z hercov, režisérov, dramaturgov mimo hlavného mesta na seba upozorní, netrvá dlho, a prichádza do Bratislavy.

Vráťme sa k umeleckému rastu našich divadiel. Slovenské národné divadlo sme zanechali konštatovaním jeho prvej výraznej etapy v štyridsiatych rokoch. Po krátkom prerušení tejto vzostupnej línie v päťdesiatych rokoch, zapríčinenom schematizmom v umeleckej aj organizačnej práci, prichádza druhé, doteraz azda najúspešnejšie obdobie SND, približne od konca päťdesiatych do polovice šesťdesiatych rokov. V ňom sa naplno uplatnili princípy Budského spoločensky angažovaného divadla v kultivovanom lyrizujúcom podaní, nadväzujúcom na výdobytky medzivojnovej avantgardy a smerujúcom k syntetickému vyjadreniu. Popri tom sa už od štyridsiatych rokov úspešne rozvíjala línia myšlienkovo jasného, formálne čistého, pastelového a hravého divadla vychádzajúceho z ľudovej folklórnej tradície, ktorého tvorcom bol režisér a herec K. L. Zachar. K týmto dvom osobnostiam, vyhraňujúcim program SND viac ako tri desaťročia, sa pripojil niektorými filozofickými inscenáciami T. Rakovský.

V šesťdesiatych rokoch prišli ďalší režiséri - expresívny P. Haspra, ktorý upozornil na seba najprv inscenáciami modernej svetovej drámy tematicky zameranej na súkromné medziľudské vzťahy a v sedemdesiatych rokoch uviedol na scénu veľký počet pôvodných slovenských hier; druhým je P. Mikulík, režisér súčasnej experimentálnej dramatiky. V posledných rokoch sa SND obohatilo o ďalšieho režiséra - M. Pietora.

Naše prvé divadlo malo nielen kvalitný režisérsky tím. Do jeho súboru sa postupne dostávali veľké herecké osobnosti. Navyše od roku 1945 tu pracuje dnes už aj za hranicami známy scénograf L. Vychodil. S režisérom J. Budským, v opere B. Kriškom a ďalšími sformoval moderné výtvar-

mú podobu inscenácií založenú na dominujúcom symbole vyjadrujúcom myšlienkový svet uvádzaného diela.

Opera SND, ako sme spomínali, si získala uznanie už v dvadsiatych a tridsiatych rokoch za éry O. Nedbala a jeho nástupcu K. Nedbala. V tom čase sa dovtedy český súbor začal dopĺňať o prvých slovenských spevákov. Skutočný rozkvet nastal po roku 1948, keď sa tento súbor SND stal spolutvorcom slovenskej národnej opery, ktorej mnohé diela dosiahli medzinárodný úspech. Príchodom nových režisérov M. Fischera, J. Gyermeka a B. Krišku, ako aj neustálym dopĺňaním kvalitnými spevákmi a dirigentmi začala opäť stúpať umelecká úroveň slovenskej národnej opery. Popri slovenských operných dielach zvládol súbor väčšinu klasického repertoáru, ako aj moderných skladateľov 20. storočia. Bratislavská opera má dnes veľké divácke zázemie a dobré meno aj za hranicami Československa. V jej súbore je niekoľko interpretov vysoko hodnotených aj v zahraničí, napr. tenor P. Dvorský.

Baletný súbor sa dobudoval v posledných desaťročiach pod vedením K. Tóthe a B. Slováka. Dnes siahe po náročných dielach svetového repertoáru, ale uvádza aj výsledky domácej produkcie.

Slovenské národné divadlo sa postupne rozrástlo na reprezentačný súbor. Opera a balet vystupujú v pôvodnej budove Mestského divadla z roku 1886, ktorá bola z rekonštruovaná a rozšírená prístavbou. Činohra má dve scény: Divadlo P. O. Hviezdoslava a Malú scénu. Pri SND vznikli aj dobre vybavené dielne na výrobu dekorácií a rekvizít, spojené so skladmi, ktoré sú unikátom v strednej Európe.

Takto vybavené divadlo má najlepšie podmienky pre svoju prácu. Jeho produkcia vzbudzuje pravidelne najväčší záujem verejnosti i odbornej kritiky.

Nová scéna, druhý bratislavský divadelný konglomerát, sa vyvíjala - ako sme už povedali - spočiatku dosť nekoncepčne. Viac miesta pre rozvoj tvorby si vybojoval spevoher-

ný súbor, hoci v päťdesiatych rokoch musel zápasiť s vulgarizujúcimi názormi o úpadkovosti operetného žánru. Napriek tomu tu uviedli základný operetný repertoár a v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch ho doplnili muzikálmi najprv zahraničnej, najmä americkej proveniencie, potom aj pôvodnými, slovenskými. Kmeňovým režisérom bol spočiatku F. K. Veselý, od šesťdesiatych rokov dodnes určuje podobu spevohry B. Kramosil. Táto súčasť Novej scény sa dnes teší veľkej diváckej obľube, pretože jej ľahko vnímateľný repertoár sa podáva na vysokej profesionálnej úrovni hereckého súboru aj ostatných pomocných zložiek - choreografie, scénografie atď.

Činohra Novej scény v začiatkoch - po roku 1946 - sa profilovala ako moderné divadlo uvádzajúce pozoruhodnú súdobú slovenskú drámu, svetovú klasickú literatúru, avšak neskôr repertoár určilo jej mládežnícke zameranie. Tento sa však postupne vytrácal a od šesťdesiatych rokov bola Nová scéna už opäť divadlom dospelého diváka, ktoré nadviazalo na svoje začiatky. Kým v prvých rokoch dominovala realistická orientácia režiséra D. Želenského, poetizmus Š. Kudláča a inšpirácia avantgardou Ľ. Smrčka, neskôr, po ustálení programu v šesťdesiatych rokoch boli najprínosnejšie réžie M. Lokvencovej, rozvíjajúce satirické divadlo. Stálu pozornosť venovala dramaturgia sovietskej dramatike.

Nová scéna dlhé roky zápasila o kvalitný herecký súbor. Po roku 1946 vytvorili jej základ niektorí členovia SND, ktorí sa však neskôr do svojho materského divadla vrátili. Potom sa činohra budovala len veľmi pomaly. Zlom nastal až po pričlenení bývalého Divadla na korze. Popri viacerých hereckých individualitách tohto divadla prišli aj režiséri V. Strnisko a M. Pietor. Navyše približne v tom istom čase otvorili aj Štúdio NS /1972/, a tak Nová scéna mohla vstúpiť do svojej zatiaľ najúspešnejšej etapy, v ktorej vznikli pozoruhodné inscenácie J. Palku, M. Pietora, V. Strniska

s P. Opáleného experimentujúce s dramatickým textom, overujúce nové javiskové formy, rozvíjajúce princípy štúdiového divadla.

Nová scéna má dnes taký umelecký potenciál, že môže vstúpiť do dialógu so Slovenským národným divadlom. Ak SND sa vyznačuje vysokým hereckým umením, inscenačným majstrovstvom a má ambície reprezentovať národnú kultúru v dramaturgii aj ostatnými zložkami, tak Nová scéna je divadlo menej viazané tradíciou, a preto "nepokojnejšie" a novátorskejšie.

Štruktúru bratislavského kultúrneho diania dopĺňa ešte Poetický súbor, ktorý po niekoľkoročných začiatkoch pričlenili ako autonómne teleso k Novej scéne. Nevyjasnené smerovanie oscilujúce medzi divadlom poézie a zvyčajnou činohrou, slabé herecké zázemie i problémy s nevyhovujúcim umiestnením divadla zdržiavajú jeho rast.

Bratislava má teda tri divadlá /SND, Novú scénu a Štátne bábkové divadlo/. Tieto však zahŕňajú taký počet súborov, že obyvatelia mesta môžu každý deň vidieť sedem predstavení opery alebo baletu, spevohry, činohier a bábkového divadla. Okrem toho sa sporadicky so svojimi výsledkami v činohernej i opernej tvorbe predstavujú poslucháči Vysokej školy múzických umení vo vlastnom divadle - v Štúdiu VŠMU.

Druhé najväčšie zoskupenie divadiel majú Košice. V Štátnom divadle sú tri súbory - opera, balet, činohra -, ktoré majú k dispozícii budovu z roku 1899 a od roku 1980 aj menšiu sálu v renovovanej historickej budove. Okrem toho v Košiciach pôsobí pobočná scéna Maďarského oblastného divadla Tália a je tu aj bábkové divadlo.

Spomenulo sa už, že slovenské divadlo sa so striedavými úspechmi budovalo v Košiciach od dvadsiatych rokov. Súvislú činnosť však začalo až po roku 1945, keď sem prišiel J. Borodáč. Tento mu dal nielen organizačné základy, ale svojou tvorbou na dlhé roky ovplyvnil aj jeho umeleckú podobu. Až

do sedemdesiatych rokov tu pretrvávali tendencie k realisticko-popisnému štýlu, ktoré postupne rozvíjali ďalší režiséri - A. Chmelko, V. Petruška, J. Ondrejka a M. Bobula - a vyškolili veľkú skupinu hercov. Za pomerne krátkeho obdobia činnosti J. Palku a O. Katušu sa tu formovali aj ďalšie štýlotvorné postupy. Inscenačný register sa začal rozširovať až od polovice sedemdesiatych rokov, keď prišla väčšia skupina hercov s režiséromP. Opáleným, neskôr stále doplňaná a po odchode P. Opáleného s niektorých jej členov posilnená režiséromR. Polákom. Ďalším obohatením je otvorenie experimentálneho štúdia Smer /1980/, kde sa koncentruje najmä aktivita mladej časti súboru. Zdá sa, že sa tým urobili podstatné kroky k tomu, aby činohra Štátneho divadla v Košiciach vykročila na nové cesty, čím by sa priblížila k progresívnejším trendom v slovenskom divadle a dokázala úspešne vyriešiť chronický problém s návštevnosťou svojich predstavení.

Opera a balet Štátneho divadla v Košiciach sa personálne dobudovali len postupne. Významnejšie inscenácie sa zjavili až od polovice päťdesiatych rokov, najmä režiséra B. Krišku v opere a choreografa S. Remera v balete. Dnes už obidva tieto súbory pod vedením D. Bargárovej a M. Halászovej inscenujú náročný domáci a svetový repertoár, pričom opera inscenuje aj niektoré operetné diela a muzikály.

Ako sme už spomínali, viaceré vidiecke divadlá dokázali v minulosti svojou produkciou zdravo konkurovať Bratislave. História to konštatuje napr. o košickej opere v období prvej polovice šesťdesiatych rokov. Ale osobitným príkladom je martinské divadlo SNP. Martin je známy dlhoročnou národnobuditeľskou tradíciou a kvalitným ochotníckym Slovenským spevokolom tvoriacim v roku 1944 základ vznikajúceho profesionálneho divadla. Budova, v ktorej pôsobil spolok - Národný dom /1889/ - je dnes aj sídlom Divadla SNP. Takýto pôvod, ako aj schopnosť

súboru neustále sa omladzovať sú príčinou jeho úspešnej cesty. Martinské divadlo už pri svojom vzniku dalo najavo, že sa politicky orientuje na progresívne prúdy v slovenskom živote. Jeho umelecký program je založený na realizme rozvíjanom postupne od popisnosti k výrazovej skratke a myšlienkovej koncentrácii. Dramaturgia sa zamerala najmä na slovenskú klasickú literatúru, na ruskú a sovietsku drámu a s obľubou sa obracala aj na anglosaskú oblasť. V šestdesiatych rokoch réžiami M. Pietora sa Divadlo SNP zaradilo medzi špičku slovenského divadla a zostalo tam aj po jeho odchode. S. Párnický, Ľ. Vajdička a I. Petrovický priamo nadviazali na spomínané postupy a ďalej ich rozvinuli. Treba si to vážiť o to viac, že martinskému súboru nielen neustále pribúda nových posíl, ale veľké množstvo aj odišlo posilniť najmä bratislavské SND.

Dnes patrí Divadlo SNP v Martine medzi najpriebojnejšie nielen po režijnej a hereckej stránke. Pôsobí tu scénograf J. Čiller, ktorého návrhy znamenajú v celom československom scénickom výtvarníctve najzaujímavejšiu, najinšpiratívnejšiu cestu. V jeho osobe vidí odborná kritika potvrdenie vysokej kvality našej scénografie, schopnej tvorivej obnovy a ďalšieho rozširovania svojich postupov.

Ako vyplýva z toho, čo sme povedali doteraz, najviac pozornosti si zaslúžia súbory Slovenského národného divadla, Novej scény a Divadla SNP. Tým nechceme odsúvať do pozadia ostatné. Je napríklad známe, že častým dodávateľom talentov pre Bratislavu je aj Nitra. Tamojšie Divadlo A. Bagara zažilo *svoju veľkú epochu v čase, keď tu ako režisér nastúpil* P. Haspra /1954/. Po necelých desiatich rokoch systematickej práce, keď odchádzal s niekoľkými členmi hereckého súboru do SND, sa o Nitre hovorilo ako o najpriebojnejšom vidieckom divadle. Veľkého oživenia tohto súboru sme svedkami aj dnes, najmä vďaka réžiám J. Bednárika, vyznačujúcim sa totálnou divadelnosťou, syntetickým spojením vizuálnej a auditívnej

stránky.

Pozornosť si zaslúži aj trnavské Divadlo pre deti a mládež na základe programových postulátov autonómneho divadla oslobodeného od priamej väzby na literatúru, prejavujúcich sa v tvorbe režisérov J. Nvotu a B. Uhlára. Žiaľ, doterajšia malá skúsenosť tohto mladého generačného súboru nedovoľuje mu zaujať také významné miesto v štruktúre slovenského divadelníctva, ako by si to na základe svojho novátorského programu zaslúžilo.

Snahu inšpirovať sa súčasnými divadelnými trendami pozorujeme aj v réžiách E. Gütlera a J. Riháka v prešovskom Divadle J. Záborského, rovnako v niektorých inscenáciách A. Turčana a M. Peterichа vo zvolenskom Divadle J. G. Tajovského. Tieto dve divadlá boli dosiaľ najmenej priebojné, hoci disponujú dosť veľkým zázemím: v Prešove popri činohre pôsobí aj spevohra a Zvolen je organizačne spojený s Banskou Bystricou, kde sídli opera a balet.

V posledných rokoch sme boli svedkami väčšieho prílevu talentovaných absolventov vysokej školy do niektorých vidieckych súborov. Čiastočne preto, že v hlavnom meste sú divadlá personálne už dosť nasýtené, čiastočne preto, že sa ukazovali lepšie podmienky pre vyhraňovanie vlastného umeleckého názoru práve mimo Bratislavy. Táto sľubná tendencia dáva záruku, že popri silnejúcej umeleckej potencii bratislavských divadiel nezaostanú ani ostatné súbory.

Mapa Slovenska je pokrytá divadlami približne rovnomerne. Bližší pohľad odhaľuje, že pri vytváraní divadelnej siete sa striedali prílivy a odlivy invencie, že divadlá sa navzájom dopĺňali.

Ak sa za tieto desaťročia sústredila pozornosť najmä na personálne vybudovanie súborov, ich aspoň minimálne technické zabezpečenie a získanie si širokého publika, dnes sa treba zamerať na zvyšovanie kvality. Znamená to vyhraniť poetiku súborov a ich režisérov, viac čerpať z možností, kto-

ré poskytujú jednotlivé divadelné žánre. V neposlednom rade treba zlepšiť materiálno-technické zázemie. Veď väčšina divadiel pracuje v zastaraných, nevyhovujúcich priestoroch. Preto už dnes sa stavia veľkorysá budova pre Divadlo J. Záborského v Prešove, stavať sa začína nové Divadlo A. Bagara v Nitre a v prípravnom štádiu je možno až priveľmi monumentálne riešená novostavba Slovenského národného divadla v Bratislave. Uvažuje sa aj o ďalších divadlách.

Aj keď sa ešte mnoho nepodarilo splniť a potrvá určite dlhý čas, kým sa priblížime k ideálnemu stavu, dovoľuje nám trend rastu slovenského divadla v historicky krátkom čase šesťdesiatych rokov hľadieť na jeho budúcnosť s optimizmom.

Povrávky

Jozef Mlacek

Príslovie a porekadlo sa všeobecne pokladajú za základné a zároveň najfrekventovanejšie paremiologické útvary /porov. napríklad Permiakov, 1979/. Pri ich veľkom počte neprekvapuje, že sú to jednotky so značne diferencovanými významovými, folklórnymi i jazykovými vlastnosťami /porov. Melicherčík, 1974/. V takejto situácii sa vynára otázka, či skutočne všetko, čo sa v rozličných zbierkach uvádza medzi prísloviami a porekadlami, patrí k týmto druhom parémií. O jednom problematickom type paremiologických výrazov budeme hovoriť v tomto príspevku. Materiálovo sa budeme opierať o doteraz najväčšiu publikovanú zbierku slovenského paremiologického fondu, o Záthureckého Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia /Záturecký, 1974 - podľa tohto vydania budeme uvádzať stránkovanie pri jednotlivých príkladoch/.

V slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach sa medzi prísloviami alebo porekadlami vyskytujú napr. takéto jednotky: Povedala Bubenka, že je aj za kapustou dobrá pálenka. /107/ - My sme blízka rodina: jeho matka a moja matka boli vlastné dve ženy. /79/ - Povedal Nabu-

chodonozor: na brucho daj pozor. /102/ – Na misku mi dajte, v hrnci mi nechajte, i s vami budem jesť. /112/ – Bol jeden mních, mal moc kníh, nevedel nič z nich. /327/ – Nič to preto, že je blato, príde vietor, vyfúka to. /354/

Na pomenovanie jednotiek uvedeného typu sa ponúka názov povrávka. Pomenovanie povrávka sa v minulosti uplatnilo už viackrát v súvislosti s označovením istých druhov parémií alebo frazém, resp. ako súborné domáce označenie pre parémie. Okrajovo ho použil už A. F. Záturecký, a to v nešpecifikovanom význame. Treba však konštatovať, že jeho termín povrávka – hoci nešpecifikovaný, pojmovo nevymedzený – funguje ako označenie jedného druhu parémií, teda vedľa termínov príslovie, porekadlo, ale aj úslovie /väčšinu zo Zátureckého úsloví možno podľa dnešných teórií pokladať za vlastné frazémy, frazémy v užšom zmysle/ a "pohovorka".

Spomínaná pojmová nevymedzenosť názvu povrávka viedla k tomu, že sa niekedy uplatňoval metonymicky na označenie všetkých ustálených slovných spojení s vetnou stavbou. Príznačné je v tomto smere napr. Mihálovo uplatňovanie názvu povrávka. Slovo povrávka je pre neho ekvivalentom cudzieho názvu fráza, kým ustálené slovné spojenie nevetnej povahy sa u neho zahrnujú do súborného názvu rozvitky /Mihál, 1947/. Príležitostne sa tento názov vyskytuje aj v novšej jazykovednej aj folkloristickej literatúre, avšak pojmovo a terminologicky sa nikde nevymedzil. V jazykovede k tomu prispel aj fakt, že s nástupom novej frazeologickej teórie /u nás od polovice 50. rokov/ celé staršie názvoslovie ostalo trochu bokom a až novší diferencovaný frazeologický a paremiologický výskum stavia potrebu terminologizácie niektorých názvov. Názov povrávka je však doteraz terminologicky "neobsadený", a tak ho možno uplatniť na pomenovanie ustálených slovných spojení uvedeného typu.

Východiskom pre konfrontáciu povrávok s inými parémiami aj s vlastnými frazémami bude postup, podľa ktorého parémie aj vlastné frazémy /frazémy v užšom zmysle/ majú paralelné jazykové vlastnosti, no parémie majú zároveň aj osobitné významové a folklórne hodnoty /Permiakov, ibid./. Spoločnými vlastnosťami obidvoch typov jednotiek sú jazykové vlastnosti, a tak náš rozbor začneme práve sledovaním typických jazykových vlastností parémií aj frazém a porovnávaním ich uplatnenia v povrávkach.

Ako prvú z uvedených vlastností budeme sledovať ustálenosť. Táto vlastnosť, ktorou sa odlišujú všetky parémie aj frazémy od voľných slovných spojení, je evidentná aj pri povrávke. Keď však pozorne skúmame jej zastúpenie pri povrávkach, nachádzame tu isté osobitnosti oproti ustálenosti iných parémií aj vlastných frazém. Jej špecifickosť pri povrávkach treba vidieť v dvoch smeroch. Na jednej strane treba totiž sledovať všeobecnú ustálenosť spojenia v opozícii s jeho variantnosťou /porov. Mokijenko, 1980/, na druhej strane treba vidieť osobitné prejavy tejto vlastnosti na jednotlivých rovinách výstavby slovného spojenia /napr. morfologická ustálenosť, syntaktická ustálenosť, lexikálna ustálenosť atď./.

O fungovaní opozície ustálenosť - variantnosť možno pri povrávkach konštatovať, že variabilita je tu pomerne zriedkavejšia ako pri vlastných frazémach s vetnou stavbou a pri iných typoch parémií. To signalizuje väčšiu mieru ustálenosti týchto jednotiek. Toto zistenie nie je náhodné, hoci môže vyznievať trochu paradoxne. Nezdávame sa, že uvedený fakt súvisí s tým, že ustálenosť povrávok nie je iba rámcová, ale často zachádza aj do tých rovín, na ktorých sa neprejavuje ani pri príslovíach a porekadlách a vôbec už nie pri vlastných frazémach. Máme tu na mysli nielen napr. rytmickú a rýmovu ustálenosť /tá je

aj pri príslovíach a porekadlách/, ale napríklad aj modálnu ustálenosť, ktorá podmieňuje aj istú intonačnú ustálenosť povrávok. Pravda, variantnosť netreba ani pri povrávkach celkom odmietať, a to aj napriek tomu, že Záturecký zachytáva tieto jednotky bez variantnosti /to iste nie je zanedbateľné, lebo pri iných parémiách aj frazémach sa jeho zbierka vo všeobecnosti práve naopak vyznačuje bohatým zachytením všetkej variantnosti/. Viacej však o tom napovie pohľad na jednotlivé roviny ustálenosti povrávok.

Ak sa všeobecne prijíma téza, že morfologická ustálenosť patrí k menej závažným vlastnostiam frazeológie /Kunin, 1970/, ešte výraznejšie ona platí o povrávkach. Povrávky ako jednotky s vetnou a častejšie súvetnou stavbou sú zvyčajne silno ustálené ako celok, a tak tvarová ustálenosť jednotlivých zložiek je logickým dôsledkom ustálenosti iných rovín z výstavby povrávky. Ako veľmi výrazná vlastnosť sa ukazuje syntaktická ustálenosť povrávok. V syntaktickej stavbe povrávok je premenlivosť zriedkavým prípadom. Súvisí to s viacerými činiteľmi. Výrazný je napríklad rytmický činiteľ /porov.: Za turák, za dva *strhla sa svadba*. - 59 - *Pivo sem, pivo tam, muzikanti*, hrajte! - 108/, podopretý často rýmom /Už som sa vydala, bože Hospodine, mám že sa nachodiť s hrncom po dedine! - 66; Jak sa zval, tak sa zval, keď sa len dobre mal. - 240/. V tomto bode sa ustálenosť povrávok znoduje so syntaktickou ustálenosťou prísloví a porekadiel. Ako sme už naznačili, syntaktická ustálenosť povrávok tu ide ešte ďalej, predovšetkým k ustálenosti ich modálnej platnosti, a tým aj k ustálenosti intonačného stvárnenia celku. Akékoľvek konštrukčné alebo slovoslednéé zmeny by viedli k narušeniu celkovej ustálenosti povrávky. Mnohé povrávky majú zvolací charakter, a tým aj príznakovu intonáciu,

ktorá sa pochopiteľne viaže na presné znenie konštrukcie. Porov.: Aj Kubovi bolo dobre, pokiaľ bol mladý! /41/ - Ta sa svete, ja som tu! /69/ - Rozum nad rozum a pálenka fundament! /106/

S výraznou syntaktickou ustálenosťou povrávok súvisí silná ustálenosť ich používania. V tomto bode sú povrávky blízke iným parémiám a odlišujú sa od vlastných frazém a vetnou stavbou. Napríklad vo frazémach Na jedno oko slepý a na druhé nevidí /101/, Idú mu lienky popred oči /101/, Mozgy sa mu pomútili /337/ sú možné slovosledné zmeny bez vplyvu na význam jednotky. Keď sme však zistili modálnu ustálenosť aj intonačnú ustálenosť povrávok, môžeme konštatovať, že miera ustálenosti používania /reprodukovateľnosti/ je pri povrávkach vyššia ako pri príslovíach aj porekadlách. A pokiaľ ide o ustálenosť lexikálneho zloženia, aj tá je v povrávkach zreteľná. Isté obmedzené obmieňanie zložiek pripúšťajú povrávky iba na tých miestach, kde takáto zmena nezasahuje, nenarúša ustálenosť stavby aj používanie príslušnej jednotky. Celkove sú však lexikálne zmeny v zložení povrávok pomerne zriedkavé.

Pokiaľ ide o ďalšie dve základné vlastnosti frazém, zisťujeme, že expresívnosť je aj pri povrávkach vždy do istej miery zastupené /upozorňujú na ňu viaceré formálne znaky, ktoré sme už spomínali v súvislosti s ustálenosťou/, kým prenesenosť významu /resp. obraznosť, sémantická transformácia/ nie je pri nich záväzná ani nijako výrazná. Jednako tu však nachádzame aj neobrazné aj obrazné jednotky /v tom sú analogické s inými parémiami/. Porovnajme: Len raz žijeme, napime sa! /107/ - Už som starší ako mladší, ale toto si nepamätám! /46/ - Čo nás po bohatstve, keď zdravia nemáme. /89/ - Poďme spať, zajtra ráno zavčasu vstať! /115/ - Čo nič nebudeme mať, len aby sme boli zdraví! /89/ - všetko neobrazné, resp. s minimálnou obraznosťou/ - Psa dosť, ale sadla málo. /89/ - Povedala vrana

vrane, že nás kvákať neprestane. /189/ - Klára - v noci šije, vo dne pára /215/ - obrazné.

Uvedené príklady potvrdzujú, že obraznosť povrávok nie je taká výrazná ako pri príslovíach a porekadlách, to však už súvisí so špecifickými paremiologickými alebo folklórnymi znakmi všetkých týchto jednotiek. K významovej platnosti povrávok sa teda ešte vrátime, ale na záver o ich jazykových /frazeologických/ znakoch môžeme povedať, že sú to jednotky, ktoré majú základné vlastnosti frazeológie, avšak miera a spôsoby uplatňovania týchto vlastností ukazujú nie síce na totožnosť, ale na analógiu povrávok s príslovíami a porekadlami ako najbližšími typmi parémií.

Naznačené rozdiely dovoľujú vidieť sledované spojenia ako špecifický druh ustálených spojení, ale samy by na ich odlíšenie od príslovi a porekadiel nestačili. Ak sa majú tieto spojenia vyčleniť ako osobitná kategória parémií, treba sledovať ich vlastné paremiologické znaky a konfrontovať ich so známymi znakmi príslovi a porekadiel. Tomu budeme venovať nasledujúce poznámky.

Nejako podrobne sa netreba v tomto rozbore pristavovať pri vlastnosti, ktorú súčasná paremiologická teória stavia na prvé miesto pri odlišovaní parémií od frazém, totiž pri konštatovaní, že parémie majú povahu textu, a to zakončeného textu, že sú osobitným folklórnym žánrom. Táto vlastnosť je totiž aj pri povrávkach evidentná. Podobne ako príslovia a porekadlá nemožno ani povrávky pokladať iba za jazykové jednotky, osobitné vety, ale v nich treba vidieť aj osobitný druh textu, ktorý v spojení s príslušnou situáciou môže fungovať celkom samostatne. Táto situačnosť, spätie s istou reálnou situáciou a s témou je zároveň ďalšou dôležitou vlastnosťou, ktorá odlišuje parémie od frazém.

Textovosť aj situačnosť má síce povrávka spoločné s príslovíami a porekadlami, ale povaha jej spätia so si-

tuáciou je iná ako pri príslovi alebo porekadle. A tu sa opäť dotýkame významovej osobitosti povrávok. Aby sa plastickejšie ukázala ich podstata a hodnota, treba vychádzať z významovej platnosti príslovi a porekadiel, medzi ktoré sa povrávka najčastejšie zaraďuje a ku ktorým má v istých bodoch naozaj najbližšie.

Príslovia a porekadlá /niekedy sa navzájom nerozlišujú a hovorí sa o *paremiologických výrokoch*, porov. Mukařovský, 1971; Kosová, 1981/ sa vo všeobecnosti charakterizujú ako vyjadrenia ľudovej, kolektívnej múdrosti a skúseností, ktoré slúžia alebo ako zovšeobecnené hodnotenia istých životných situácií, alebo ako rady pre isté životné situácie. V takomto zmysle sa niekedy hovorí o systematickej zovšeobecňujúcej povahe príslovi /porov. Szemerkényi-Voigt, 1981/. Pokiaľ sa príslovia a porekadlá rozlišujú ako osobitné javy, hranica medzi nimi sa vidí rozlíčne. V minulosti sa /takto aj u nás/ vyzdvihovalo, že príslovia majú poučný, didaktizujúci charakter, kým porekadlá sú iba obraznými ustálenými výrokmi bez priamo poučajúceho zamerania. Tento rozdiel je však dosť vágny, lebo aj väčšina porekadiel má zovšeobecňujúcu platnosť, a tak ich tiež možno pokladať za rady, odporúčania a pod. Práve pre túto vágnosť hranice viacerí bádatelia nevydeľujú príslovie a porekadlo ako osobitné kategórie. Novší paremiologický aj frazeologický výskum sa však opäť pokúša o vyčlenenie obidvoch kategórií, a to na základe štruktúrneho vzťahu príslovia alebo porekadla k situácii. Ak parémia nejakým svojím komponentom "bezprostredne ukazuje na situáciu, na ktorú sa aplikuje" /Mukařovský, ibid., s. 314/, ide o porekadlo, ak v parémii niet takéhoto konkretizujúceho komponenta, ide o príslovie. " takomto zmysle sa príslovie a porekadlo rozlišujú aj v novej Permiakovovej paremiologickej teórii/Permiakov, ibid./.

Porov. napr.: Kto počtuje, ten gazduje /nijaké znaky situačnej zakotvenosti - príslovie/. - Na hodnosť vyšiel, o mravy prišiel. /183 - tvar slovesa v minulom čase svojou 3. osobou mužského rodu konkretizuje ináč všeobecný význam tejto jednotky, ktorú treba pokladať za porekadlo/.

Čo napovedajú tieto charakteristiky príslovia a porekadla o spojeniach, ktoré sme označili ako povrávky? Zisťujeme pri nich niekoľko odlišných vlastností:

a/ Kým pri príslovíach a porekadlách možno aj napriek uvedeným rozdielom medzi nimi hovoriť o zovšeobecnenosti, gnómickosti ich významovej platnosti, povrávky nie sú výrokmi s gnómickým zacielením. Povrávky sú aj pri svojej spomínanej ustálenosti zreteľne konkrétne. Porov. príslovie: Čo je z mačky, to hneď myši chytá. - povrávka: Čo nedojeme, to dopíjeme. Najmä príslovia, ale často aj porekadlá majú hodnotu osobitého logického súdu, kým v povrávkach prevláda nad logickým spracovaním istej skutočnosti emocionálny zreteľ /navonok sa to prejavuje zvolacou platnosťou mnohých povrávok/. To však súvisí aj s ďalšou špecifickou stránkou ich významu.

b/ Podobne ako príslovia a porekadlá vyznačujú sa aj povrávky situačnosťou, spätím s konkrétnou situáciou. Toto spätie so situáciou je však pri nich inakšie ako pri príslovíach a porekadlách. Ak sa príslovia so svojou zovšeobecnenou platnosťou aplikujú na istú situáciu bez toho, aby tento vzťah navonok konkretizovali, a ak porekadlá svoju platnosť naznačujú cez situačnú alebo kontextovú zakotvenosť niektorej svojej zložky, povrávky pri spomenutom nedostatku zovšeobecnenia odkazujú na konkrétnu situáciu ako celok, celou svojou výstavbou, svojou modalitou, intonačným stvárnením atď. Porov. príslovie: Kto má zdravie, má všetko. - povrávka: Nič si z toho narob, keď si zdravý! /89/ Alebo: príslovie Kto pije víne

mnoho, potratí rozum od toho. /106/ - povrávka: Keď si sa opil, *choď sa vyspať! /105/ Práve v naznačenom fakte možno* vidieť vysvetlenie nevýraznej obraznosti alebo celkovej neobraznosti povrávok.

c/ Kým príslovia majú platnosť rady, poučenia pre istú situáciu a porekadlá zase najmä platnosť ustáleného hodnotenia istej situácie, povrávky nie sú nijakou radou, nemusia byť ani hodnotením situácie, ale sú ustáleným zvratom, ktorý sa v istej situácii zvyčajne vyslovuje. Pokiaľ má povrávka povahu hodnotenia, nejde o zovšeobecnené, "seriózne" hodnotenie, ale skôr o subjektívne hodnotenie, o jazykový vtip, akúsi slovnú hru. Porovnajme zase príbuzné dvojice výrazov. Príslovie: Keď chýba zdravie, všetko chýba. /89/ - Povrávka: Keď sme len zdraví a na nás neprší! /89/ V takýchto súvislostiach treba ako povrávky chápať aj nasledujúce výrazy s typickou stavbou príslovia: Kto sa hnevá, hnevá sa, na pazderí klobása. /165/ - Kto sa hnevá, hnevko, na pazderí črevko. /165/

Všetky uvedené významové a funkčné rozdiely medzi príslovami a porekadlami na jednej strane a povrávkami na druhej strane možno chápať ako odlišovacie znaky povrávok. Okrem týchto významových rozlíšení sú tu aj isté formálne jazykové znaky, ktoré pomáhajú pri charakteristike povrávok. Ide najmä o takéto skutočnosti:

A/ Povrávky mávajú vo všeobecnosti zložitejšiu stavbu ako porekadlá aj príslovia. Kým medzi príslovami prevláda stavba jednoduchého súvetia, prípadne aj jednoduchej vety, povrávky mávajú často stavbu zloženého súvetia. Keď majú jednoduchšiu stavbu /veta, jednoduché súvetie/, prejavuje sa ich príznakovosť aspoň na rovine modálnosti.

B/ Stavba prísloví a porekadiel sa vyznačuje symetrickou dvojčlennosťou, pričom sa medzi zložkami neuplatňuje

iba syntaktický, ale aj zvukový paralelizmus. V povrávkach je této tendencia oveľa slabšie prítomná, ba často celkom chýba: Povedzže ty, moja dievka, tvojej dievke, že jej dievky dieťa plače. /69/ - Keď ty budeš mať toľko rokov ako ja, nebude z teba, iba staré vŕba! /45/

C/ Na rozdiel od prísloví a porekadiel má podstatná časť povrávok povahu zvolacích viet.

Hoci sme tu uviedli viaceré významové i jazykové príznaky povrávok, treba povedať, že hranica medzi nimi a príslovami a porekadlami ani takto nie je nejaká nepreniknuteľná, celkom pevná. Moderná paremiologická teória naopak zdôrazňuje dynamiku jednotlivých paremiologických žánrov, funkčné transformácie prísloví a ďalších útvarov /porov. Klímová, 1980/.

Situáciu v určovaní naznačenej hranice však nekomplikuje iba fakt funkčnej transformácie /najčastejšie iných útvarov do funkcie prísloví/, ale aj metodika prístupu k samému príslovíu, či sa totiž príslovie sleduje len izolovane, slovníkovo, alebo práve v spojení so situáciou, do ktorej patrí. Ide tu konkrétne o viaceré zložité výrazy, ktoré obsahujú okrem vlastného paremiologického výroku aj isté situačné alebo jazykové konkretizujúce prvky. Porovnajme nasledujúce príklady:

Ani u strýca, ani u deda; kto nič nemá, tomu beda! /76/ - Hovorí svätý Tomáš: jedz doma, čo máš, a u ľudí, čo ti dajú. /273/ - Otče náš, tatko náš, posadil nás na lavičku, dal nám chleba po kúštičku: deti moje, nekraďnite, čo vidíte, uchmatnite! /299/ - Buď bohu chvála; kostol zhorel, krčma zostala. /107 - u Záturecké ho v nárečovej podobe [illegible] iša, výraz je však známy aj inde/ - Dlhá noc, [illegible] moc, život horúci, pánboh všemohúci - dobre, [illegible] la! /69 - povzdych nad neželaným pôrodom slo-

Je evidentné, že prvé dva prípady patria

viacej k príslovíam; ak v nich vynecháme úvodné navodzovacie vety, ostane čistá príslovná forma s adekvátnym významom. Práve v takýchto prípadoch možno hovoriť o tzv. byzantskej forme príslovia. Tým sa potvrdzuje, že táto forma prísloví nechýba ani v našej paremiológii. V ostatných troch príkladoch zistujeme celkom odlišnú významovú platnosť; ide v nich o zreteľné povrávky.

Okrajovým prípadom sú povrávky, v ktorých sa paremiologický materiál rozkladá do viacerých syntaktických celkov, dialogizuje sa. Ide o typ, ktorý korešponduje s tým, čo citovaný G. L. Permiakov nazýva "pobasenka", scénka. Porovnaj: Čo budeme robiť, už sme porobili! Budeme sa valkať z vŕšku do doliny. /268/ - Žena, prať kúdeľ! Ale, mužíčku, pospíme si večerom, vstaneme ránom. Vstávaj, ženo! Ale, mužíčku, poležme si zrána, posedíme zvečera. /269/

Uvedený rozbor dovoľuje uviesť na záver aspoň pracovnú definíciu povrávky: Povrávka je ustálený výrok paremiologickej povahy, ktorý sa bez zovšeobecňujúcej transformácie ako celok spája s istou konkrétnou situáciou. Rozoberaný materiál ukázal, že väčšina z uvádzaných povrávok sa uplatňuje aj v súčasnom jazyku. Ich špecifika dovoľuje predpokladať, že súčasný jazyk nielenže staršie povrávky využíva, ale aj nové tvorí.

Literatúra

KLÍMOVÁ, D.: Soudobá tradice jako podklad rekonstrukce folkloru starších epoch. Národopisné informácie, 2, 1980, s. 98-104.

KOSOVÁ, M.: Projekt vydania slovenských prísloví. Slovenský národopis, 29, 1981, s. 517-523.

KUNIN, A. V.: Anglijskaja frazeologija /teoretičeskij kurs/. Moskva 1970. 343 s.

MELICHERČÍK, A.: Adolf Peter Zátureckỳ a slovenské príslovia. In: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava 1974. s. 17-40.

MIHÁL, J.: Slovenská gramatika s cvičeniami. Bratislava 1947. 259 s.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava 1977. 119 s.

MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva 1980. 207 s.

MUKAŘOVSKÝ, J.: Přísloví jako součást kontextu. In: Cestami poetiky a estetiky. Praha 1971. s. 277-359.

PERMIAKOV, G. L.: Grammatika poslovičnoj mudrosti. In: Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka. Moskva 1979. s. 7-61.

SZEMERKÉNYI, A. - VOIGT, V.: Číslo šesť v maďarských príslovia ch. /Pokus o interpretáciu systémovej povahy prísloví./ Slovenský národopis, 29, 1981, s. 569-576.

ZÁTUREC KÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava 1974. 756 s.

Súčasná slovenská literatúra pre deti a mládež

Július Noge

[redacted]kou osobnosťou slovenskej intencionálne a skutočne umeleckej literatúry pre deti a mládež je Ľudmila Podjavorinská, autorka z druhej vlny slovenského literárneho realizmu. Jej svieže, vtipné a melodické lyricko-epické veršíky i väčšie veršované skladby sú obľúbeným čítaním i dnešných detí, vychádzajú ustavične v nových vydaniach.

V medzivojnovom období sa počet tvorcov, ktorých dielo vošlo do základného fondu slovenskej literatúry pre deti a mládež, podstatne zväčšil. Spomeňme aspoň klasikov: Jozef Cíger-Hronský, Ľudo Ondrejov, Jozef Horák, Ján Bodenek, Mária Rázusová-Martáková a zakladateľ slovenskej socialistickej literatúry pre deti Fraňo Kráľ. Ich tvorba znamenala aj bohatú žánrovú diferenciáciu v tejto oblasti.

Dôležitú etapu v slovenskej literatúre pre deti predstavujú aj päťdesiate roky. Po roku 1948 sa jednak vytvárajú organizačné predpoklady pre rozvoj detskej socialistickej literatúry sústredením vydavateľskej činnosti do špecializovaného vydavateľstva /najprv Smena, potom Slovenské nakladateľstvo detskej knihy premenované neskôr na Mladé leta/, prestalo vydávanie komerčného braku a vydavateľstvo i spisovatelia si kládli vážne ideovo-výchovné a ideovo-umelecké ciele. Je pravda, že časť tvorby z týchto rokov bola poznačená schematizmom, nezastretým pedagogizmom, no na druhej strane príklon k súčasnosti, k problémom súčasných detí, k témam, ktoré ich obklopovali alebo presahovali k nim z bezprostrednej minulosti /boj proti fašizmu, Slovenské národné povstanie, budovanie, pionierska organizácia, škola/ znamenal kladenie základov, na ktorých sa dalo ďalej stavať. Tejto práce sa zúčastnili významní tvorcovia z medzivojnového obdobia /Rázusová-Martáková, Horák, Bodenek a iní/, ale nastúpila aj nová vlna autorov, ktorí dodnes tvoria základnú vrstvu široko rozvetvenej súčasnej literatúry pre deti a mládež: Mária Jančová, Ľudo Moric, Mária Ďuríčková, Krista Bendová, Elena Čepčeková a mnoho iných.

Nová vývinová fáza, ktorá už skutočne spadá pod pojem "súčasná slovenská literatúra pre deti a mládež", začína sa kryštalizovať na rozhraní päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Charakterizuje ju nástup novej vlny autorov, v poézii je to najmä Ľubomír Feldek, Miroslav Válek, v próze Klára Jarunková a ďalší. Ešte podstatnejší význam ako nástup nových autorov má zmena zorného uhla v prístupe k dieťaťu i v prístupe k téme. Stručne sa táto zmena dá charakterizovať ako uplatnenie detského aspektu alebo aspektu dieťaťa pri pohľade na skutočnosť. Už nie iba svet sprostredkovaný umeleckým slovom pre dieťa, ale aj, ba najmä svet videný očami dieťaťa. Dieťa prestáva byť iba objektom literatúry a stáva sa aj jej subjektom nie v zmysle jej tvorcu, ale v tom zmysle, že subjekt tvorcu detskej literatúry sa stáva akoby "dvojjedi-

nym: vidí a hodnotí svet aj očami dieťaťa aj očami svojimi. Dá sa to povedať aj inak: literatúra ako hra a poznanie nie iba pre dieťa, ale ako hra a poznanie s dieťaťom. V poézii signálom tohto zmeneného aspektu sú knižka Ľ. Feldeke Hra pre tvoje modré oči a Miroslava Válka Kúzla pod stolom, obidve z r. 1959. V próze je to Jarunkovej Hrdinský zápisník z roku 1960. Pravda, táto zmena aspektu sa týkala celej našej literatúry pre deti, prakticky všetkých významných autorov i diel.

Neviedla k uniformite pohľadu a prístupu, naopak, v posledných dvoch desaťročiach v detskej literatúre postupovala tematická, štýlová, druhová i žánrová diferenciácia, úspešne sa začali rozvíjať nové druhy a žánre ako literatúra faktu, sci-fi literatúra, žánrovo sa rozdiferencovala aj literatúra pre predčitateľský vek a pod. Spolu s týmto diferenciačným procesom vo vnútri detskej literatúry postupoval, ba možno povedať práve v posledných dvoch desaťročiach sa aj zavŕšil proces jej integrácie s celonárodnou literatúrou.

Aj zo stručného náčrtu "dejín" modernej slovenskej literatúry pre deti a mládež vidno, že bola viac-menej osobitnou, ale v kvantite i kvalite vždy zaostávajúcou súčasťou národnej literatúry. Práve v posledných rokoch sa však stala jej rovnocennou časťou, a to na základe rovnakej ideovej a estetickej náročnosti. František Miko tento proces charakterizoval tak, že išlo o to, "aby v systéme detskej literatúry zaujal svoje prvoradé miesto ten druh tvorby, v ktorom estetická funkcia má svoje plné právo. A v slovenskej detskej spisbe sa tento stav presadil frontálne v posledných dvoch desaťročiach, takže je tu približne taká istá situácia ako v spisbe pre dospelých." /F. Miko, Hra a poznanie v detskej próze. Bratislava 1980, s. 6/. Rozhodujúce pre toto vyrovnanie kritérií a úrovne, po nástupe v šesťdesiatych rokoch boli roky sedemdesiate, keď slovenská literatúra pre deti a mládež v dosiaľ nebývalej miere pronikla v prekladoch i do zahraničia, ba bez zveličovania možno povedať, že je to najprekla-

danejšie oblasť z celej našej literatúry. Len na ilustráciu: diela Kláry Jarunskovej vyšli v prekladoch už takmer v troch desiatkach reči a vo výše osemdesiatich zahraničných vydaniach. Veľa vydaní v prekladoch majú však aj diela Ruda Morica, Márie Ďuríčkovej a desiatok ďalších autorov.

Kto a čo na tomto širšie načrtnutom pozadí predstavuje najaktuálnejšiu tvorbu pre deti, ktorí autori a diela za posledných štyri-päť rokov si zaslúžili osobitnú pozornosť?

Najskôr spomenieme špecifickú oblasť detskej literatúry: je to literatúra pre predčitateľský a najmladší čitateľský vek. Dávno sú preč časy, keď tu jediným žánrom bolo klasické leporelo. Tie sa vydávajú nadalej, ale okrem nich aj knižné hračky, obrázkové knižky bez textu a najnovšie aj série knižočiek, v ktorých sa umelecká a poznávacia funkcia snúbia v harmonickej jednote. Ťažko by bolo menovať jednotlivých autorov, lebo tieto nenápadné knižočky sú najčastejšie výsledkom spolupráce autora, výtvarníka, redaktora a nezriedka i psychológa. Pre tento predčitateľský stupeň vychádzajú v špeciálnej úprave aj klasické ľudové rozprávky, respektíve autorsky prerozprávané motívy z ľudových rozprávok /v minulom roku to bola úspešná knižka Ondreja Sliackeho Ako šiel vlčko do sveta/, ktoré práve v takejto úprave a vo výbere sa stávajú obľúbeným čítaním i v najmladšom čitateľskom veku.

Pri tejto príležitosti je vhodné povedať niečo aj o vydávaní slovenských ľudových rozprávok pre deti. Bohatstvo našej ľudovej slovesnosti vo všetkých žánroch od prísloví, porekadiel, riekaniek až po rôzne druhy rozprávok a povestí je nepreberné. Pravda, nie všetko z nich je vhodné /a najmä nie v pôvodnej podobe/ aj pre deti. Preto - najmä v polovici sedemdesiatych rokov - sa začali vydávať rôzne súbory a výbery krajových a miestnych povestí a rozprávok. Veľká časť týchto výberov a úprav, žiaľ, nemala a nemá dosť vysokú umeleckú úroveň. Je však niekoľko autorov, ktorí na tejto báze vytvorili skutočne umelecké diela na vysokej myšlienkovej i štýlovej úrovni. Je to predovšetkým Mária Ďuríčková.

vydala niekoľko skutočne poeticky zostavených výberov prísloví, porekadiel, detských hier a spevov /napr. opakovane vydávaný zborník Zlatá brána/ - naposledy r. 1981 pod názvom Niet krajšieho mena - ale k jej najväčším úspechom v tomto žánri po knihe Biela kňažná /1973/ patria dva cykly rozprávok o Bratislave - Dunajská kráľovná a Prešporský zvon. V nich na základe bájí, povestí a historických obrázkov vo vynikajúcom rozprávačskom štýle zrekonštruovala kontinuitu i historickú atmosféru nášho mesta na Dunaji tak, že by si - aspoň vo výbere - iste získali publicitu nielen doma, ale aj v ostatnom "podunajskom" okolí. Dodatkom k tomuto "bratislavskému cyklu" je najnovšia kniha Kľúče od mesta, ktorá na princípe "stroja času" vedie deti do histórie Bratislavy a konfrontuje ju aj s prítomnosťou.

Úspešným upravovateľom a vlastne "pretvárateľom", najmä rozprávok z krásneho kraja Zamaguria je aj Peter Glocko /Šťastenko, Vodníkove zlaté kačky/ a nájdu sa aj niektorí ďalší. Podstatnejší význam ako samotné vydávanie ľudovej slovesnosti má však jej trvalý vplyv na pôvodnú autorskú tvorbu pre deti a mládež zriedkavejšie v transparentnej podobe priameho spracúvania rozprávkových motívov /Rudolf Dobiáš, Jozef Pavlovič a iní/ častejšie v ich parodickom využívaní a pretváraní /Ľubomír Feldek a jeho Modrá kniha rozprávok/ a najčastejšie sú nepriame vplyvy ľudovej slovesnosti zašifrované len v štýle a kompozícii niektorých próz.

I keď vydávanie ľudových i umelých rozprávok má svoje dôležité miesto v našej súčasnej literatúre pre deti, predsa jej doménou je život, hry, vzťahy a problémy dnešných detí, ich vlastný detský svet, ale v rovnakej miere - ak nie viac - i jeho prelínanie sa so svetom dospelých. Lebo to, čo rozumieme pod pojmom súčasná slovenská literatúra pre deti a mládež, zahrňuje tematiku tak povediac od prvých slov až po prvé lásky, ba i prvé sklamania, od poznávania "toto je dom a toto je strom" až po poznávanie vzniku života, "tajomstiev" prírody, ale i "tajomstiev" umenia v umelecko-náučnej literatúre.

Slovenská poézia pre deti a mládež má svoje vrcholky, ktoré trvajú a stále žijú, popri klasikoch Podjavorinskej a Rázusovej-Martákovej je to napríklad poézia Ľ. Feldeka a M. Válka. Od polovice sedemdesiatych rokov slovenská poézia pre deti - dosť paradoxne oproti situácii v poézii pre dospelých - stagnovala, ba i upadala kvantitatívne i kvalitatívne. Na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov však nastáva obrat k lepšiemu a z radov mladých a najmladších básnikov sa zjavuje aj niekoľko nových osobností poézie pre deti. Predovšetkým je to Tomáš Janovic, ktorý svojím cyklom básní a zbierok ako Rozprávkové varechy, Drevený tato a iné nadviazal na svoje začiatky zo šesťdesiatych rokov /Malá samoobsluha/. Humor a irónia, spojené s prenikavým pohľadom na vzťahy rodičov a detí a vôbec sveta detí a sveta dospelých, to charakterizuje túto poéziu. Vtip, slovné hry, bohatstvo básnických *foriem charakterizuje zase poéziu Jána Jakubovca a najmä* Štefana Moravčíka v zbierke Raketa so zlatým chvostom. Osobitný tón má aj Daniel Hevier, ktorý okrem poézie sa už úspešne uplatňuje aj ako prozaik a autor rozhlasových hier pre mládež.

Situácia v súčasnej próze pre mládež je - na rozdiel od poézie - analogická so situáciou vo "veľkej" próze. Je na veľmi dobrej úrovni, môže sa prezentovať za posledné roky niekoľkými zaujímavými dielami, má dostatočné autorské zázemie s diferencovanou generačnou skladbou od Márie Jančovej cez Máriu Ďuríčkovú, Kláru Jarunkovú, Ruda Morica, Eleonóru Gašparovú, Elenu Čepčekovú, cez príslušníkov strednej generácie Vincenta Šikulu, Ľubomíra Feldeka, Ján Beňu, Vlada Bednára, Petra Ševčoviča, Jána Navrátila, Petra Kováčika, Ondreja Sliackeho až po najmladšiu generačnú vrstvu, ktorú reprezentujú najmä Dušan Dušek, Dušan Kováč, Ján Uličiansky a iní. Práve posledne menovaní autori prinášajú do vývinu našej detskej prózy aj niektoré nové poetologické prvky. Súhrnne by sa dali charakterizovať ako pokus uplatniť aspekt dieťaťa už nie iba v "dvojjedinosti" autora a dieťaťa, ako sa

to deje v našej detskej spisbe zhruba od začiatku šesťdesiatych rokov, ale aspekt dieťaťa uplatniť ako pokus vidieť, ale aj prežívať skutočnosť cez vnútorný svet dieťaťa, cez maximálne stotožnenie sa s ním. Nie je to prístup ešte vždy do detailov prepracovaný, niekde vzbudzuje pochybnosť jeho komunikačná prístupnosť deťom /hoci mám isté skúsenosti, že deti veľmi dobre prijímajú tieto prístupy a postupy/, ale celkove je to experimentovanie, ktoré má perspektívu práve preto, že nestojí na špekulácii, ale hľadí využiť reálny svet, schopnosti a cítenie súčasných detí a na tomto základe budovať aj myšlienkovo a snovo-fantazijnú časť príbehu. Myslím tu na knihy Dušana Dušeka Pištáčik a pravdivý príbeh o Pačovi, knihu Dušana Kováča Tajomstvá a na rozprávky Jána Uličianského Adelka Zvončeková.

Možnosť a perspektívnosť týchto nových výbojov v našej súčasnej próze vychádza z jej tvorivého nadväzovania na to, čo by sme mohli obrazne nazvať "zlatým fondom" súčasnej slovenskej prózy pre deti a mládež a čo reprezentuje najmä tvorba autorov, ako sme ich vyššie menovali.

V tvorbe pre deti knihy zborníkového typu nie sú zvlášť vyhľadávaným čítaním. Napriek tomu r. 1981 vyšiel v Mladých letách zborník súčasnej slovenskej prózy pod názvom Čistá ozvena s podtitulom "poviedky pre deti". A je to knižka, ktorá v tom najlepšom zmysle slova reprezentuje autorskú i tematickú šírku, štýlovú diferencovanosť i čitateľskú zaujímavosť súčasnej slovenskej prózy pre deti. Šestnásť krátkych poviedok šestnásťich autorov zo všetkých troch generačných vrstiev, ktoré predstavujú aktívnu silu detskej prózy - tak, ako sme ich už v podstate vymenovali skôr - dokazuje, že slovenská próza pre deti je ideovo aj umelecky zrelá. Detský aspekt sa v nej neuplatňuje ako zúženie zorného poľa, ale ako špecifické chápanie a osvetlenie v podstate tých istých alebo podobných problémov z ľudského spolunažívania ako v próze "pre veľkých". Každý z autorov si zachováva svoj rukopis a predsa zborník ako celok je jednotný v tom, čo

by sme mohli nazvať sociolektom súčasnej slovenskej prózy pre deti. Je v ňom vždy prítomný výchovný moment, nikdy však nie ako kázanie, ale takmer vždy ako poznanie. Nie hotové, ale poznanie ako skúsenosť. To nie je pre mládežnícku prózu zlé vysvedčenie, ba dá sa povedať, že zborník Čistá ozvena môže slúžiť ako vizitka súčasnej slovenskej prózy pre mládež aj pre zahraničných záujemcov, hoci to nebol cieľ a úmysel jeho zostavovateliek /E. Gašparové a H. Ferkové/.

Reprezentatívnosť tohto zborníka je i v tom, že všetky, alebo takmer všetky poviedky hovoria o súčasných deťoch, ba aj motívy z minulosti majú dôsledne prítomnostný zmysel. To je tiež jedna z charakteristických čŕt slovenskej detskej prózy.

Tento prítomnostný zmysel je celkom jednoznačný i vtedy, keď v dielach cítime inšpiráciu vlastným autorovým detstvom, *nie však iba ako spomienku, ale práve ako posolstvo dneška.* Tak je to v úspešnej knihe Jána Navrátila Lampáš malého plavčíka, kde zážitky šestročného lodníkovho syna, ktorý väčšinu roka trávi v kajute vlečného člna na Dunaji, sa prelínajú s vojnovým dianím okolo tejto rieky. Je to spomienka, ale i veľké poznanie s črtami dobrodružnosti. Celý zo súčasnosti je súbor ôsmich Navrátilových poviedok v knihe Kto vidí na dno. Dotýkajú sa noriem vzájomných vzťahov rodičov a detí a vôbec mravných noriem života. Chlapci a dievčatá na začiatku dospievania si kladú otázky Čo je priateľstvo?, K čomu človeka zaväzuje?, Kedy sa prejaví ľudský charakter a mnoho ďalších naliehavých otázok. Pritom celou knihou sa nevtierava prelína motív rybárskej vášne, vody a vôbec prírody ako zdroja mnohých otázok i odpovedí na otázky ľudského života.

Z prírodného prostredia, z juhoslovenských topoľových lesov je i román Petra Andrušku Dvaja zo strieborného lesa, s problémom prvých veľkých lások mladých ľudí. Do citlivej aféry dospievania a hľadania mravných kritérií i životných hodnôt mieri aj súbor poviedok Ondreja Sliackeho Papraďový

kvet. Smelo načína otázky a problémy, aké sa u nás v detskej literatúre už vyskytujú, ale nie nastolené tak vážne a naliehavo ako u Sliackeho. Deti sú tu pozornými a kritickými spoluúčastníkmi života dospelých, vnímavými pozorovateľmi, ktorí si nenárokujú úlohu sudcov, ale vedia už posúdiť, čo je hodnota a čo je len pozlátka, čo je presvedčenie a čo je len prázdne prospechárstvo.

Ak hovoríme o vážnych mravných a životných otázkach - najmä v próze pre dospievajúcu mládež - to neznamená, že by v týchto knihách vládol tragizmus. Naopak, ich základnou črtou je životný optimizmus, presvedčenie, že veci sa dajú riešiť, a to nezriedka aj humorným spôsobom.

Sústredenie sa na súčasnosť neznamená zanedbávanie iných tematických a motivických oblastí. Detskú prózu charakterizuje žánrová diferencovanosť, a tak v nej má svoje miesto i historická próza, ale aj sci-fi, klasická próza o zvieratkách, ale aj literatúra faktu. Z posledného času môžeme pripomenúť román Milana Ferku Bohatier v býčej koži z účinkovania slovenských drotárov v Rusku a v Gruzínsku tesne pred vypuknutím Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Autor tu na čiastočne dokumentárnom materiáli spracoval spomienky svojho otca. Nedosiahol však taký prenikavý účinok ako vo svojom staršom románe Keby som mal pušku, kde spracoval spomienky na vlastné detstvo a vojnové roky.

V žánri sci-fi niet ešte veľa pôvodných diel. Žarnayove romány majú síce čitateľský úspech, ale skôr preto, že vychádzajú v ústrety konvencii, než pre umelecké kvality. Tie vo väčšej miere nájdeme v knihe Jozefa Bapku Vynálezy uja Eletróna /pôvodne realizované ako televízny seriál/ a najmä v novele Alty Vášovej Blíženci z Gemini. Je z rodu sci-fi, ale ostala na Zemi i v našej prítomnosti, lebo jej centrom sú mravné a spoločenské vzťahy, a nie vedecko-technické problémy.

Umelecko-náučná próza a literatúra faktu tiež nevyniká množstvom, ale práve za posledné roky sa v nej nájdu tituly,

ktoré hovoria o životaschopnosti tohto žánru. Jeho najúspešnejším i najvšestrannejším reprezentantom je Vladimír Ferko. Povolaním novinár a publicista usiluje sa v rôznych podobách sprostredkovať najmä poznanie o Slovensku, ale o našej Zemi a jej prírode i technike vôbec. Syntetický charakter má jeho encyklopedicky koncipovaná kniha Slovensko. Spomienkový charakter má jeho poviedková kniha Čertovo rebro, ale aj v nej je silný prvok poznávací. Inú sféru predstavuje výborná kniha Milana Labudu Živí proti živým. Dala by sa charakterizovať ako populárny úvod do nie veľmi populárnej oblasti ako je parazitológia; kniha o tom, kto a čo prenáša a čo tým zapríčiňuje. Objavy v tomto odbore - a nie iba v tomto - majú však v sebe niečo z princípov detektívneho a kriminálneho žánru. Autor to v plnej miere využil, pravda, bez akéhokoľvek nádychu dobrodružnosti, zato priam s názorným exponovaním princípov dialektiky v prírode i pri vedeckých objavoch. Iný žáner nefiktívnej literatúry zasa predstavuje neveľká cestopisná knižočka Kláry Jarunkovej Obrázky z ostrova. Je to súbor čŕt a obrázkov z Kuby. Ďalším nefiktívnym žánrom sú spomienkové profily popredných slovenských umelcov. Z posledných rokov je to rozprávanie Eleny Chmelovej o národnom umelcovi Martinovi Benkovi pod názvom Martin Benka a pod názvom Podmanený svet Danica Suchoňová sprostredkúva spomienky svojho otca národného umelca Eugena Suchoňa.

Aby kompletnosť a komplexnosť súčasnej slovenskej literatúry pre deti a mládež bola ešte zreteľnejšia, pripomeňme si, že má aj svoje vlastné, teoreticko-kritické zázemie. Popri starších prácach, ako je nestarnúca kniha Stanislava Šmatláka Básnik a dieťa, má aj svoje najnovšie diela. Prozaický pendant Šmatlákovej knihy tvorí kniha Františka Miku Hra a poznanie v detskej próze, ktorá na vysokej teoretickej úrovni, ale aj na konkrétnom materiáli rieši vzťah týchto dvoch základných princípov v tvorbe pre deti. Priekopnícky charakter má kniha Dušana Slobodníka Genéza a poetiky science fiktion. Zaujímavé názory teoretikov i praktikov prináša

zborník Umenie a najmenší a ďalšie knihy, ktoré vychádzajú v edícii Otázky detskej literatúry. Z nich by bolo treba osobitne vyzdvihnúť ešte jednu. Ján Poliak, hlboký znalec a nadšený propagátor detskej literatúry, po niekoľko rokov robil rozhovory s autormi a teoretikmi slovenskej detskej literatúry. Výber z nich vyšiel pod názvom Rozhovory o literatúre pre mládež. Pre záujemcov o túto oblasť predstavuje nenahraditeľnú sumu dát, názorov i kritických postrehov ako zo strany zostavovateľa, tak zo strany autorov.

Nie je možné podať v tomto texte vyčerpávajúci obraz o celej šírke a rozmanitosti diel súčasnej literatúry pre deti a mládež. Išlo iba o celkovú informáciu o situácii v tejto oblasti, o jej mieste v celku národnej literatúry, o jej vnútornej diferencovanosti autorskej, druhovej i žánrovej a o základných vývinových trendoch, ako i o najpozoruhodnejších dielach z posledných rokov. Aj z tohto stručného náčrtu by malo byť jasné, že slovenská literatúra pre deti a mládež je v takej situácii, keď môže na úrovni nielen preberať z inonárodných literatúr, ale má im čo ako protihodnotu aj ponúknuť.

Čeština na Slovensku v predspisovnom období

Ľudovít Novák

Čeština je zo všetkých slovenských jazykov slovenčine najbližšia. Nie je to len z hľadiska hláskoslovného, tvaroslovného, syntaktického, derivačného a slovníkového, ale týka sa to i historického vývinu obidvoch jazykov, kde konvergentné vývinové črty prevažovali nad divergentnými. Pritom čeština sa značným podielom zúčastnila aj na formácii slovenských nárečí, nielen spisovných útvarov už skutočne slovenských, akými boli spisovný jazyk Bernolákov - západoslovenská bernolákovčina a v poslednej štvrtine 18. storočia spisovný jazyk Štúrov - stredoslovenská štúrovčina v druhej štvrtine 19. storočia. /Dva východoslovenské spisovné útvary, a to spisovná zemplínčina kalvínov a spisovná šariština, najmä amerických Slovákov, nemali celoslovenskú platnosť a po epizodickom výskyte napokon zanikli./ Predspisovným obdobím sa teda myslí pri používaní češtiny na Slovensku čas pred vznikom prvého spisovného jazyka Slovákov - bernolákovčiny, hoci sa vyskytol i epizodický recesný pokus

nastoliť znova spisovnú češtinu ešte chvíľu aj po vzniku štúrovčiny v polovici 19. storočia, v čase politickej a kultúrnej bezradnosti po neúspechu prvého organizovaného i ozbrojeného národného pohybu v revolučných rokoch 1848/1849.

Čeština - vtedy ešte stará čeština, neskôr stredná čeština - sa k nám dostala už v druhej polovici 14. storočia, ale v rozsiahlejšej miere až v 15. storočí. Zotrvala teda na Slovensku aj v 16. storočí a v 17. storočí a pretrvala až do druhej polovice 18. storočia. Dovedna to bolo vyše štyroch storočí dejín slovenskej národnosti, kým sa neutvorila v druhej polovici 18. storočia samostatná spisovná slovenčina - predbežne bernolákovčina a potom štúrovčina. Obidva tieto už skutočne slovenské spisovné jazyky zohrali svoju funkciu aj ako navonok reprezentujúce spisovné útvary novo sa formujúceho slovenského národa - v tom čase, pravda, ranoburžoáznej formácie.

Z hľadiska tejto prostej chronologickej periodizačnej schémy by sa zdalo, že tu nieto zložitejších teoretických problémov pri príchode a udomácňovaní sa češtiny na Slovensku od druhej polovice 14. storočia až do druhej polovice 18. storočia. Ale to je iba zdanie. Naopak: je tu veľa otázok čisto jazykovedných, potom sociolingvistických, kultúrnych i politických, ktoré bolo treba riešiť a doriešiť v záujme vedeckej pravdy.

I. Najsamprv sa tu kladie otázka: aký bol jazykový stav na Slovensku pred príchodom češtiny? Boli tu iba nárečia, alebo tu už boli nárečovo zafarbené kultúrne jazykové útvary?

Na túto otázku musíme dnes odpovedať jednoznačne takto: už pred príchodom Konštantína-Cyrila a Metoda roku 863 utvorila sa na území Veľkej Moravy kultúrna slovenčina západoslovanského typu. Neboli to teda iba nárečia /ešte málo diferencované/, ale už nadnárečový útvar, ktorý mal povahu kultúrnej západoslovančiny s pomerne malými lokálnymi nárečovými odtieňkami. Ale bol to už útvar, ktorý mal napríklad vypracovanú náboženskú a právnu terminológiu, ktorý mal ustá-

lené základné kresťanské modlitby a obradné formuly, základné poučky zvykového práva, nehľadiac na útvary tradičnej ľudovej literárnej tvorby /nielen príslovia a porekadlá, ale aj útvary detských i obradných hier alebo úkonov, lyrické i epické piesne, ktoré prednášali aj profesionálni speváci - igrbci -, čo prevzali aj Maďari v 9. storočí ako igric, ktorí, pravda, slovanské hrdinské piesne zamenili za turecko-staromaďarský repertoár/.

Tento stav sa odrážal aj vo veľkomoravskej redakcii staroslovienčiny. Konštantín-Cyril a Metod doniesli na Veľkú Moravu vypracovaný spisovný jazyk slovanský, ktorého základom bolo nie nárečie, ale kultúrna reč ich rodného mesta - Solúna. Na území Veľkej Moravy prispôsobili túto dotvorenú kultúrnu solúnčinu kultúrnej veľkomoravčine jednak čiastočne *hláskoslovne a menej tvaroslovne, no hlavne lexikálne*. Pravda, po vyše dvadsiatich rokoch úspešných bojov nastal tu zlom po smrti arcibiskupa Metoda roku 885, keď kráľ Svätopluk pod vplyvom nemeckého nitrianskeho biskupa Wichinga a jemu naklonených kňazov vyhnal žiakov Metodových z Veľkej Moravy. A tak najstarší spisovný jazyk slovanský s hlaholským písmom, neskôr na Balkáne nahradeným písmom cyrilským, nehľadiac na kratšiu českú sázavskú epizódu, bol pre oblasť veľkomoravskú, neskôr i slovenskú stratený. Jeho blahodarný kultúrny prínos zúžitkovali slovanské národy jednak na Balkáne, jednak na oblasti východoslovanskej. Vyskytli sa u nás svojho času aj úvahy, ako by sa bola na Slovensku, respektíve i na Morave a v Čechách ďalej vyvíjala spisovno jazyková situácia, keby bola ostala v platnosti cyrilometodijská staroslovienčina nielen v oblasti cirkevnonáboženského života, ale aj v oblasti svetskej, najmä právnosdministratívnej. Ale takéto hypotetické úvahy, akokoľvek zaujímavé, postrádajú pevný historický podklad.

II. Po veľkomoravskej epoche nastala na Slovensku ťažká kultúrna situácia. Mnohojazykové Uhorsko, preberajúce v mnohom ohľade dedičstvo Veľkej Moravy, stalo sa štátnym útvarom,

kde hierarchicky najvyššie miesto zaujímala vtedy v strednej a západnej Európe univerzálna latinčina. Potom v oblasti konverzačnej - po zániku turecko-maďarského bilingvizmu od polovice 11. storočia v začiatkoch uhorského kráľovstva - hierarchicky nasledovala maďarčina, silne ovplyvnená v lexikálnej oblasti slovančinou rozličnej proveniencie, no najmä slovančinou veľkomoravskej zóny. A len potom nasledovali iné jazykové útvary slovanské, respektíve neskôr i neslovanské, ako bola rumunčina.

V takejto situácii kultúrne západná slovančina z veľkomoravského dedičstva sa síce tradične udržiavala, ale nemala predpoklady stať sa spisovným jazykom na území horného Uhorska - na dnešnom Slovensku.

Pri tejto príležitosti treba povedať zopár slov o teórii vzniku spisovných jazykov, a to predovšetkým starších spisovných jazykov v Európe. Tak ako sa spisovná klasická latinčina formovala na gréckom modeli, tak v stredovekej Európe sa postupne formovali spisovné jazyky na modeli stredovekej latinčiny. Najviacej to platí o románskej sfére, ale v istej obdobe aj o germánskej, ba dokonca, i keď v obmedzenejšej miere, aj o oblasti slovanskej, ktorá nepodliehala priamemu modelu cirkevnoslovanskému, vybudovanému hlavne na premodeli byzantskej gréčtiny.

A na vlastnej oblasti západoslovanskej je nepochybné, že modelom pre vznik starej poľštiny bola stará čeština, ktorá prenikla v druhej polovici 14. storočia, no najmä v 15. storočí i na Slovensko. Ako je možné, že sa stará čeština na úroveň vypracovaného spisovného jazyka vyformovala tak skoro, zhruba od 13. storočia? Odpoveď musí byť takáto: vlastné Čechy - Bohemia - po vzniku uhorského kráľovstva prevzali funkciu bývalej Veľkomoravskej ríše na moravskej a českej oblasti. Tu sa utvorilo kniežactvo a potom kráľovstvo české. To sa mohlo stať okrem iného najmä preto, lebo vlastné Čechy majú ideálnu geomorfologickú tvárnosť: české náhorná plošina je obklopená horskými masívmi zo všet-

kých štyroch strán a má prirodzené stredisko na Vltave v oblasti Prahy. Tam sa vyformovalo významné politické, hospodárske i kultúrne centrum - Praha. Na kráľovskom dvore v Prahe sa stretala popri latinskej kultúre i novo sa tvoriaca kultúra nemecká a novo sa formujúcou kultúrou českou. Toto všetko sa značne zveľadilo, keď za Karola IV. sa Praha stala okrem kráľovského i císárskym centrom a keď v Prahe vznikla roku 1348 prvá stredoeurópska univerzita so širokým medzinárodným, najmä nemecko-slovanským akčným rádiusom. A tento blahodarný kultúrny účinok vo forme spisovnej češtiny zasiahol i na Slovensko.

Vznik starej češtiny ako pomerne jednotného spisovného jazyka základného kultúrnojazykového typu stredočeského možno vhodne prípodobniť k vzniku starofrancúzskeho spisovného jazyka základného kultúrnojazykového typu stredofrancúzskeho. V prirodzenom, geomorfologicky veľmi výhodnom parížskom centre na Seine na kráľovskom dvore sa doformovala a zjednotila stará francúzština ako spisovný jazyk francúzskej národnárodnosti, neskôr jazyk francúzskeho národa. No na Slovensku takéto centrum nevzniklo. Slovensko sa stalo periférioU uhorského štátu *pre svoje osobitné geomorfologické stvárnenie:* karpatský oblúk na severe, ale i na západe a východe, vodopisne zväčša orientované na juh, podelené na malé uzavreté kotliny, s väčšími rovinami iba na západe a na východe; južnejšie rovinaté oblasti odnárodnené, maďarské. V takejto situácii nemohlo vzniknúť v horopisne veľmi stvárnenej strednej slovenskej oblasti nejaké veľké údelné kniežatstvo ani nejaký veľký kniežací dvor, prípadne potom veľké hlavné mesto nejakého vyššieho štátneho útvaru, dokonca kráľovstva. Okrem toho po nešťastnom tatárskom pustošení v rokoch 1214-1242 a pre značné vyľudnenie aj horného Uhorska - dnešného Slovenska - bolo treba zvýšiť počet obyvateľstva privilegovaním nových, najmä nemeckých prisťahovalcov, baníkov, remeselníkov a iných pracovníkov. Tak vznikli na novom nemeckom práve nové mestá a mestečká s prevažnou väčši-

nou nemeckého obyvateľstva. A len postupne sa dostali do týchto miest a mestečiek i slovenskí obyvatelia zo slovenského okolia. Tí sa len postupne sociálne dostali vyššie a po čase si vymohli popri nemeckom mešťanstve i svoje zastúpenie v mestskej rade a paralelne i uplatnenie svojho jazyka v právnom a administratívnom styku. A to sa už časove zhodovalo s obdobím, keď sa čeština, už náležite spisovne vyformovaná a ustálená, dostala na Slovensko, a mohla sa uplatniť ako spisovný jazyk slovenskej národnosti.

Z dejinného stanoviska to bola neobyčejne priaznivá situácia. Veď formujúca sa mestská vrstva slovenskej národnosti nemala ešte domáce školské prostredie natoľko rozvinuté koncom 14. storočia, aby sa zmohla na samostatné vytvorenie nejakého domáceho spisovného jazyka, nehľadiac na nedostatok väčšieho ústredného mesta niekde v strede Slovenska, o čom už bola reč. Nešlo teda, ako sme niekedy my, mladí Slováci, v čase poprevratového československého školstva po roku 1918 po skončení prvej svetovej vojny myslievali, o nejaký nedostatok schopnosti samostatný slovenský spisovný jazyk vytvoriť. Nejaký pocit národnej menejcennosti nemal tu miesta.

Ale z druhej strany sme sa na Slovensku začali vzpierať proti myšlienke, že príchod češtiny na Slovensko koncom 14., ale najmä v 15. storočí je dôkazom existencie jednotného československého národa už v tom čase. Toto bola oficiálna štátna československá ideológia v oných poprevratových rokoch. Natískala sa najmä na Slovensku do povedomia študujúcich na stredných školách i na jedinej vtedy univerzite na Slovensku, na Univerzite Komenského v Bratislave. Čeština bola tu prevažne rečou prednášok a rečou úradovania a aj ideologicky to bola vládnúcou českou buržoáziou umele udržiavaná a sústavne šírená myšlienka československej národnej jednoty. V československej štátnej ústave nebolo zmienky o slovenskom národe, ako nebolo zmienky ani o spisovnej slovenčine /v ústave a paralelne v ústavnom jazykovom zákone bola zmien-

ka len o československom národe a o československom štátnom jazyku s dvoma zneniami - českým a slovenským/. A pre toto stanovisko sa v českej vede nielen v Čechách, ale aj na Slovensku uvádzal ako hlavný argument z minulosti, že na celej československej jazykovej oblasti, pôvodne geneticky vzniknutej zo spoločnej pračeštiny, uplatnila sa čeština ako spisovný jazyk jedinej národnosti československej. Z toho potom vyplývala paralelne myšlienka československého rozkolu v čase vzniku samostatnej spisovnej slovenčiny, najprv bernolákovčiny, potom štúrovčiny. Z toho všetkého sa potom robil aj nátlak na svojráznosť spisovnej slovenčiny, pričom sa stierali jej zvláštnosti a natískali sa rozličné bohemizmy, najviacej lexikálne.

Na podopretie tohto kultúrnopolitického nátlaku sa uvádzali práve staré pamiatky v národnom jazyku /v zmysle historického termínu lingua vernacula/, ktoré mali dokázať starú národnú jednotu československú už aspoň od 15. storočia, ak nie skôr. Vyšli tlačou nové edície najstarších českých listín zo Slovenska v jednotnom monumentálnom vydaní Václava Chaloupeckého z Komenského univerzity. Tento vynikajúci historik starého Slovenska vydal aj najvýznamnejšiu zachovanú jazykovú pamiatku mestského prostredia zo západného Slovenska, zo Žiliny, tzkzvanú Žilinskú knihu. Tam okrem latinských a nemeckých zápisov sú už i české zápisy, a to jednak preklad nemeckého magdeburského mestského práva a potom rad radom mestské právne zápisy, týkajúce sa najviacej kúpy, predaja nehnuteľného majetku, dedičstva a podobne. A keďže v českých textoch boli už slovakizmy, napríklad slovenské právne termíny, čiastočne prevzaté z blízkej poľštiny, vyhlasoval sa jednoducho tento jazyk za jazyk československý, dokazujúci už v tom čase jednotnosť československého národa.

Zo strany slovenskej sa proti tomuto oficiálnemu československému vedeckému stanovisku uvádzalo, že fakticky tu išlo o starú češtinu, i keď s lokálnymi, najmä lexikálnymi

slovenskými prvkami. Táto čeština fungovala vo vyšších funkciách čiastočne tak ako predtým latinčina a nemčina. Bola to stará čeština, ktorá prišla na Slovensko už ako vysoko vyspelá a ustálená spisovná formácia, súca takto konkurovať latinčine i nemčine. Mohla preto slúžiť slovenskému živlu na Slovensku, ktorý sa národnostne začal formovať ako svojrázny v pomere k Nemcom i Maďarom a ktorý teda spisovnú češtinu, viac-menej slovakizovanú, pokladal za písanú formu hovorenej kultúrnej slovenčiny rozličných miestnych odtieňkov v niektorých postupne slovakizovaných mestách na Slovensku. To je však niečo zásadne iné ako hlásala česká buržoázia v prvej Československej republike na potlačenie samostatného slovenskonárodného pohybu. Podľa jej mienky čeština v starých časoch od 15. storočia bola na Slovensku dôkazom národnej jednoty československej, čo sa má obnoviť po predchádzajúcom jazykovom a národnom rozkole vo forme jednotného československého národa. Po náležitom časovom odstupe je zrejmejšie, že mala pravdu opozičná slovenská jazykoveda, ktorá vyvrátila oficiálne československé stanovisko ako neprípustné prenášanie sociologických, kultúrnych i politických poňatí z prvej polovice 20. storočia do čias spred 15. storočia.

III. I keď spisovné jazyky sú z jednej strany útvarom sui generis ako písané formy, predsa je z druhej strany rovnako pravda, že počas dlhých storočí postupne ovplyvňujú aj hovorový kultúrny jazyk. A zase naopak: z kultúrneho hovorového jazyka rozličných miestnych variantov prenikajú viac-menej husto jazykové prvky i do spisovného jazyka.

Ako ukazujú zachované pamiatky, stará čeština najstarších zápisov na Slovensku je pomerne jednotná a pomerne málo ovplyvnená domácim slovenským prostredím. Dá sa to vyložiť tým, že ide väčšinou o listiny a listy s ustálenou kompozičnou, štylistickou a terminologickou stránkou, čo možno opakovať i o zápisoch v rozsiahlejších mestských knihách, ako bola aj zachovaná Žilinská kniha /zachovaná aspoň v čase

jej kritického vydania/. Táto ustálenosť sa dá vyložiť tak, že na pražskej univerzite a potom neskôr i na nižších mestských školách v Čechách a na Morave sa popri textoch latinských zacvičovali poslucháči a žiaci i vo vyhotovovaní českých listín právneho obsahu i listov podobného verejnoprávneho dosahu. Tak ako latinské vzory boli kalkované v nemčine, tak boli kalkované i v češtine. Takto sa vypracovali celé útvary typu kliše, ktoré sa potom stereotypne opakovali cez dlhé stáročia nezmenené v českých písomnostiach i na Slovensku. Takéto texty písali nielen oficiálni písári priam českého pôvodu, ale aj písári slovenského pôvodu, ktorí študovali na pražskej univerzite alebo neskôr i na významnejších mestských školách za Moravou. Mená niektorých sa aj zachovali, mená väčšiny však ostali anonymné. Tak sa stalo, že napríklad oslovenie meštanov ako "múdry a opatrný" v listoch alebo listinách, či mestských zápisoch ostalo platné cez dlhé stáročia, ba zanechalo stopy aj v západoslovenských nárečiach aspoň v prvej polovici nášho storočia. Podobne bolo obligátne hovoriť, že ten a ten občan "pristúpil jest pred mestskú radu" a že to, čo tam "vyznal" sa "známo činí" všetkým, čo ten záznam "budú čítať" alebo "prečítaný uslyšia" /znenia tu, pravda, štandardizujeme podľa dnešného znenia/. Alebo to stále "službu svú vzkazujeme" sa opakuje v niektorých mestských knihách, podnes zachovaných, od *najstarších čias až po najnovšie zápisy prosto tým, že sa* to odpisovalo ako povinné kliše nielen zdvorilostného, ale aj priam právneho dosahu. A pravda, domáca právna terminológia, najmä názvy hodnostárov sa ustálili podľa slovenského úzu, ako to inác ani byť nemohlo.

Takýmto spôsobom sa jednak zachovali pôvodné české základné osnovy, jednak sa postupne viac a viac slovakizovalo. Dá sa vcelku povedať, že čím bol text oficiálnejší, tým bol aj archaistickejší. Súkromné listy boli viacej ovplyvnené domácim jazykovým prostredím. Ale i tu sa základné české kliše značne zachovávali, lebo veď v časoch všeobecnej neveľkej

znalosti písma listy a listiny písali zväčša školení písári, ktorí neraz zastávali aj iné funkcie, najviac kňazské a učiteľské /niekedy kantorské i rektorské nazar/.

Základná zmena nastala v 16. a 17. storočí nielen pre väčšie rozšírenie mestských škôl, ale aj pre rozsiahlejšie rozšírenie funkcie češtiny, resp. poslovenčenej češtiny do oblasti náboženského a liturgického jazyka. Najprv sa tak stalo v čase reformácie, keď profestanti, spočiatku početne prevažujúci nad katolíkmi, zaviedli češtinu - podobne ako Nemci nemčinu - i do bohoslužieb. Uhorsko spočiatku bolo v náboženskom ohľade oveľa tolerantnejšie v porovnaní so zamoravskými krajmi. Tak napríklad kultúrne veľmi významní českí bratia, ku ktorým patril ako biskup i slávny učiteľ národov Jan Amos Komenský, rodinným pôvodom zo západného Slovenska, chodiaci i po Slovensku, najmä pri ceste do maďarského Sáros Patak-u /Blatný Potok/ a späť, mali na Slovensku, počínajúc krajne západoslovenským kráľovským mestom uhorskou Skalicou, svoje zbory s modlitebňami a školami. Vrcholom ich činnosti bol gigantický kolektívny výkon ďalekosiahleho kultúrneho dosahu: úplný preklad Biblie, teda Starého i Nového zákona, vydaný Jednotou bratrskou tlačou vo vlastnej tlačiarni v Kraliciach na Morave v rokoch 1579-1594. Táto Kralická bible sa stala na dlhý čas normou spisovnej češtiny nielen v Čechách a na Morave, ale aj v Hornom Uhorsku, teda na Slovensku. Hodno uviesť, že keď v 18. storočí zachovávanie prísnej normy spisovnej češtiny značne upadlo vo veľkej časti českej literárnej produkcie, na Slovensku sa naopak norma Kralickej biblie prísne zachovávala u slovenských protestantov augsburského vyznania. To bola jedna z kladných stránok slovenskej kultúrnej periférie v pomere k zamoravským českým krajom. Pravda, slovenská výslovnosť sa ustálila prispôsobením slovenčine. Išlo najmä o zanedbávanie v slovenčine neznámej spoluhlásky ř /typ more, nie moře/, o nedodržiavanie takzvanej jotácie /typ verný, nie věrný = vjerní/, o nevyslovovanie dvojhlásky ou, písanej au /typ súd, nie soud, v písme

saud/ a podobne. Táto výslovnostná tradícia ostala v platnosti až do začiatku nášho storočia najprv vôbec v celej evanjelickej bohoslužbe, potom len pri citáciách z Biblie, napokon aj v tomto smere sa opustila najnovšie spisovná čeština a *nahradila sa spisovnou slovenčinou. Ostali už len archaické* piesne zo slávnej Trnovského zbierky Cithara sanctorum v pôvodnom českom ruchu.

Početná prevaha protestantov v oblasti horného Uhorska nebola však trvalá. Okrem Chorvátska práve zhruba terajšie Slovensko stalo sa zvyškom Uhorského kráľovstva po katastrofálnej bitke s Turkami u Moháča roku 1526, pri ktorej prišiel o život i posledný uhorský a český kráľ z rodu jagelovského Ľudovít II. Po ňom stal sa uhorským a českým kráľom prvý Habsburgovec, rakúsky arcivojvoda Ferdinand I., ktorého autorita stúpla roku 1531, keď sa stal i nemeckým kráľom, a ešte väčšmi roku 1556, keď bol zvolený do najvyššej vtedajšej európskej vládárskej funkcie cisára Svätej rímskej ríše nemeckého národa. Katolícki Habsburgovci, usadení trvale na uhorskom a českom tróne a upevnení i v císárskej hodnosti, začali v 70. rokoch 17. storočia sústavnú protireformáciu v celej rakúskouhorskej oblasti, teda aj v oblasti horného Uhorska, terajšieho Slovenska. Po dobytí hlavného mesta Uhorska *Budína Turkami roku 1541 stala sa Bratislava /vtedajší Prešpurk* - Pressburg - Pozsony/ hlavným mestom zvyšného Uhorska a hneď potom, roku 1543 Bratislava a Trnava namiesto Ostrihomu dočasným sídlom ostrihomského arcibiskupstva a paralelnej kanonickej kapituly na dlhý čas takmer troch storočí. Takto Bratislava a Trnava, hoci na samom západe Slovenska krajne okrajovo položené, stali sa zhruba podobne dlho politickým a kultúrnym centrom zvyšku Uhorska v karpatskej oblasti. Rekatolizácia v hornom Uhorsku dostala silnú oporu na trnavskom vysokom školstve, ktoré za arcibiskupa Mikuláša Oláha krátko po vzniku prevzali roku 1561 do svojej správy organizačne i *pedagogicky* mimoriadne schopní jezuiti. Za arcibiskupa Petra Pázmánya vznikla v Trnave roku 1635 postupne

skompletizovaná univerzita, presťahovaná až roku 1777 po prechodnom zrušení jezuitskej rehole samým pápežom do Budína, terajšej Budapešti.

Podľa vatikánskych rekatolizačných inštrukcií zapojila sa do protireformačného úsilia i jazyková stránka. Popri vyvodiacej latinčine začal sa - ako protiváha protestantskej zásady používania národných jazykov dokonca i pri bohoslužbe - pestovať národný jazyk popri piesňovej tvorbe aspoň v popularizačnej náboženskej spisbe. Táto prichádzala spočiatku v hojnom počte spoza Moravy. No neskôr sa tvorila i na Slovensku, najmä v okruhu i teologicky erudovaných vzdelancov okolo trnavskej univerzity, pri ktorej bola vybudovaná aj významná univerzitná tlačiareň širokého, viacrečového akčného rádia. V tejto katolíckej náboženskej spisbe sa spočiatku udržiavala prísnejšie vtedajšia zamoravská česká spisovná norma, ktorá sa neskoršie postupne viac a viac slovakizovala. Bolo to prirodzené, že na západnom Slovensku to boli predovšetkým západoslovenské prvky. No pri výbere napríklad fonologických zvláštností bol predsa len rozhodujúci nakoniec český model. Tak povedzme ani asibilácia čiže cekanie a dzekanie /typ dzeci, dzedzina/, ani celkom tvrdá výslovnosť /typ deti, dedina/, ktoré boli rozšírené po trnavskom okolí a dostávali sa do mesta Trnavy z okolitých dedín aj do nižších mestských sociálnych vrstiev, sa neujali v hovorovej kultúrnej západoslovančine, ani v spisovných útvaroch rekatolizačnej náboženskej tlače, kde sa zachoval pri hlasnom čitateľskom reprodukovaní, napríklad pri kazateľskom rečníctve, len výslovnostný nededinský, teda kultúrny, pretože i český typ ďeti, ďedina.

Z tejto postupne ustálenej kultúrnej západoslovenčiny sa potom, ako sme už na začiatku našich úvah spomenuli, vyvinula v poslednej tretine 18. storočia bernolákovčina, ako prvá vedome normovaná a za reprezentantku slovenského národa pokladaná spisovná reč sústavným normatívnym zásahom Antona Bernoláka, podobne ako potom v prvej tretine 19. storočia tiež sústavným normatívnym zásahom Ľudovíta Štúra do kultúrnej

stredoslovenčiny vznikla druhá a už definitívna spisovná slovenčina štúrovská, štúrovčina, i keď potom bola čiastočne a nevelmi šťastne modifikovaná takzvanou hodžovsko-hattalovskou štruktúrou i prevopienou modifikáciou začiatkom 50. rokov minulého storočia neblahým vplyvom Michala Miloslava Hodžu a Martina Hattalu. Ale obidva tieto už slovenské spisovné jazyky, ako sme už aj na začiatku uviedli, bez predchádzajúceho jestvovania spisovnej češtiny na Slovensku ako vzorového modelu neboli by jednoducho myslitelné.

Výber z literatúry o češtine na Slovensku v predspisovnom období

I. Zo štúdií autora:

Česká listina so slovakizmami z r. 1594. S prílohou faksimile. Sborník Matice slovenskej 13, 1935.

Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny. Martin 1938 /pôvodne Slovenské pohľady 54, 1938/.

Essay k diskusii o Žilinskej knihe. Slovenské pohľady 51, 1935.

Levočská škola a kultúrna slovenčina. Nové obzory 18, 1976.

Najstaršia, doteraz neznáma česká listina zo Slovenska /Stiborská; Skalica 13. 12. 1422; s prílohou faksimile/, Linguistica Slovaca 3, 1941.

Oravská listina z r. 1574. S prílohou faksimile. Sborník MS 13, 1935.

Spisovná čeština a spisovná slovenčina v bývalom Uhorsku. Kapitola v knihe Jazykovedné glosy k československej otázke. Martin, 1. vyd. 1935, 2. vyd. 1936.

Závažnosť Turčianskeho slovníka prof. Vážneho pre slovenskú historickú lexikológiu. Jazykovedný časopis 13, 1962.

K vnitřním dějinám spisovné slovenštiny. Slavia 11, 1932.

II. Z prác iných autorov

Havránek, B.: Vývoj spisovného jazyka českého. Československé vlastivěda. Řada II. Praha 1936.

Chaloupecký, V.: Kniha Žilinská. Bratislava 1934.

Chaloupecký, V.: Středověké listy ze Slovenska. Bratislava 1937.

Kniezsa, Š.: Stredoveké české listiny. Slovenské jazykové pamiatky z Maďarska I. Budapest 1952.

Kondrašov, N. A.: Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny. Bratislava 1974 /nemá dvodné časti/.

Mišianik, J.: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava 1981.

Pauliny, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava 1948;

Dejiny spisovnej slovenčiny I. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. Bratislava 1971; Vývin spisovnej slovenčiny. Bratislava 1982; Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava 1964.

Pražák, A.: *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu.* Bratislava 1927.

Ryšánek, F.: Slovník k Žilinské knize. Bratislava 1954.

Stanislav, J.: Dejiny slovenského jazyka III. Texty. Bratislava 1957.

Varsik, B.: Podrobné recenzia cit. Kniezsovej knihy. Československý časopis historický 1, 1953.

Vážný, V.: Glossarium Bohemoslavicum. Slovník k "Středověkým listům ze Slovenska" s jazykovým rozborem. Bratislava 1937.

K otázke simultánneho tlmočenia z nemčiny do slovenčiny

Taida Nováková

Simultánne tlmočenie ako receptívno-reproduktívny typ rečovej činnosti je mladá disciplína. Jej výskum je ovľa mladší. Prvý raz sa v kabínach simultánne tlmočilo na Norimberskom procese v r. 1945, v Československu v tom istom roku na procese s vojnovým zločincom Frankem. Prvé teoretické práce o simultánnom tlmočení sa začínajú objavovať až v 60. rokoch. Doterajšie poznatky jednoznačne ukazujú, že táto činnosť a jej výskum si zatiaľ nevydobyli primerané pozície napriek skutočnosti, že simultánne tlmočenie /v ďalšom ST/ sa v podmienkach rozvoja vedy a techniky stalo univerzálnym prostriedkom komunikácie na zjazdoch, sympóziách, konferenciách a poradách aj v ČSSR. Rozširovanie medzinárodných stykov prispelo k rozmachu tohto druhu tlmočenia. Doteraz nemáme v slovenčine žiadnu pôvodnú, ba ani preloženú publikovanú prácu, ktorá by sa zaoberala problémami tlmočenia, o ST nehovoriac.

Z hľadiska kvality tlmočenia je zaujímavé zisťovať retardačné faktory, ktoré vedú k odchýlkam od ekvivalencie pri tlmočení, pričom nie sú vyvolané subjektívnymi faktormi, ale javmi, ktoré sú vlastné samotnému systému

jazyka. Po analýze a konfrontácii tlmočených textov sme pre nemčinu /pri tlmočení z nemčiny do slovenčiny/ určili tieto tri základné gramatické javy, ktoré pri ST bránia vzniku komunikatívne ekvivalentného translátu:

1. pozícia verba finita na konci vetného rámca,
2. dlhý nominálny rámec,
3. zložené viaczložkové substantíva, resp. adjektíva.

Pri tlmočení viet, v ktorých je verbum finitum na konci vetného rámca, dochádza k syntaktickej transformácii, ktorou sa mení v cieľovom jazyku poradie jazykových jednotiek v porovnaní s východiskovým jazykom. Pri preklade z nemčiny do slovenčiny je to jednoduchá operácia, ktorá nespôsobuje vzhľadom na permanentnú prítomnosť textu žiadne ťažkosti. Naopak, v procese ST je jednou z najväčších prekážok pri identifikácii, pričom pozícia slovesa na konci vetného rámca je častou príčinou narušenia komunikatívneho zámeru rečníka. Presun je pri ST spojený vo väčšine prípadov s prediktabilitou, s pravdepodobnostnou prognózou, ktorou tlmočník predvída objavenia sa určitej jednotky - v našom prípade slovesa. Možnosť uskutočnenia prognózy závisí od viacerých faktorov - na prvom mieste je to stupeň znalosti východiskového jazyka, jeho stavby a lexiky, a na druhom mieste rozsah slovnej zásoby tlmočníka. Ako príklad uvádzame 2 vety, ktoré sa pretlmočili len vďaka tomu, že tlmočník správne predvídal sloveso. Auf dem Fernsehsymposium 76 hat Sie unser Direktor für Wissenschaft und Technik, Genosse Hochsieder auf der Grundlage der bei uns gestellten programmpolitischen Anforderungen mit den grundsätzlichen Gedanken des Staatlichen Komitees für Fernsehen der DDR zur weiteren Entwicklung der materiell-technischen Basis für die Fernsehproduktion vertraut gemacht. /Televízne sympózium 1978/ Dabei wurden unter anderem die bisherige Entwicklung unserer Fernsehanstalt und ihrer materiell-technischen Basis, die vorgesehene

weitere Programmentwicklung und insbesondere unsere Vorstellungen zum weiteren Ausbau der materiell-technischen Basis durch Schaffung und weiteren Ausbau in sich weitgehend geschlossener Komplexe bei Sicherung der funktionellen Einheit von Redaktion,Produktion und Technik dargelegt.

Tieto dva príklady z jedného referátu názorne ilustrujú, že nie je možné čakať na verbum, tlmočník ho presúva z konca výpovede rečníka na začiatok svojej výpovede na základe tlmočníckej prognózy, ktorá určuje pre prvý príklad pre spojenie "hat Sie unser Direktor ... mit grundsätzlichen Gedanken ..." dve možnosti - vertraut, bekannt gemacht. V slovenčine sa jednoznačne tlmočí "oboznámil Vás", takže rozhodovanie medzi vertraut gemacht a bekannt gemacht je tu irelevantné. Prognózu v danom prípade ovplyvnila predložka mit + sémanticko-lexikálny obsah už počutej časti vety. V druhom prípade prichádza do úvahy viac možností - die bisherige Entwicklung + Vorstellungen wurden dargelegt, analysiert, beschrieben, dargeboten, angeführt. Tlmočník sa rozhodol pre poslednú uvedenú možnosť, ktorá je jemnou odchýlkou významu, ale v celom kontexte nepôsobí rušivo pri výmene informácií.

V prípade, keď tlmočník nemá k dispozícii text, nevie vždy uskutočniť správny presun pomocou prognózy, a dodržiava syntaktické pravidlá nemčiny, čo často pôsobí rušivo pri identifikácii v ostatných kabínach. Takýto jav by sme mohli nazvať tlmočníckou syntaktickou interferenciou: Da Nickelkomplexe die meistuntersuchten Katalysatoren der Propylenoligomerisierung sind, wurde die Reaktion zunächst an auf zwei verschiedene Aluminiumsilikatträger und an auf ein Al_2O_3 - Träger aufgetragenes Nickeloxyd untersucht. /Konferencia o rope 1979/ Preklad: Pretože niklové komplexy sú najviac skúmané katalyzátory pri oligomerizácii propylénu, reakcie najprv na dvoch rozličných nosičoch z hliníka a silikátov a na kyslíčníku niklu, nanese-

nom na nosič z Al_2O_3 prebehla. V niektorých prípadoch tlmočník presun neuskutoční, substituuje presne podľa schémy východiskového jazyka a napriek tomu veta zodpovedá norme slovenčiny.
Die Schallgeschwindigkeit ist eine Stoffkonstante, die sich empfindlich mit dem Kristallgehalt, der Orientation, der inneren Spannung, dem Torsionsmodul, der Temperatur ändert. /Aplichem 1979/ Preklad: Rýchlosť zvuku je látková konštanta, ktorá /sem mohol tlmočník prognózou dosadiť sloveso, ale pokračuje/ sa citlivo obsahom kryštálov, orientáciou, vnútorným napätím, modulom torzie, teplotou mení. Je zjavné, že substitúciou tlmočník tvorí translát podstatne ľahšie ako v prípadoch, keď treba uskutočňovať prognózu. Substitúcia je zmechanizovaný proces, ktorý sám osebe nekladie na tlmočníka také veľké psychické nároky ako sústredenie sa na správnu prognózu.

A napokon ešte jedna možnosť, pre ktorú sa tlmočník rozhoduje, ak má pretlmočiť vetu s dlhým vetným rámcom, pričom sémanticky dôležité verbum finitum stojí na konci tohto rámca. Tlmočník na sloveso počká a celu svoju výpoveď podstatne skráti, aby mohol ďalej sledovať rečníka, t.j. z celej vety vo východiskovom jazyku vyberie len hlavné zmyslové oporné body, zvyčajne to býva subjekt a predikát: Im Rahmen von Reflexionen über den Gegenstandsbereich einer Wissenschaft, deren Argumentationszusammenhänge demnach von Relevanzgefühlen und persönlichen Überzeugungen bestimmt werden, hat sich noch eine weitere Differenzierung als sinnvoll und notwendig erwiesen. /Sympózium o súčasnom geografickom výskume 1979/ Podobnú analýzu "presunov" pri ST z nemčiny do ruštiny uskutočnil aj iný tlmočník. Rozdiel medzi jeho a naším ponímaním je v tom, že on berie do úvahy len našu prvú skupinu presunov, teda tú, pri ktorej sa tlmočí s prognózou. On nehovorí o prog-

nóze, teda bližšie neoznačuje činnosť, ktorá "Vorgriffsfall" podmieňuje. Označenie "Vorgriffsfall" je výstižnejšie ako naše. "Vorgriffsfall" totiž presne označuje presun, ktorý sa realizuje skôr ako rečník dokončí svoju vetu, teda vlastne len pri čiastočnej identifikácii vety, na rozdiel od presunov pri preklade, ktoré sa realizujú po úplnej identifikácii a pri zohľadnení širšieho kontextu.

Druhým retardačným faktorom pri tlmočení z nemčiny do slovenčiny je dĺžka nominálneho rámca v nemeckom východiskovom texte. Z hľadiska syntaktického sa pri dlhom nominálnom rámci ušetrí jedna vedľajšia veta, no na druhej strane sa zvýši schopnosť jednoduchej vety prijímať ďalšie atribúty do tohto rámca. Je syntaktickým javom, ktorý sťažuje identifikáciu i syntézu v procese ST a často podmieňuje narušenie komunikatívneho zámeru rečníka a spôsobuje, že veta je auditívne často aj v písomnej predlohe vizuálne neprehľadná a identifikácia nemôže prebiehať v blokoch. Keď nominálny rámec v podstate vždy taký blok tvorí, tlmočník musí celý blok identifikovať ako celok a diferencovať ho od ostatnej reči.

Pri simultánnom tlmočení dlhého nominálneho rámca z nemčiny do slovenčiny vznikajú ťažkosti: a/ v prípadoch, keď susedia prepozície /často nesprávne intonované/, b/ keď je viac členov prepozícií alebo vzťažných zámen, c/ keď je ťažkopádna syntaktická konštrukcia.

a/ Príklad na viacero susediacich prepozícií:
An den in den Abbildungen gezeigten Körper ist ersichtlich, ... Tlmočník postupoval takto: Na ukázaných telesách vidíme, že ... Komunikatívne ekvivalentný translát by však mal mať takéto znenie: Z telies ukázaných na obrázkoch ... Veta má síce zmysel, ale došlo k strate informácie. Keby bol rečník rešpektoval pragmatické zameranie svojej reči

/nielen auditóriu, ale aj tlmočníckym kabínam/, mohol ju upraviť takto: Die Körper, die wir an den Abbildungen zeigen ... Syntaktickými transformáciami sa anteponovaný atribút mení na vedľajšiu vetu vzťažnú v texte cieľového jazyka. Táto pretransformovaná veta má identický komunikačný zámer, zachováva invariantnosť zmyslu, má síce rozdielnu povrchovú, ale identickú hĺbkovú štruktúru. Pri ST z nemčiny do slovenčiny je jasné, že anteponovaný atribút sa ťažšie tlmočí ako postponovaný.

b/ Príklad na situáciu, keď je v nominálnom rámci viac členov prepozícií alebo vzťažných zámen: Die in den Prüfstoff eingeleiteten und aus diesem zurückkommenden Schallschwingungen, bzw. die durch den jeweiligen Prüfstoff bedingten Änderungen dieser Schwingungen können technisch registriert werden. Vo vete musí tlmočník vybrať najpodstatnejšiu informáciu /Schallschwingungen ... Änderungen .../ - ostatné jednotky považovať za redundantné.

c/ Príklad na ťažkopádnu syntaktickú konštrukciu - vyvoláva ju poloha konštrukcie a slovosled vo vete: In den folgenden Überlegungen soll untersucht werden, in einer knappen Übersicht einige der innerhalb und außerhalb der Geographie im Rahmen des ökologichen Paradigmas durchgeführten empirischen und teoretischen Arbeiten zu skizieren.

Hlavná téma /centrum/ je tu substantívum "Arbeiten", rozvité atributívne skupiny /spolu 16 slov/ stoja pred ním. Tlmočník toto množstvo neuchová v pamäti. Pretlmočený text v cieľovom jazyku znel: V nasledujúcich úvahách sa pokúsime v stručnom prehľade načrtnúť realizované empirické a teoretické práce. Pri tlmočení týchto atributívnych konštrukcií dochádza v slovenčine ako cieľovom jazyku väčšinou k dekompresii. V nemčine sa atributívnymi konštrukciami dosahuje väčšia zhustenosť výpovede, v slovenčine v dôsled-

ku dekompresie sú výpovede dlhšie. Táto skutočnosť je vlastne absolútne irelevantná pre proces odborného alebo umeleckého prekladu, ale má veľký význam pre realizáciu ST. Kým v odbornom preklade je rozhodujúcim kritériom pre použitie anteponovaného atribútu počet slov v nominálnom rámci /v slovenčine by veľmi dlhý rámec pôsobil rušivo/, pri ST sa napriek dekompresii uprednostňuje vzťažná veta, vzhľadom na lepšiu identifikáciu v ostatných kabínach.

Tretím závažným retardačným faktorom sú viaczložkové substantívne kompozitá v nemeckom východiskovom texte. Záznamy z konferencií a kongresov svedčia o tom, že pri tlmočení do slovenčiny práve tento lexikálno-gramatický jav spôsobuje narušenie ekvivalencie. V prípade dvojzložkových, resp. trojzložkových substantív sa vzhľadom na morfologický systém nemčiny nemôže rečník prispôsobovať a uľahčovať prácu tlmočníkovi používaním syntaktických spojení miesto zaužívaných dvojzložkových alebo trojzložkových substantív, ktoré sa stali pevnou súčasťou slovnej zásoby a príslušnej terminológie. I keď viaczložkové kompozitá nemajú taký vysoký frekvenčný rang, často môžu spôsobiť narušenie komunikatívnej ekvivalentnosti veľkej časti textu. Štvor- a päťzložkové substantívne kompozitá sa pri ST do slovenčiny veľmi nepresne tlmočia. Kým nemá tlmočník k dispozícii referát v písomnej forme, tlmočí spravidla len jednu zložku. V tejto súvislosti citujeme Duden /Mannheim, str. 350/: "K tomuto tvoreniu slov inklinuje predovšetkým jazyk techniky. Vznikajú príliš dlhé slová, ktoré sú málo prehľadné a sotva zrozumiteľné." Tento citát platí v mnohonásobnej miere pre ST, pričom tlmočník pracuje často na hranici svojich psychických a fyzických možností. Pokračovanie citátu: "Bolo by lepšie, keby sme sa zloženinám tohto typu vyhýbali a nahrádzali ich syntaktickým spojením." To isté by sme očakáva-

li od rečníkov, ktorí vedia, že ich prejav sa simultánne tlmočí do slovenčiny.

Týmito tromi skupinami retardačných faktorov sme chceli poukázať na skutočnosť, že aj v simultánnom tlmočení je možné nájsť špecifické lingvistické problémy.

K systému prvotných predložiek v slovenčine

Ján Oravec

Predložky sú pomocné slová s veľmi abstraktným významom, ktoré v spojení s neprímymi pádmi substantív /alebo ich náhrad/ vyjadrujú determinatívne vzťahy adverbiálne /predovšetkým okolnostné/, okrajovo objektové a druhotne aj atributívne. V týchto funkciách konkurujú iným morfologickým prostriedkom: príslovkám, prostým pádom substantív, adjektív a iným prostriedkom. Pomocný charakter predložiek spočíva v tom, že predložky nie sú vetnými členmi, ale slúžia na spresnenie funkcií /iných/ vetných členov, najmä na diferencovanie funkcií pádov substantív.

Predložka v spojení s pádom tvorí predložkový pád, t.j. hybridný gramatický tvar, v ktorom sa gramatická /syntaktická/ funkcia vyjadruje i pádom substantíva /abstraktnejšie/, i predložkou /konkrétnejšie/. Predložka teda neriadi istý pád, iba sa s ním spája /kombinuje/, aby presnejšie vyjadrila vzťah mena k iným členom vety, a tak sprostredkujúco aj vzťah medzi javmi mimojazykovej

skutočnosti. Predložky najčastejšie vyjadrujú vzťah substantíva k slovesu, zriedkavejšie vzťah substantíva k adjektívu a k /inému/ substantívu /tento posledný vzťah však je zväčša odvodený od prvého/.

Vlastný, veľmi abstraktný význam predložky sa konkretizuje jednak sémantikou a vlastnosťami mena, s ktorým sa kombinuje, jednak sémantikou a vlastnosťami nadradeného člena /slovesa, adjektíva, substantíva/. Z vlastností substantíva pôsobí na prvom mieste lexikálny význam ďalej lexikálna sémantika prívlastkov mena, napokon - nie však v poslednom rade - morfologický význam pádu substantíva. Predložka sa v inom kontexte ako v spojení s pádom nevyskytuje, preto ju mimo neho nemožno adekvátne pochopiť a opísať. To však neznačí, že sa význam predložky zamieňa s významom celého predložkového pádu.

Iný je totiž vzťah prvotných predložiek k pádu a zase iný vzťah druhotných predložiek k pádu substantíva. Druhotné predložky s bohatým lexikálnym významom sa kombinujú s dnešnými, veľmi abstraktnými významami pádov a vždy s jedným pádom, na výslednú sémantiku spojenia majú podstatne väčší vplyv než prvotné predložky. Rozdiel medzi obidvoma druhmi predložiek by sme mohli približne vystihnúť takto: prvotné predložky príslušný vzťah /značkovo/ vyjadrujú, druhotné ho konkrétne pomenúvajú.

Pre túto príčinu treba jasne odlíšiť množinu druhotných predložiek od prvotných predložiek. Ako kritérium tu nemôže slúžiť iba pôvod /etymologické kritérium/, ale miesto a funkcia predložiek v dnešnej komunikácii. Z funkčného hľadiska napr. k prvotným predložkám v slovenčine patria i predložky medzi /s inštrumentálom i s akuzatívom/, proti, lebo sa používajú celkom tak ako iné prvotné predložky, t.j. iba v spojení s pádom substantíva, a keď aj nie, ide o zrejmú elipsu substantíva, ako pri iných prvotných predložkách, napr. vo vete Kto je

za a kto proti.

Vo vzťahu predložky k /predložkovému/ pádu je rovnako dôležitý aj druhý stupeň, ktorým sa rozlišujú prvotné predložky. Iný, t.j. oveľa tesnejší vzťah k morfologickému významu pádu majú tie prvotné predložky, ktoré sa viažu iba s jedným pádom, a iný, voľnejší vzťah majú tie predložky, ktoré sa môžu kombinovať s dvoma pádmi, napr. s akuzatívom a inštrumentálom. Iba tieto druhé utvorili čiastkové podsystémy /napr. podľa horizontálno-vertikálnych osí/ viac uvoľnené z rámca morfologického významu pádov, a preto sú pre poznanie celkového systému *predložiek menej závažné*. Napr. aj morfologický význam akuzatívu zreteľnejšie charakterizuje predložka cez, ktorá označuje niečo úplne /bez obmedzenia/ zasiahnuté, než akuzatívno-lokálové predložky /na, o, po, v/ a akuzatívno-inštrumentálové predložky /nad - pod, pred, medzi/. Tým sa nechce tvrdiť, že tieto druhé predložky nehrajú nijaký zástoj pri charakterizovaní predložkového akuzatívu. Spolu s predložkou cez a s predložkou pre /ktorá stratila spaciálny význam/ predstavujú akuzatív ako pád s najširším funkčným spektrom spomedzi *všetkých predložkových pádov*.

Oproti akuzatívu s jedinou vlastnou priestorovou predložkou pre sa s genitívom kombinuje celý rad prvotných predložiek. Z toho však netreba vyvodzovať záver, že morfologický význam genitívu je v rozklade. Značí to iba toľko, že genitív v protiklade k akuzatívu udáva iba čiastkový zásah, a to pri prostom genitíve s charakterom prostej partitívnosti, pri predložkovom genitíve konkretizovaný ako zásah, kontakt v nejakom bode objektu /do, od, z/, prípadne ako zásah charakterizovaný so zreteľom na prostredie objektu /u/, prípadne na trvanie /časovú kvantitu/ zásahu /časová predložka za/ alebo jeho zrušenie /predložke bez/. Niektoré z týchto variácií zásahu majú pandanty v lokáli /napr. do - v/, lebo aj lokál podáva

zásah, napriek tomu však sa genitívne predložky odlišujú od antonymných lokálnych predložiek: sú to dynamické /v priestorovom a inom zmysle/ predložky, odlišné od statických lokálových predložiek.

V inom zmysle než lokálové sa od genitívnych predložiek odlišujú datívne predložky. Datív na rozdiel od akuzatívu a genitívu je periférny pád. Hoci je to dynamický pád, nevyjadruje zásah, aj keď je objektom deja, t.j. pri priaznivom vplyve sémantiky nadradeného slovesa. Je to iba tzv. perspektívny objekt. Ešte zrejmejšou periférnosťou než objektové sa vyznačujú príslovkové prosté datívy. Tento celkový morfologický ráz datívu dokresľujú a zvýrazňujú datívne predložky. Ani primárne datívne predložky, ku ktorým patria predložky k, proti, nevyjadrujú zásah. V podstate majú zreteľový význam. Spomedzi dynamických predložiek majú najslabší direktívny charakter. Dajú sa rovnako použiť pri smerových ako pri nesmerových slovesách /ísť k/proti niekomu/niečomu - postaviť sa k/proti, stáť, sedieť proti niekomu/niečomu/, bežne sa používajú pri adjektívach a príslovkách, t.j. pri celkom statických pomenovaniach /milý k/proti niekomu, malý, dobrý, prísny k niekomu .../. Z predložiek k, proti je viac obmedzená predložka proti. Na rozdiel od všeobecnejšej predložky k nesie sému "tvárou v tvár", preto sa viac používa pri slovesách nepriateľskej alebo obrannej činnosti /bojovať, reptať, vystúpiť, štrajkovať ..., chrániť, brániť sa .../, ale aj po adjektívach a príslovkách na vyjadrovanie kontrastných a kontradiktorických vzťahov /malý, bezvýznamný, chudák, nič ..., silák, obor ..., proti niekomu/niečomu/. Pri predložke proti aj odvodeniny poukazujú raz na direkčný odtienok /naproti/, raz na statický odtienok /oproti/.

Lokálové predložky sú tiež dvojaké. S dvoma pádmi - akuzatívom a lokálom - sa spájajú predložky na, v, po, o. Sú to kontaktové predložky. Keďže lokál je statický pád,

vyjadrujú v spojení s ním statický kontakt. Navzájom sa odlišujú druhom kontaktu v protikladoch: kontakt s povrchom predmetu /na/ - kontakt s vnútrom predmetu /v/, kontakt v jednom bode alebo mieste /na, v/ - kontakt na viacerých miestach, bodoch, na línii alebo na ploche /po/. Predložka o v lokáli stratila priestorový význam, preto vyjadruje zväčša význam objektu /tiež korešpondujúci s významom kontaktu/.

Iba s lokálom sa spája jediná predložka pri. Tá na prvý pohľad protirečí kontaktovému charakteru ostatných lokálových predložiek, v miestnom význame predložky pri kontaktový ráz natoľko nebadať ako pri sekundárnych významoch, porov. už v časovom význame, napr. pri jedení sa nerozpráva /= za jedenia, v priebehu, nie mimo/, pri práci si spieva ...

Aj v inštrumentáli sú dvojaké predložky.

Inštrumentálové predložky nad - pod, pred - za, medzi sa viažu aj s akuzatívom. Nevyjadrujú kontakt. V spojení s akuzatívom sú explicitne dynamické, smerové. V spojení s inštrumentálom majú statický ráz. Označujú polohu vzhľadom na niečo. *Nie je to úplná statickosť ako pri lokálových* /kontaktových/ predložkách /na, v .../.

Smerový význam inštrumentálových predložiek práve pre ich nekontaktovosť nie je celkom umŕtvený, ide o utlmenú dynamiku, ktorej výsledný efekt však je statický, porov. rozdiel vrtuľník vzletel nad letisko /smerový význam, kam/ - nad letiskom /vcelku statický význam, kde/. Ináč mikrovzťahy medzi predložkami nad - pod, pred - za nepotrebujú špeciálne vysvetlenie pre svoju názornosť /polohu na vertikálnej a horizontálnej osi/.

Iba s inštrumentálom sa spája predložka s. Tá v protiklade ku všetkým predchádzajúcim predložkám so špecifikovaným významom má najširší, a to nie priestorový, lež sociatívny význam, preto ho nemožno definovať ako polohu.

Nedá sa vymedzovať jedinou charakteristikou, lež viacerými črtami. Na morfologický význam prostého inštrumentálu, t.j. pádu na označenie veci, ktorá sa aktívne zúčastňuje na deji /teda len ako nástroj, prostriedok/, nadväzuje predložka s v tom zmysle, že vyjadruje aktívnu spoluúčasť na deji. No morfologický význam inštrumentálu rozširuje. Jednak vyjadruje nielen /aktívnu/ spoluúčasť, ale aj /pasívny/ spoluvýskyt, súbežnosť, súčasnosť ..., čo by sa ešte zhodovalo s inštrumentálom ako s vecným /neosobným/ pádom. No navyše predložka s neutralizuje aj túto sémantickú črtu vecnosti, môže sa spájať aj s osobnými menami, aj s vecnými menami.

Z tohto výkladu vyplýva, že základný ráz celému systému prvotných predložiek v slovenčine dávajú dva najvšeobecnejšie protiklady: protiklad staticko - dynamických predložiek a protiklad kontaktových - nekontaktových predložiek. Nie sú to len akosi zvonka pritiahnuté špekulácie na tzv. klasifikačnú analýzu, ale najhlbšie vnútorné princípy, na ktorých je vybudovaný systém prvotných predložiek v slovenčine.

Literatúra

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Kužička. 1. vyd. Bratislava 1966, s. 619-675.

ORAVEC, J.: Významová stavba predložky na. Slovenská reč 23, 1958, č. 4, s. 194-207.

ORAVEC, J.: Významová štruktúra prvotných predložiek. Jazykovedný časopis 19, 1968, s. 50-57.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. 1. vyd. Bratislava 1968, 224 s.

Súčasná slovenská lexikografia

Štefan Peciar

Nová etapa v rozvoji slovenskej lexikografie sa začala v päťdesiatych rokoch. V nových spoločenských pomeroch, keď sa po nastolení ľudovodemokratického zriadenia v Československej republike začala nebývalou mierou rozvíjať slovenská národná kultúra, veda a technika a v dôsledku toho sa prudko rozvíjal i slovenský národný jazyk, rozšírili sa sféry používania spisovnej slovenčiny a mnohonásobne vzrástol počet jej aktívnych používateľov, stala sa potreba lexikografického spracovania slovnej zásoby slovenčiny oveľa naliehavejšia ako kedykoľvek v minulosti.

a/ Výkladové slovníky

Vypracovaním a inštitucionálnym schválením nového vydania Pravidiel slovenského pravopisu /vyšli r. 1953/, ktorým sa spresnila, zdokonalila a ustálila nielen pravopisná sústava, ale sčasti i kodifikácia gramatickej stavby súčasnej spisovnej slovenčiny, utvoril sa jeden zo základných predpokladov pre prácu na normatívnom slovníku súčasného slovenského spisovného jazyka. Prípravné práce na tomto lexikografickom diele sa za-

lí už vo vojnových rokoch. Dôležitou požiadavkou na úspešné zvládnutie tejto úlohy bolo vypracovanie teoretických zásad a základnej koncepcie chystaného slovníka. Členovia autorského kolektívu pod vedením Š. Peciara si ujasňovali teoretické zásady modernej lexikografie a koncepciu normatívneho slovníka spisovnej slovenčiny pravidelnými pracovnými poradami a viacerými diskusiami a poradami s lexikografmi Ústavu pro jazyk český ČSAV, ktorí viac-menej súčasne pracovali na štvorzväzkovom Slovníku spisovného jazyka českého. Významným spoločným podujatím obidvoch kolektívov bola lexikografická konferencia v Bratislave v r. 1952. Materiály z nej vyšli v Lexikografickom zborníku /Bratislava, 1953/. Poskytujú obraz o vtedajšej teoretickej úrovni a praktických skúsenostiach našich lexikografov. Hlavné teoretické i technicko-praktické zásady práce na chystanom výkladovom Slovníku slovenského jazyka /ďalej SSJ/ s ukážkami spracovania hesiel publikovali členovia autorského kolektívu v osobitných číslach časopisu Slovenská reč /roč. XIX, 1954, č. 3-4 a XX, 1955, č. 1/. V stručnej forme sú tieto zásady zachytené v I. diele SSJ pod názvom Informácie pre používateľov slovníka. SSJ lexikograficky spracoval vyše 120 000 slov /okrem doplnkov a dodatkov/. Okrem spisovných výrazových prostriedkov zaznamenáva vo výbere aj nespisovné výrazy /nárečové a slangové slová/ i zastarané slová. V SSJ sa prvý raz v dejinách slovenského jazyka podávajú modernými lexikografickými postupmi potrebné informácie o významoch slov a ich používaní, gramatická charakteristika každého slova, štylistická hodnota príznakových slov a výrazov a podľa potreby sa zaznamenáva i spisovná výslovnosť, najmä pri prevzatých slovách. Takto SSJ podstatne prispel k hlbšiemu vedeckému poznaniu slovnej zásoby slovenského národného jazyka, a tým k zvýšeniu jazykovej kultúry aktívnych používateľov spisovnej slovenčiny.

SSJ bol rozvrhnutý do piatich dielov. Jednotlivé diely vychádzali postupne od r. 1959 do r. 1965. R. 1968 vyšiel VI. diel obsahujúci doplnky /vyše 3 600 nových hesiel/ a dodatky /osobné mená, slovenské miestne názvy a obyvateľské me-

ná a zemepisné názvy/.

Na konferencii o slovníku spisovnej slovenčiny v júni 1965 bolo posúdenie prvých štyroch dielov SSJ predmetom oponentského konania a odbornej kritiky. Oponenti popri ocenení kladných stránok SSJ poukázali aj na jeho nedostatky. Konštatovali nedôslednosti v realizácii koncepcie diela. Slovakisti vyslovili stanovisko, že SSJ je málo normatívny a že skresľuje obraz slovnej zásoby spisovnej slovenčiny dvojakým smerom: *na jednej strane mnohé spisovné slová hodnotí ako ľudové, krajové alebo nárečové* a na druhej strane mnohé slová českého pôvodu, ktoré predchádzajúca prax hodnotila ako nesprávne, označuje ako knižné alebo zastarané. Oponentské posudky, diskusia i odpoveď na kritiku SSJ sú uverejnené v časopise Slovenská reč /roč. 31, 1966/.

Hoci kritické pripomienky k niektorým bodom koncepcie SSJ, najmä k štylistickému hodnoteniu slov, boli oprávnené /vo vtedajšej napätej vnútropolitickej atmosfére v česko-slovenských vzťahoch sa ich dosah zveličil/, stále používanie SSJ v redaktorskej praxi i ako východisko novších lexikografických prác na výkladových i prekladových slovníkoch v značnej miere rehabilituje SSJ.

Korigovať niektoré nedostatky SSJ je jednou z úloh chystaného jednozväzkového slovníka spisovnej slovenčiny, na ktorom v súčasnosti pracuje skupina lexikografov v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. Redakčné práce na tomto diele sa majú dokončiť tak, aby slovník mohol vyjsť v r. 1985. Tento slovník má podať obraz živej slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Má to byť normatívny slovník podobného charakteru, ako je Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, ktorý vyšiel v nakladateľstve ČSAV Academia v r. 1978. Tento jednozväzkový slovník obsiahne asi 50 000 slov.

V Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV sa v súčasnosti pripravujú aj iné rozsiahle lexikografické diela spracúvajúce slovnú zásobu slovenského jazyka. Je to Historický slovník slovenského jazyka /HSSJ/ a Slovník slovenských nárečí /SSN/.

Prípravné práce na HSSJ, t. j. zhromažďovanie materiálu prevažne roztrúseného po archívoch a budovanie osobitnej kartotéky, sa začali už v päťdesiatych rokoch. Na tomto diele v súčasnosti pracuje jedenásťčlenný kolektív pod vedním Š. Peciara a I. Kotuliča. Redakčné práce na I. zväzku sa majú dokončiť do r. 1985. HSSJ lexikograficky spracuje slovnú zásobu jazyka slovenskej národnosti od najstarších dokladov z XI. storočia do konca XVIII. storočia. Zo staršieho obdobia /XI. - XIV. stor./ zaznamená aj propriálnu slovnú zásobu, kým z novšieho obdobia spracuje len apelatívnu slovnú zásobu.

Vypracovanie SSN je úloha pracovníkov dialektologického oddelenia JÚĽŠ SAV. Práce vedie I. Ripka. Pod jeho vedením kolektív vypracoval koncepciu SSN a ukážkový zväzok /vyšiel r. 1980/. SSN lexikograficky spracuje slovné bohatstvo slovenských nárečí na pozadí slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Slovník má obsiahnuť tri zväzky a redakčné práce na I. zväzku sa majú ukončiť do r. 1985.

Rozvoj vedy a kultúrne potreby socialistickej spoločnosti vyžadujú mať popri všeobecných jazykových slovníkoch i rozličné špeciálne slovníky. Pre tvorbu, rozvoj, ustálenie a koordináciu slovenskej národnej terminológie majú veľký význam špeciálne terminologické slovníky. O vypracovanie terminologických slovníkov z rozličných odborov súčasnej vedy a techniky od začiatku päťdesiatych rokov sa starali terminologické komisie, zložené spravidla z niekoľkých odborníkov príslušného odboru a z jazykového experta. Prácu týchto komisií usmerňoval J. Horecký s malou skupinou jazykovedcov. V päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch vyšlo vo Vydavateľstve Slovenskej akadémie vied v sérii Odborná terminológia vyše tridsať terminologických slovníkov z technických, prírodných i spoločenských vied. Terminológia je v týchto slovníkoch usporiadaná systematicky podľa pojmov, najčastejšie s definíciami. Bez definícií pojmov je zostavený napríklad Základný slovenský jazykovedný terminológia /1952/, ktorá sa neskôr stala východiskom pre vypracovanie slovenských ekvivalentov v Slovníku slovanské

lingvistické terminologie /Academia, 1. 1977, 2. 1979/. Školský Slovník jazykovedných termínov s definíciami pojmov vypracoval J. Horecký s A. Rácovou /1979/. Okrem spomenutej série vyšlo niekoľko terminologických slovníkov, ktoré sú výsledkom práce jednotlivcov.

Zo špeciálnych jazykových slovníkov sa v praxi často používajú slovníky cudzích slov. Čím viac sa prehlbuje vedecké poznanie, čím viac sa rozvíja medzinárodná spolupráca, tým potrebnejšie sa stávajú slovníky tohto druhu. R. 1953 vyšiel v nakladateľstve Tatran Slovník cudzích slov, ktorý vypracoval mnohočlenný autorský kolektív. Na zostavovaní slovníkov cudzích slov pracuje M. Šalingová. Vznikol najprv školský Malý slovník cudzích slov, potom sa rozšíril na Slovník cudzích slov a napokon so spoluautorkou Z. Maníkovou vypracovale M. Šalingové rozsiahly Slovník cudzích slov /asi 60 000 slov - vyšiel v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve r. 1979/.

Medzi špeciálne jazykové slovníky patrí slovník synoným a frazeologický slovník. V slovenčine vyšli zatiaľ dva školské slovníky: Malý synonymický slovník M. Pisárčikovej a Š. Michaluse a Malý frazeologický slovník E. Smieškovej. Obidva tieto školské slovníky prispeli aj k prehĺbeniu štúdia teoretických problémov synonymie a frazeológie u nás.

Dve špeciálne slovníky J. Mistríka, Frekvencia slov v slovenčine /Vydavateľstvo SAV 1969/ a Retrográdny slovník slovenčiny /Univerzita Komenského 1976/ slúžia ako východiská pri spracúvaní štatistických údajov o slovnej zásobe slovenčiny a pri riešení niektorých teoretických problémov súčasnej jazykovedy, súvisiacich s modernou technikou. Podkladom pre vznik frekvenčného slovníka /v rozsahu 726 strán veľkého formátu/ sú texty rozsahu 1 000 000 slov, čo predstavuje jeden z doteraz najrozsiahlejších slovníkov tohto typu na svete. V jeho prvej časti sa podávajú informácie o prácach tohto druhu v cudzine, v druhej a tretej časti - teoretickej - sa naznačujú možnosti využívania matematicko-štatistických metód v jazykovede. Podstatnou časťou je frekvenčný slovník, v ktorom sú

slová usporiadané raz podľa frekvencie a raz podľa abecedy. Retrográdny slovník /v rozsahu 735 strán veľkého formátu/ obsahuje 134 000 s tergo /odzadu/ usporiadaných slov s informáciami o produktívnosti ich modelov v texte. Je to doteraz súčasne najbohatší súpis slov, ktoré sa používajú v spisovnej slovenčine. Okrem toho sú tu rozsiahle teoretické kapitoly. Á. Kráľ publikoval v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve Príručný slovník slovenskej výslovnosti /1979/. Je to zoznam slov zostavený podľa kritérií spisovnej výslovnosti s ortoepickým prepisom.

Medzi špeciálne jazykové slovníky patria aj slovníky etymologické. Etymologický výklad názvov vyšších rastlín vyskytujúcich sa na území ČSSR podal český etymológ V. Machek v práci Česká a slovenská jména rostlin /nakladateľstvo ČSAV 1954/. Slovenský etymologický slovník pripravuje Š. Ondruš.

Kombináciou semaziologicko-onomaziologických výkladov s jazykovozemepisnou metódou je práca V. Vážneho O jménech motýlů v slovenských nářečích /Vydavateľstvo SAV 1955/. Slovník najstaršej zachovanej súvislej jazykovej pamiatky z územia Slovenska z r. 1473 spracoval F. Ryšánek: Slovník k Žilinské kníze /Vydavateľstvo SAV 1954/.

b/ Prekladové slovníky

Na začiatku päťdesiatych rokov sa u nás kládli teoretické základy modernej lexikografie a osobitne základy teórie a praxe moderných prekladových slovníkov. Najnaliehavejšia bola potreba rusko-slovenských slovníkov. Kolektív mladých slovenských rusistov vypracoval teoretické zásady a technicko-praktické postupy prekladových slovníkov, opierajúc sa o lexikologickú teóriu a lexikografickú prax sovietskeho jazykovedca L. V. Ščerbu. Tak bol potom spracovaný Slovensko-ruský prekladový slovník /I. A-O, 1950; II. P-Ž, 1957/, ktorého autorom bol A. V. Isačenko a spoluautormi /najmä pri II. diele/ J. Komorovský a D. Kollár. Za redakcie A. V. Isačenka vznikol aj diferenciálny Príručný slovník rusko-slovenský /1952/. V päť-

desiatych a šesťdesiatych rokoch vyšli viaceré rusko-slovenské a slovensko-ruské vreckové slovníky, určené pre každodennú praktickú potrebu. Od začiatku päťdesiatych rokov pracovala skupina rusistiek na akademickom Veľkom rusko-slovenskom *slovníku. Toto veľké a významné lexikografické dielo vychá*dzalo postupne v r. 1960-1970. Slovenskí používatelia dostali ním do rúk spoľahlivú pomôcku pri prekladaní z ruštiny, pri štúdiu sovietskej odbornej literatúry a pri čítaní ruskej beletrie v origináli.

Čoskoro po skončení prác na Veľkom rusko-slovenskom slovníku takmer tí istí autori po istom preskupení začali práce na Veľkom slovensko-ruskom slovníku. Hlavným redaktorom I. dielu tohto slovníka sa stal D. Kollár. Tento slovník má nahradiť Isačenkov Slovensko-ruský prekladový slovník, ktorý je už zastaraný najmä v slovenskej časti, vo výbere a v hodnotení slov. I. diel Veľkého slovensko-ruského slovníka /A-K/ vyšiel r. 1979. Sadzba II. dielu je po autorských korektúrach a tento diel vyjde v r. 1982. Súčasne pokračujú práce na ďalších dieloch. Medzitým vyšiel v r. 1976 v koedícii Slovenského pedagogického nakladateľstva v Bratislave a Izdateľstva "Ruskij jazyk" v Moskve pomerne rozsiahly jednozväzkový Slovensko-ruský slovník autorov D. Kollár, V. Porotjakovej, M. Filkusovej a E. Vasilievovej. Tento slovník nahradil *starší Slovensko-ruský slovník /z r. 1959/ A. V. Isačenka a* D. Kollára. Časté vydávanie rusko-slovenských a slovensko-ruských slovníkov svedčí o ich spoločenskej potrebe.

Spoločenská potreba, a to rozsiahle štúdium sovietskej odbornej literatúry, si vyžaduje aj vydávanie prekladových rusko-slovenských terminologických slovníkov. Menšie praktické slovníky a slovníčky tohto druhu vychádzajú takmer v neprehľadnom množstve. Medzi rozsiahlejšie rusko-slovenské terminologické slovníky patria: Rusko-slovenský technický slovník B. Čebotareva - J. Horeckého /1956/, Veľký rusko-slovenský lekársky slovník J. Savuľáka a kol. /1959/ a Rusko-slovenský

pôdohospodársky slovník M. Sotáka a kol. /1980/. Okrem svojho praktického poslania prispievajú tieto dvojjazyčné terminologické slovníky aj k dotváraniu a ustaľovaniu slovenskej odbornej terminológie na pozadí ruských odborných termínov.

Osobitné problémy, vyplývajúce z veľkej blízkosti slovenčiny a češtiny, sa vynárajú pri zostavovaní česko-slovenského, resp. slovensko-českého slovníka. Ukázalo sa to pri práci na Česko-slovenskom slovníku, ktorý za hlavnej redakcie G. Horáka spracoval kolektív lexikografov JÚĽŠ SAV a ktorý vyšiel vo Vydavateľstve SAV Veda r. 1979. Rýchle rozpredanie nákladu prvého vydania a druhé vydanie tohto diela v krátkom časovom sledu svedčí o tom, že pri spolunažívaní Čechov a Slovákov v spoločnom socialistickom štáte je Česko-slovenský slovník v každodennej jazykovej praxi veľmi potrebný. Okrem praktickej stránky je jeho hodnota aj v systematickej konfrontácii obidvoch blízkych jazykov.

Na českej strane vypracovala dvojica autorov A. Kamiš a Ž. Gašparíková Slovensko-český slovník už v šesťdesiatych rokoch /vyšiel v r. 1967/.

Z praktických potrieb československej ľudovej armády vznikol Česko-slovenský vojenský slovník /vyd. MNO, 1. vyd. 1962, 2., podstatne rozšírené vyd. 1974/. Slovník obsahuje asi 35 000 českých vojenských názvov a ich slovenské ekvivalenty. Potreba tohto špeciálneho terminologického slovníka vyplynula z toho, že v československej ľudovej armáde sú čeština a slovenčina uznané za rovnoprávne jazyky v služobnom styku, v poveloch a rozkazoch i vo vojenských predpisoch. Tento stav umožňuje veľká blízkosť obidvoch jazykov.

Osobitným druhom česko-slovenských terminologických slovníkov sú československé názvoslovné normy. Vypracúvajú ich osobitné komisie z poverenia Ústredia vedeckých a technických informácií v Prahe. Československé názvoslovné normy sa zostavujú vo forme slovníkov tak, že sa na každý definovaný pojem uvedie český a paralelný slovenský termín /ak je zostavovateľom normy Slovák, resp. slovenská komisia, uvádza sa na pra-

vom mieste slovenské znenie termínu a v slovenčine je aj definícia pojmu/. Za jazykovú stránku slovenskej časti názvoslovných noriem je zodpovedný Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, za správnosť českej časti zodpovedá Ústav pro jazyk český ČSAV. Podľa týchto zásad je vypracovaná napr. čs. štátna norma letecké názvoslovi, platná od 1. 4. 1972. Názvoslovných noriem je veľký počet a stále vznikajú nové. Ich poslaním je ustaľovať a koordinovať české a slovenské názvoslovie. Československé štátne normy vydáva Vydavateľstvo Úradu pre normalizáciu a meranie v Prahe.

Okrem oficiálnych česko-slovenských terminologických slovníkov a názvoslovných noriem vznikajú občas takéto slovníky aj pričinením jednotlivcov. Napr. S. Šaling je autorom Česko-slovenského technického slovníka /1969/.

Pre praktické potreby vyučovania cudzích jazykov, pre potreby prekladateľov beletrie i náučnej literatúry, pre potreby medzinárodných stykov vo vede, v kultúrnej sfére, v turistike a športe sa spracúvajú inojazyčno-slovenské i slovensko-inojazyčné slovníky. Praktické slovníky tohto druhu vznikali v prvých povojnových rokoch /ako aj predtým/ viac-menej náhodne z iniciatívy jednotlivcov. Ich kvalita bývala rozličná. Až z celoštátnej lexikografickej konferencie, ktorú v r. 1959 zvolal vydavateľský odbor Poverenictva školstva a kultúry, vzišli podnety na zlepšenie prípravy a vydávania prekladových slovníkov malého a stredného typu. Okrem malých školských slovníkov boli potrebné kvalitné prekladové stredné slovníky západných svetových jazykov: angličtiny, nemčiny, francúzštiny a španielčiny, ďalej slovníky jazykov národov žijúcich v socialistických štátoch. Najviac prekladových slovníkov bolo vydaných z nemčiny, často v obidvoch verziách /nem.-slov. i slov.-nem./, dovedna osem slovníkov. Vyšiel aj Nemecko-slovenský frazeologický slovník /1978/. V rozsahu takmer 1000 strán veľkého formátu vyšiel r. 1981 Nemecko-slovenský slovník. Vo VEB Enzyklopädie vyšiel už v 5 vydaniach Blanárov Taschenwörterbuch Deutsch-Slowakisch. V počte vyda-

ných slovníkov po nemčine nasleduje angličtina, dovedna päť slovníkov, najčastejšie v obidvoch verziách. Po jednom slovníku v obidvoch verziách vyšli v sedemdesiatych rokoch slovníky bulharčiny, francúzštiny, maďarčiny, poľštiny, rumunčiny, španielčiny, taliančiny. Okrem toho vyšiel stredný Bulharsko-slovenský slovník /1978/ a nakladateľstvo Bulharskej akadémie vied vydalo stredný Slovaško-bělgarski rečnik /1970, red. I. Lekov - V. Blanár/. V novom vydaní vyšiel Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník.

Pri rozvoji medzinárodnej vedeckej spolupráce v oblasti techniky ukázala sa potreba prekladových slovníkov z rozličných odborov techniky, a to nielen dvojjazyčných, inojazyčno-slovenských, ale aj niekoľkojazyčných. Vo vydavateľstve Alfa vyšla v sedemdesiatych rokoch celá séria takýchto slovníkov. Viaceré z nich vznikli v koprodukcii VEB Verlag Technik Berlin a vydavateľstva Alfa. Vychádzajú pod jednotným názvom Technický prekladový slovník s udaním jazykov, v ktorých sa uvádzajú ekvivalenty termínov a daného odboru techniky. Spomenieme aspoň niektoré z nich. Pomerne veľký rozsah má *všeobecný Technický prekladový slovník anglicko-slovenský* /1975/. Z odboru zváracej techniky vyšiel slovník s ekvivalentmi v šiestich jazykoch: anglicko-nemecko-francúzsko-rusko-slovenský /1974/; rovnako v slovníku z odboru klimatizačnej a chladiacej techniky /1978/. Slovníky z viacerých odborov majú ekvivalenty termínov v štyroch jazykoch: anglicko-nemecko-slovensko-rusky. Východiskový jazyk je vždy angličtina.

c/ Encyklopedické slovníky

V posledných desaťročiach sa prejavuje vo svete i u nás stále väčší záujem o encyklopedické slovníky. V rozličných slovenských nakladateľstvách postupne vychádzajú všeobecné, národné i odborové encyklopedické diela. V nakladateľstve Obzor vychádza v zošitoch všeobecná encyklopédia, ktorú pod názvom Pyramída vydáva Socialistická akadémia SSR /dosiaľ vyšlo 130 zošitov veľkého formátu v celkovom rozsahu 4250 strán/. K dokončeniu sa blíži akademická Encyklopédia Slo-

venska. Je to monumentálne dielo slovenskej socialistickej vedy poskytujúce vedecké informácie o minulosti a prítomnosti slovenského národa, o jeho kultúre a jazyku, o prírode, o zmenách spoločenského zriadenia a o významných príslušníkoch slovenského národa i o iných významných osobnostiach majúcich vzťah k Slovensku a k slovenskému národu. Zo šiestich plánovaných zväzkov Encyklopédie Slovenska vyšlo dosiaľ päť /vyd. Veda/. Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry vydalo v šesťdesiatych rokoch rozsiahly šesťdielny Stavebnícky náučný slovník. Je to dosiaľ najrozsiahlejší slovenský odborový encyklopedický slovník. Veľa cenných historických a kultúrnohistorických informácií o 3100 obciach z územia SSR obsahuje trojdielny Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, ktorý pripravil Encyklopedický ústav SAV a vydalo vyd. Veda v sedemdesiatych rokoch. Literárnovedný ústav SAV pracuje na Slovníku slovenských spisovateľov. Katedra pedagogicky Filozofickej fakulty UK pripravuje Odborovú padadogickú encyklopédiu Slovenska.

Z naliehavej potreby encyklopedických informácií vznikajú u nás aj preklady inojazyčných odborových encyklopédií. Vyd. Obzor vydalo r. 1976 Malú encyklopédiu zemepisu sveta, preloženú z poľštiny. R. 1978 vydalo nakladateľstvo Pravda v preklade z nemčiny zemepisnú encyklopedickú príručku Krajiny sveta. V nakladateľstve Obzor vychádzajú ďalšie slovníky v sérii Malá moderná encyklopédia.

Letmý prehľad slovenskej lexikografickej produkcie od päťdesiatych rokov ukázal, ako sa naša lexikografia rozvíjala, ako sa prehlbovali jej teoretické základy, ako postupne vznikali rozličné typy a druhy jazykových slovníkov, výkladových i prekladových, terminologických a neskôr aj encyklopedických. Aktívnou účasťou na tvorbe slovníkov prispievajú slovenskí jazykovedci k uspokojovaniu kultúrnych potrieb rozvinutej socialistickej spoločnosti, pomáhajú dvíhať kultúrnu úroveň slovenského ľudu a rozvíjať medzinárodnú spoluprácu.

Literatúra

HÁYEKOVÁ, M.: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Bratislava 1979.

JÓNA, E.: Prehľad slovenskej a českej lexikografie. Slovenská reč XVI, 1950-1951, s. 270-284.

JÓNA, E.: Slovenská lexikografia a lexikológia v rokoch 1945-1960. Slovenská reč 25, 1960, s. 242-253.

Lexikografický zborník. Bratislava 1953.

Lexikografický zborník. Bratislava 1961.

K slovenskej poézii sedemdesiatych rokov

Pavol Plutko

Na začiatku sedemdesiatych rokov v slovenskej poézii badať ešte zreteľné reziduá zo šesťdesiatych rokov. Celkom jednoznačne o tom svedčia mnohé básnické zbierky z rokov 1971-1972, ba aj z roku 1973, v ktorých ešte prevláda metafyzická beznádej, taká typická pre krízové obdobie, nevidieť v nich kontakt s reálnym životom a s jeho vývinovou perspektívou. Naopak, pretrváva v nich osamotenie, smútok, ničota, rezignácia.

Útek od skutočnosti sa v zbierkach takého typu prejavoval rozličným spôsobom. Z jednej strany to bol príklon k tradičným inšpiračným zdrojom /detstvo, rodný kraj, domov, láska a pod./, z druhej strany únik do sveta romantizmu a poza to do sveta sentimentalizmu, ba i sentimentu. V jazykovej rovine sa toto všetko prejavovalo experimentátorstvom, v mnohých prípadoch až hypertrofickým deformovaním jazyka, v slovných hračkách a kalambúroch, v slovnom hračkárstve a hračkárení. V takomto type lyriky autori akoby priamo nadväzovali na niektoré módne prúdy európskej lyriky zo začiatku 20. storočia. Autorské úsilie sa v nom sústredilo takmer

výlučne na karikatúru, paródiu, grotesku a podobne, ale všetky tieto štylistické príznaky boli zamerané iba na akúsi všeobecnú, abstraktnú nonkonformnosť, ich väzba s konkrétnym spoločenským bytím bola vcelku zanedbateľná. Takúto poéziu na začiatku sedemdesiatych rokov produkovali predovšetkým autori mladších básnických generácií, pravda, ani v ich radoch nechýbali básnici, ktorí sa poctivo usilovali tvoriť poéziu korešpondujúcu so širším spoločenským dianím. Ján Šimonovič v zbierke Sen, jama vo mne sa napríklad snaží prekonať pocit osamotenia, v zbierke Vysoko miznú vtáci sa už celkom vymanil z pocitov skepsy a bezvýchodiskovosti, dospel k vyrovnaniu a harmónii. V podobnom zmysle sa možno zmieniť aj o zbierke Ondreja Nagaja Hlboko doma, v ktorej autor svoju príslušnosť k širšiemu spoločenstvu demonštroval predovšetkým tematikou rodného kraja a domova.

Situáciu zachraňovali básnici staršej a strednej generácie. Zbierky príslušníkov staršej generácie spája predovšetkým meditácia a reflexia, aj keď, prirodzene, nemajú všetky rovnakú hodnotu. Na humanizme, ľudskej spolupatričnosti, rovnosti a bratstve je založená zbierka Pavla Bunčáka Hrdá samota. Potrebu spoločenskej angažovanosti a ľudského porozumenia vyznáva v zbierke Nárečie hudby Ján Brezina. Na rozdiel od Bunčáka je však v básnickom výraze viacej extrovertný, Brezina hovorí "zvýšeným" a tak trochu aj poučujúcim hlasom. Z bývalých nadrealistov sa v prvej polovici sedemdesiatych rokov ohlásil aj Rudolf Fabry. Najprv zbierkou Pozvanie nebies, zbierkou s tzv. vesmírnou tematikou, prostredníctvom ktorej sa zamýšľa nad zmyslom a smerovaním bytia človeka modernej doby; o niečo neskôr zbierkou Skala nekamenná, bralo neskalnaté, v ktorej sa takisto zamýšľa nad podstatou života súčasného človeka. Fabry sa v obidvoch zbierkach prejavil ako hravý imaginatívny typ básnika, neobmedzený prísnym básnickým kánonom, po tvarovej stránke v mnohom pripomínajúci svoje nadrealistické začiatky. V tomto období

vydáva zbierku aj jeden z najstarších slovenských básnikov Ján Poničan. Zbierka má názov Hĺbky a diaľky a je to jedna z najlepších Poničanových zbierok po druhej svetovej vojne. Jej originalita a pôvab spočívajú najmä v tom, že reflexia v nej obsiahnutá vyviera výlučne z autorovej životnej skúsenosti, ktorú zvyčajne stvárňuje do podoby krátkej gnómickej výpovede. Vekovo ešte starší básnik Valentín Beniak vydáva zbierku Medailóny a medialóniky, v ktorej stavia na svojej predchádzajúcej zbierke Sonety podvečerné. Ako prvoradý sa v nej prejavuje všedný osobný zážitok, autor chce predovšetkým vypovedať o sebe, a to aj prostredníctvom tzv. lyrických "postáv" z kultúrnej histórie /Spartakus, Leonardo da Vinci, Ján Hollý, Božena Němcová a i./. Osobitný typ poézie reprezentuje básnická zbierka Viliama Turčányho U Kotvy. Turčány je doslova vládcom básnického tvaru. Vo väčšine básní vidieť autorovu úzku spätosť s literárnou tradíciou, no napriek tomuto zreteľnému nadväzovaniu je Turčány samostatný a objavný. Turčány je v tejto polohe básnického videnia a tvarovania nenapodobniteľný, no typologicky s ním v mnohom korešpondujú aj iní slovenskí básnici takmer všetkých generácií. Jedným z nich je aj Ján Buzássy, ktorý v tom čase vydal básnickú zbierku Krása vedie kameň. Z genetického aspektu Buzássy vychádzal zo stachovskej poetiky, ale postupne sa osamostatnil. S Turčányom je spríbuznený charakterom autorského subjektu, tvarovou disciplinovanosťou, autentickosťou básnickej výpovede, uvedomelým postojom k svetu i k sebe samému, ako aj vyhranenou filozofiou a etikou. Na podobných princípoch v pozitívnom zmysle sa formovala aj poézia Mariána Kováčika, autora presného verša, ktorý tak isto ako Buzássy a Turčány pracuje s básnickým tvarom premyslene a cieľavedome. V jeho zbierke z rozhrania prvej polovice sedemdesiatych rokov síce ešte bedať isté prvky dekoratívnosti, no väčšina básní jasne signalizovala – a ďalší autorov vývin to potvrdil –, že Kováčikova poetika smeruje predovšetkým k identifikácii

subjektu autora a k jeho aktívnemu postoju k vonkajšiemu svetu. Do tohto prúdu možno zaradiť aj Vojtech Kondróta, no u tohto autora už nemožno hovoriť o takej bezprostrednosti a autentickosti básnickej výpovede. Kondrót je vo svojom tvarovom prejave dosť samoúčelný, prvok autorovho sebavyjadrenia a významový presah do skutočnosti je v jeho básňach málo výrazný. Konkrétne tu myslíme na jeho zbierku zo začiatku sedemdesiatych rokov Spokornatenie. V podobnom zmysle možno hovoriť aj o autoroch typu Juraja Padu /zbierky Modré oči jesene, Cesta pešky/, z radov mladej nastupujúcej básnickej generácie Jána Čupku /Ľanová košeľa/, Jána Švantnera /O snežnom srdci/ a Dušana Kováča /Zväčšeniny/. Všetkých troch autorov spája predovšetkým tematika rodného kraja a tak trochu aj štylizovaná rustikálna oslavnosť.

Osobitnú skupinu tvoria básnické zbierky, ktoré sa začiatkom sedemdesiatych rokov vymykajú z improvizácie a predstavujú trvalé hodnoty v našej socialistickej lyrike. Okrem už spomínaných zbierok /Turčány, Buzásay/ ide predovšetkým o zbierky Andreja Plávku, Pavla Horova, Vladimíra Reisela, Milana Rúfusa a Milana Lajčiaka. Plávkova zbierka Testament sa vyznačuje najmä dialektickým splývaním individuálneho a spoločenského prvku. V podstate ide o zbierku bilancujúcu, tematicky presne korešpondujúcu s jej názvom. Je to však zbierka-testament vyrovnaného človeka spoločnosti, ktorej cieľom autor zasvätil celý svoj život. V tejto polohe je Plávka ideovo spríbuznený s poéziou Laca Novomeského, ako aj s poéziou všetkých vrcholných predstaviteľov slovenskej socialistickej lyriky. Na podobnom princípe je založená aj zbierka Pavla Horova Ponorná rieka. Aj v nej je totiž reč o posledných veciach človeka, o nevyhnutnosti smrti. Horov teda tak isto "spisuje" testament, aj keď výrazovo inak ako Andrej Plávka. Horov je viacej reflexívny, viacej vážny, no rovnako ako Plávka je v každej básni spätý s ideálmi socialistickej spoločnosti, čo je zároveň aj autorova najvyš-

šia obrana pred tragickým pocitom života. V zbierke Vladimíra Reisela Oči a brezy je ústrednou témou sovietska skutočnosť a sovietsky človek. Reisel básni o tom, čo ho počas mnohých návštev Sovietskeho zväzu inšpirovalo. Nie je však v tejto zbierke príležitostným básnikom starého, anachronického typu; sovietska skutočnosť je mu východiskom pre aktuálnu subjektívnu reflexiu nad najvážnejšími problémami súčasného sveta. Milan Rúfus sa predstavil zbierkou Stôl chudobných. Zaznieva v nej starý rúfusovský tón, bezprostredná spätosť básnika so zemou, prírodou, so zápasom o každodenný chlieb a poza to o základné hodnoty života. Milan Lajčiak sa po dlhšom časovom odstupe znova prezentoval v slovenskej lyrike zbierkou Úskalia a ukázal sa v nej ako básnik výnimočnej jednoty obsahu a formy. Tvarovo má zbierka výrazné znaky dialogickosti, pomocou čoho autor vedie tichý vnútorný "spor" so sebou a s dobou. Lajčiak je básnik analytický, pravdivý, revolučný, stranícky.

Koniec prvej polovice sedemdesiatych rokov znamená výrazný nástup mladej generácie. Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ v edícii Zošity predstavuje niekoľkých mladých autorov: Mojmíra Kuzmina /Rosa na listí/, Máriu E. Sekerkovú /Súhra obrazov/ a Evu Kováčovú /Striedavo oblačno/. Boli to iba prvé nesmelé básnické pokusy, ale sympatická na nich bola úprimnosť autorského subjektu ako vo vzťahu k osobným problémom, tak aj vo vzťahu k problémom spoločenským. O niečo neskôr sa predstavili ďalší mladí autori. Na prvom mieste treba spomenúť Ondreja Čiliaka so zbierkou Ústami spravodlivých, ktorý pozoruhodným spôsobom dokázal realizovať zásadu jednoty básnickej výpovede a spoločenskej funkcie lyriky. Pozornosť vzbudila aj prvotina Daniela Heviera Motílí kolotoč, básnika skromnej a jednoduchej básnickej dikcie, no na svoj vek /vtedy najmladší debutant, ešte stredoškolák/ semioticky hlboký, viacvýznamový, plne si uvedomujúci, že jeho pocit istoty, radosti a perspektívy má aj sociálne pozadie,

kotviace vo víťazstve socialistickej revolúcie. K týmto dvom reprezentatívnym autorom nastupujúcej básnickej generácie sa s väčším či menším úspechom pridružili ďalší, ako napríklad Daniela Hivešová zbierkou Tanečnica, Gizela Slávkovská zbierkou Potichu a iní.

Rok 1974 bol rokom 30. výročia Slovenského národného povstania, čo sa prejavilo aj v tvorbe slovenských básnikov, najmä staršej a strednej generácie. Staršiu generáciu reprezentuje predovšetkým Andrej Plávka zbierkou Neumrel na koni, ktorú vzhľadom na tematiku nadväzuje na svoje povojnové zbierky Ohne na horách a Tri vody. Zbierka Neumrel na koni sa však od predchádzajúcich dvoch zbierok podstatne odlišuje. Nie je totiž iba príležitostným pozastavením sa pri významnej dejinnej udalosti, nie je to ani číra príležitostná spomienka, ale bytostne motivovaná výpoveď o minulosti pre prítomnosť, pre súčasného človeka. Plávkova zbierka svojím ideovým ostrím zasahuje širokú problematiku ľudského bytia, vyhmatáva zmysel nášho životného diania, odpovedá na otázku, kam smerujeme, o čo sa usilujeme. Zo starších básnikov vydáva zbierku aj Štefan Žáry pod názvom Leto nášho dospievania. Aj v tomto prípade sa ukázalo, že z tzv. príležitostnej témy možno vytvoriť trvalú umeleckú hodnotu, ak ju autor postojovo zvnútorní, ak sa prostredníctvom nej zmocní širších zákonitostí sveta a života. Medzi Plávkovou a Žáryho zbierkou je rozdiel najmä v tom, že kým Plávka vychádza viacej z osobnej skúsenosti a z osobného zážitku, Žáry na skúsenosti a zážitku stavia reflexiu. V inej tematickej oblasti treba vyzdvihnúť zbierku Milana Lajčiaka Listy sivovláske, v ktorej pokračuje v intenciách svojej predchádzajúcej úspešnej zbierky Úsakalia. Objektom autorových Listov sivovláske sú celkom každodenné a všedné veci, no básnik ich vidí a podáva tak, že majú všespoločenskú platnosť. Zo zbierky séla láska k domovu, vlasti a rodine, básnik sa stavia proti násiliu, vyznáva sa z družnosti, taší sa zo ži-

vota, bojuje proti spoločenskému zlu a bezpráviu. Z básnikov mladších generácií sa koncom prvej polovice sedemdesiatych rokov úspešne prezentovali Ján Šimonovič zbierkou Tichým krikom, Jozef Mihalkovič zbierkou Kam sa náhlite, Vlastimil Kovalčík zbierkou Horiace rukoväť, Štefan Strážay zbierkou Sviatky a Ľubomír Feldek zbierkou Paracelsus. Všetci títo básnici svojím osobitným básnickým spôsobom dokázali realizovať najmä aktuálnu dobovú požiadavku dialekticky vyváženého a esteticky účinného spojenia osobného zážitku a aktuálnymi spoločenskými potrebami. Z rozhrania sedemdesiatych rokov treba spomenúť ešte prinajmenšom tri zbierky autorov staršej generácie. Július Lenko v Stužkovej slávnosti uplatnil mnoho zo svojich skúseností stredoškolského profesora. Jeho zbierka obsahuje preto i spomienku a reflexiu, no miestami je v nej aj trocha zhovievavého rečnenia a múdreho mentorovania. Vladimír Reisel pokračoval v občianskej a politickej lyrike v zbierke Moja jediná. Nadväzuje v nej na predchádzajúcu zbierku Oči a brezy a zamýšľa sa v nej predovšetkým nad zmyslom histórie a súčasnosti. Osobitné postavenie má Mihálikova zbierka Trinásta komnata, v ktorej autor v súlade s celým svojím básnickým vývinom esteticky neobyčajne účinným spôsobom smeruje k človeku a k ľuďom, k socialistickému spoločenstvu, v ktorej autorovou životnou skúsenosťou a marxistickým svetonázorom motivované splynutie individuálneho a spoločenského môže poslúžiť ako doklad ideovoestetickej premeny celého vývinového procesu slovenskej lyriky v prvej polovici sedemdesiatych rokov.

V druhej polovici sedemdesiatych rokov naďalej ostáva v platnosti zásada jednoty individuálneho a spoločenského aspektu v literárnej tvorbe, zásada dialektickej spätosti spisovateľa so spoločenským dianím, s premenami, ktoré v tomto dianí nastali a ktoré v nom ustavične prebiehajú. Stúpla aj starostlivosť o tvorbu najmladšej básnickej generácie. V mladej slovenskej lyrike sa objavilo najmä pozoru-

hodné množstvo mladých debutantiek, čím sa značne rozrástla tzv. ženská poézia. Na začiatku sedemdesiatych rokov ich bolo hneď päť: Judita Grossmanová /Podjeseň, jasná hodina/, Hana Košková /Pod teplom krvi/, Beata Vargová /Pohladenie/, Jana Kantorová /Smäd/, Božena Trilecová /Láskoslovie/. K debutom niektorých týchto autoriek sa vzápätí pridružili ich druhé knižky, ako aj druhé knižky autoriek debutujúcich už skôr. Boli to: Anna Ondrejková /Snežná nevesta/, Viera Šebestová /Dlane/, Jana Kantorová /Opojenie/, Hana Košková /Spojitosť/, Beata Vargová /Náručie/. Z hodnotového aspektu nešlo síce o zbierky rovnakej úrovne, no celkový trend mladej ženskej lyriky na začiatku druhej polovice sedemdesiatych rokov bol sľubný. Podobne sa možno vyjadriť aj o druhých, resp. tretích básnických zbierkach mladých autorov. Oproti prvotine značne pokročil František Lipka v zbierke Jazero, tvorivo si počínal Michal Chuda v zbierke Bieliť plátno, istú stagnáciu však badať v zbierke Milana Richtera /Peľ/ a čiastočne i v zbierke Daniela Heviera /S otcom v záhrade/.

Osobitnú pozornosť si v tomto období zasluhuje zbierka Miroslava Válka Slovo, ktorou Válek po rokoch znova zasiahol do slovenskej lyriky už s príslovečným válkovským nepokojom, s poéziou v pravom zmysle slova politickou, sústreďujúcou sa na základné protirečenia súčasného sveta. Válkov lyrický subjekt je bezprostredným nositeľom týchto protirečení, rovnako znepokojujúcich ako aj vzbudzujúcich nepokoj, lebo Válek sa nebojí nastaviť im krivé zrkadlo a konfrontovať ich s pravdou. Slovo, ten krehký nástroj poézie a básnika, sa vo Válkovom lyrickom svete stáva mohutnou zbraňou v podobe neúprosnej lyrickej skratky, ktorou autor fixuje svet a človeka s analytickou dôslednosťou: od všeobecných problémov rozdeleného sveta až po problémy, ktoré sa pri výstavbe socializmu stávajú brzdou nášho spoločenského smerovania. Válek svojím slovom znova potvrdil, že naozajstné občianska

a politická lyrika je zároveň aj subjektívnou lyrikou, že hranice medzi súkromným, individuálnym a spoločenským v skutočnom umení nejestvujú. Básnikom, ktorý sa počas celej svojej tvorby sústavne venoval aj téme politickej, bol Pavol Koyš. Začiatkom druhej polovice sedemdesiatych rokov vydal zbierku Spolu, zbierku, ako sám hovorí, ktorá chce byť programovo "príspevkom do poetickej diskusie o potrebe politickej poézie". Koyš to demonštroval predovšetkým tým, že nezaznamenáva mechanicky politické tézy, ale že svoju výpoveď garantuje vlastným životným postojom a presvedčením. K básnikom podobného typu treba zaradiť aj Štefániu Pártošovú /Hlas a ozvena/, Jána Brezinu /Nezaspi prvosienka/ a Gustáva Hupku /Nesmrteľnosť šťastia/. Ústredným nervom Pártošovej zbierky je boj proti vojne, Brezina sa k aktuálnym občianskym problémom dostáva prostredníctvom tradičných motívov /domov, detstvo, príroda/ a jeho zbierka je nasýtená najmä humanistickou myšlienkou o potrebe ľudskej spolupatričnosti, Hupka sa vonkajšiemu svetu chce aktuálne prihovoriť cez motívy ľúbostné a citové.

Na začiatku druhej polovice sedemdesiatych rokovvyšlo niekoľko zbierok s tzv. cestovateľskou tematikou. Také sú napríklad zbierky Michala Chudu Biele noci, Gustáva Hupku Hviezdy neumierajú a Viliama Turčányho Aj most som ja. Najviac originálna a najviac esteticky pôsobivá je Turčányho zbierka, ktorá vznikla z básnikových ciest po Stredomorí; Turčány takýto typ poézie nechápe ako prostý zážitok z ciest po cudzine, ale asociatívnou formou ako literárnu históriu krajiny, ktorú navštívil, jej literárnych velikánov na jednej strane a v konfrontácii s domovom zase velikánov domácej literárnej minulosti. Hupkova zbierka vznikla na základe autorovho pobytu na krymskom pobreží a má tradičný charakter. Autor v nej zaznamenáva konvenčným spôsobom svoje zážitky a všetko, čo sa s nimi počas jeho pobytu v cudzine spájalo. Spracovaním cestovateľskej tematiky stojí Chuda

'akoby uprostred medzi Turčánym a Hupkom. Vyjadruje aj svoj zážitok z cesty po Sovietskom zväze, zároveň sa však zamýšľa aj nad históriou krajiny, najmä nad jej historickými pamiatkami, pristavuje sa aj pri súčasnom človeku a zamýšľa sa nad jeho životom. S cestovateľskou poéziou sa stretáme aj v zbierke Františka Lipku Zem na jazyku a v zbierke Juraja Pádu Hudba diaľok.

V druhej polovici sedemdesiatych rokov bolo dosť typickým javom, že mnohí autori básnicky dozreli, ustálili sa, a v niektorých prípadoch sa s touto zrelosťou spájala aj radikálna zmena poetiky. Najviacej sa táto zmena vztahuje na Jána Stachu, ktorý v druhej polovici sedemdesiatych rokov vydáva zbierku Z prežitého dňa. Stacho, ktorý vstúpil do slovenskej poézie ako jeden z jej najexperimentujúcejších predstaviteľov, sa v tejto zbierke doslova zbavil celej svojej literárnej minulosti. Nepochybne pod vplyvom tragickej osobnej skúsenosti zanechal ťažkú a málo zrozumiteľnú básnickú dikciu, jeho poetický výraz sa stal prostý, jednoduchý, prístupný, no zato myšlienkovo hlboký a esteticky pôsobivý. Zmenu poetiky možno zaznamenať aj u Jána Buzássyho, ktorý na začiatku druhej polovice sedemdesiatych rokov vydal takmer naraz až dve básnické zbierky: Rok a Znelec. Obidve zbierky sú napísané formou sonetu, teda formou výsostne klasickou, čo je vzhľadom na jeho začiatky zmena naozaj radikálna. Zmenu vidieť aj v rovine témy, a to najmä v tom, že predmetom Buzássyho výpovede sa stala súčasnosť /Žitný ostrov, bratislavské okolie, Bratislavské hudobné slávnosti/. Pri tejto príležitosti treba spomenúť aj Jána Šimonoviča a Štefana Strážaya, ktorí práve v sedemdesiatych rokoch básnicky dozreli a typologicky sa vykryštalizovali. Očividne to potvrdzujú Šimonovičova skladba Mesto a Strážayova zbierka Podhorany.

Glosovanie poézie druhej polovice sedemdesiatych rokov nás núti vrátiť sa opäť k problematike tzv. ženskej ly-

riky. Znova sa totiž ohlásilo niekoľko autoriek z rozličných generačných skupín. Okrem Štefánie Pártošovej vydala ďalšie zbierky Lýdia Vadkerti-Gavorníková pod názvom Piesočná pieseň a Trvanie, svoje debuty vydali Nata Hostovecká, Hana Bacigálová, Blanka Poliaková a Nora Grajciarová. Novými zbierkami sa prezentovali aj Daniela Hívešová /Pohyb bez teba/ a Bohuslava Jarzové /Anjel stratil krídla/. Z debutantov na seba upozornil Jaroslav Schut zbierkou Fialový strom a Ján Zambor zbierkou Zelený večer. Bolo tu ešte niekoľko ďalších prvotín, ale až budúcnosť ukáže, aké perspektívy majú ich autori.

Veľmi produktívnym bol v druhej polovici sedemdesiatych rokov Pavol Koyš, o čom svedčia jeho zbierky Tvrdze, Krídla, Všade a Pozdrav Ostrovu slobody. Zastúpené sú v nich rôzne tematické oblasti, no pre všetky je príznačné, že v nich v tej alebo onej podobe dominuje láska k životu a k našej socialistickej prítomnosti. Zo starších autorov vydali zbierky Emil Boleslav Lukáč /Srdce pod Kaukazom/, Pavol Bunčák /Spáč s kvetinou/, Vojtech Mihálik /Posledná prvá láska/, Andrej Plávka /Horec/, Milan Lajčiak /Z nových listov sivovláske/ a Štefan Žáry /Smaragdové ráno/. Lukáč zaznamenal svoje dojmy z ciest po Sovietskom zväze, Bunčák naďalej rozvíja myšlienku o ľudskej súdržnosti a spolupatričnosti, Mihálik pokračuje v sondáži vnútorného sveta súčasníka svojím špecifickým, mihálikovským spôsobom, Lajčiak nadväzuje na predchádzajúcu knižku Listy sivovláske, Žáry vysiela sondy do súčasnosti. Z mladších autorov treba spomenúť Ľubomíra Feldeka /Dvaja okolo stola/, Rudolfa Čižmárika /Stvorenie slnka, Variácie/, Štefana Moravčíka /Čerešňový sladá/, Jána Štrasera /Podmet/, Miriáma Kováčika /Pramienok/, Jána Buzássyho /Ľubovník/, Jozefa Gerbóca /Priana nehybnosť/, Ondreja Čiliaka /Podhorské hladiny, Čistá po dotyku/, Jána Šventnera /Neviditeľná hudba/, Daniela Heviera /Vták pije z koľaje/ a i.

Týmto sme, prirodzene, nevyčerpali problematiku slovenskej poézie sedemdesiatych rokov. V tomto období je ešte mnoho iných problémov, ako aj mnoho ďalších autorov a básnických zbierok, čo by si zaslúžili pozornosť. Aj na základe toho, čo sa tu povedalo, však možno vyvodiť záver, že slovenská poézia sedemdesiatych rokov si vydobyla pozície, ktoré z hľadiska jej ďalšieho vývinu znamenajú reálnu pozitívnu perspektívu.

Bábkové divadlo na Slovensku

Vladimír Predmerský

Najstaršie prejavy používania rôznych druhov bábok, ako aj bábkového divadla viažu sa na slovenský folklór, na domácu ľudovú tradíciu. Bábky sa zaraďovali do ľudových slávností a obradov, najmä do rodinného obradoslovia a ročného zvykoslovia. Tyčové i hendrové bábky sa na jednej strane používali ako symbolické rekvizity, na druhej strane ako samostatne predvádzané hry. Typickým prejavom použitia tyčovej bábky je napr. vynášanie Moreny, alebo chodenie s betlehemom cez vianočné sviatky. Výskumu v tejto oblasti venoval veľkú pozornosť Michal Kováč, dokazujúc, že sa na Slovensku do baroka bábkové divadlo hrávalo, alebo s bábkou účinkovalo ako s hracím znakom nielen pred obecenstvom, ale aj za jeho priamej účasti, a to tak ako v ľudovom bábkovom divadle odjakživa až do prítomnosti. Prevažne teda otvorene, bez vykrytia bábkoherca a v súvislosti s ostatnými umeleckými druhmi, čiže synkreticky. A čo je najdôležitejšie: malo spoločenské uplatnenie vo všetkých spoločenských zložkách, ba i vážnosť a nebolo intencionálnym druhom určeným len deťom. /Michal A. Kováč:

Marginálie k dejinám bábkového divadla. Slovenské divadlo, 1979, č. 2, s. 161-198/.

Z najstarších dokladov sa dozvedáme, že marionety sa pôvodne používali na cirkevné účely. V Trnave sa našla marioneta Krista, ktorá sa od druhej polovice 17. storočia pravdepodobne používala ako žehnajúca socha pri cirkevných obradoch. Od prvej polovice 18. storočia po Uhorsku chodili už vyše sto rokov nemecké a talianske divadelné spoločnosti. Silnejúci rozmach divadelníctva a zvyšujúca sa konkurencia stavali niektoré divadelné spoločnosti pred otázku existencie. V krajných prípadoch "principáli" siahali po bábkach. Máme o tom doklady aj v bratislavskom archíve z roku 1750-1770. Títo bábkári sa usilovali o vernú kopiu hereckého divadla, a to nielen po výtvarnej a technickej, ale aj po repertoárovej stránke.

V tom čase neboli na Slovensku nijaké predpoklady na vytvorenie domácej bábkárskej tradície. A tak rozhodujúci vplyv prinášali na Slovensko českí kočovní bábkári, ktorí prichádzali začiatkom 19. storočia z oblasti Moravy, najmä z moravského Slovácka. Produkcie bábkárov sa však stali pejoratívnym označením nízkej úrovne divadelných predstavení v tridsiatych rokoch 19. storočia. Predstavenia kočovných bábkárov spojené s ich vedľajšou zárobkovou činnosťou viedli na Slovensku k vytvoreniu názoru, že ide predovšetkým o komedientov, cirkusantov a tuláko v.

Nech už boli názory na kočovných bábkárov u nás akékoľvek, nemôžeme vystúpeniam uprieť ich charakter ľudovej zábavy. Ak si uvedomíme, že v tom čase neboli po našich dedinách a mestečkách divadlá a že činnosť ničoherných ochotníkov sa rozvíjala pomalšie, hlbšie pochopíme význam predstavení potulných bábkárov, s ktorými prichádzali medzi obyvateľstvo. Oproti zahraničným bábkárom hrávali po česky alebo miešanou česko-slovenčinou, čo slovenskej časti

obyvateľstva bolo zrozumiteľnejšie a bližšie než násilne zavádzaná maďarčina. Svetový aj český repertoár prispôsobovali slovenským podmienkam. Českí marionetári si k spolupráci priberali miestnych pomocníkov a zaučali ich do tajov techniky vedenia bábok. Podektorí slovenskí "pomocníci" a "obdivovatelia" tomuto čaru bábkového divadla úplne prepadli a vytvorili si svoje vlastné kočovné skupiny.

Výraznou osobnosťou v histórii slovenského bábkárstva bol Ján Stražan. Narodil sa roku 1856 v Tepličke pri Varíne. Zoznámil sa so starým českým bábkárom Homolkom, ktorý ho zasvätil do bábkárskej práce. Po jeho smrti sa Stražan plne venoval bábkovému divadlu, s ktorým vystúpil roku 1878 po prvý raz vo Vysokej. So Stražanovým menom sa stretávame po celom Slovensku. Vyhýbal sa výročným trhom, kde pre jeho vystúpenia nebolo dobré prostredie. Dával prednosť mestečkám, kde nachádzal uznanie u slovenských národovcov. Slávu starého Stražana šíril ďalej jeho syn Viliam /1882-1934/. Za Rakúsko-Uhorska maďarské úrady ustavične prenasledovali Stražanovcov, čo ináč zvyšovalo popularitu tohto divadla.

Najväčším prínosom pre rodiace sa slovenské bábkové divadlo bolo úsilie Jána Stražana o domáci repertoár. Upravoval aj so synom Viliamom činoherné texty, pretože cítili prirodzenú vnútornú potrebu dostať na bábkové javisko aj typy slovenských ľudí. Keď sa im v maďarizačnom období dostávalo ešte aj morálnej podpory od jednoduchých ľudí a od slovenských národovcov, stali sa ich ľudovým divadlom. V cykle rytierskych a zbojníckych hier cudzieho pôvodu stali sa slovenské hry - popri českých - pevnou súčasťou Stražanovho repertoáru. Aj kostýmovanie bábok vychádzalo z prevažnej časti zo slovenských predlôh, ktoré uvádzali. Stražan ako prvý priniesol na bábkové javisko postavy oblečené v slovenských ľudových krojoch, alebo

so slovenskými ľudovými prvkami. Všetko toto znamenalo nové a neobvyklé prenikanie folkloristických prvkov na Stražanovo bábkové javisko.

Ján Strašan sa stal priekopníkom slovenského bábkárstva. Jeho bábkové divadlo putovalo po Slovensku, hralo sústavne a za predstavenia vyberalo vstupné, čiže vo svojej štruktúre spĺňalo predstavy profesionálneho kočovného divadla. Takéto podmienky nemala v sedemdesiatych rokoch 19. storočia ani naša činohra, hoci predstavy profesora revúckeho gymnázia Ivana Branislava Zocha /1843-1921/ o stálom a putujúcom činohernom divadle vychádzali z profesionálnych požiadaviek na herecký súbor, pre ktoré v tom čase neboli ešte na Slovensku vytvorené predpoklady. Ak si teda uvedomíme, že iba roku 1871 sa zrodila myšlienka založiť stále slovenské kočujúce divadlo, ktorá sa nemohla realizovať, môžeme celkom bez zveličovania povedať, že Stražanovo bábkové divadlo bolo prvým slovenským kočujúcim divadlom na Slovensku.

Slovenské bábkárstvo nenašlo v prvých rokoch 20. storočia, ale ešte ani po roku 1918 domácich pokračovateľov, schopných premeniť svojbytnú formu divadla na novú kvalitu. Nerozvíjajúca sa forma bábkového divadla začala takto dostávať znaky anachronizmu.

Bábkové divadlo sa pred prvou svetovou vojnou neudomácnilo v širokej forme ani v rodinách a nenašlo živnú pôdu pri rozličných spolkoch či ochotníckych divadelných krúžkoch. A tak sa prerušila kontinuita, nenadviazalo sa na niekdajšie živé tradície.

Situácia sa markantne zmenila až po vzniku Československej republiky. Na Slovensko postupne prichádza česká inteligencia, ktorá prináša skúsenosti aj nadšenie z českého bábkárstva. Nadväzujúc na svoju bohatú tradíciu a vedomá si najmä výchovného významu bábkového divadla pre deti usilovala sa preniesť českú spolkovú činnosť na Slo-

vensko. Podľa štatistiky z roku 1919 vzniklo na Slovensku pri školách a rozličných spolkoch 11 bábkových divadiel a ich počet sa do roku 1929 rozrástol až na 156. Zásluhou českých bábkárov vychádza roku 1919 prvá slovenská bábková edícia "Slovenské lútkové hry". Od roku 1930 začala vychádzať nová zbierka slovenských bábkových hier "Kvapky" a v období rokov 1930-1938 edícia "Gašparkovo divadlo", kde medzi 44 zväzkami vyšlo aj niekoľko hier od slovenských autorov. Cez druhú svetovú vojnu nevychádzala žiadna slovenská bábkárska edícia a ani nevznikla žiadna pôvodná bábková hra.

Prvá republika bola obdobím, keď na Slovensku v širokom meradle zapustilo korene bábkové divadlo na ochotníckej báze. Najväčšiu zásluhu na tom mala česká inteligencia pôsobiaca na našom území. Do povedomia slovenskej verejnosti sa bábkové divadlo dostalo iba ako zábava pre deti, v lepšom prípade ako dôležitý pedagogický prostriedok výchovy dieťaťa. V dôsledku tohto úzkeho utilitárneho názoru strácalo bábkové divadlo svojbytné opodstatnenie medzi ostatnými divadelnými druhmi. Skúsenosti v samotných Čechách /Skupovo divadlo Spejbla a Hurvínka/, ale aj vo svete dokazovali, že bábkové divadlo nie je možné vyčleniť z divadelného umenia.

Historický vývin vrcholil v roku 1938 rozpadom Československej republiky. Rozbil sa mnohoročný zväzok Čechov a Slovákov. V ďalšom období sa ukázalo, že dlhoročná bábkárska práca z čias prvej republiky nemôže naraz zaniknúť. Roky 1939 až 1945 boli obdobím, keď si slovenskí bábkári aj v ťažkých podmienkach uvedomili svoju schopnosť, ale predovšetkým potrebu rozvíjať tento druh umenia na Slovensku.

Podľa štatistiky z 200 bábkových súborov pred vojnou ostalo po oslobodení v úbohom stave iba 53. V roku 1945

vzniklo 10 súborov, v roku 1946 už 65 a v roku 1947 až 119 súborov. Celkový počet bábkových súborov na Slovensku v roku 1948 bol 247.

Rok 1948 bol rozhodujúcim medzníkom nielen pre nový pohľad na české a slovenské divadelníctvo, ale na bábkové divadlo zvlášť. Po predchádzajúcich neúspešných bojoch mohlo - až po revolučnom Februári - prijať Ústavodárne Národné zhromaždenie dňa 20. 3. 1948 divadelný zákon, ktorý aj bábkovým divadlám zabezpečil rovnoprávnosť v pomere k ostatným druhom javiskovej tvorby.

V tomto období revolučných premien prichádza do Československa - na prelome rokov 1948-1949 - moskovské Štátne ústredné bábkové divadlo, vedené národným umelcom Sergejom Vladimírovičom Obrazcovom. Predstavenia tohto vynikajúceho profesionálneho telesa stali sa nielen udalosťou bábkárskou, ale umeleckým zážitkom divadelných odborníkov a kultúrnej verejnosti. Moskovčania uviedli svoje hry typom bábky, ktorý sa v Československu nepoužíval. Boli to spodové bábky-javajky. Ich ovládanie bolo značne ľahšie ako ovládanie tradičných marionet. Už od roku 1949 začali súbory postupne zanechávať závesné bábky-marionety a okrem pretových bábok-maňušiek dávali prednosť javajkám. Hneď v januári 1949 sa v Bratislave zišla Celoštátna konferencia Divadelnej a dramaturgickej rady, ktorá formulovala perspektívny plán rozvoja československého profesionálneho bábkárstva.

Ústredie slovenských ochotníckych divadiel začalo vydávať v roku 1947 "Bábkovú knižnicu", ktorá sa stala prvou edíciou bábkových hier po oslobodení. Roku 1949 začala vychádzať nová edícia bábkových hier. Vydávalo ju Štátne nakladateľstvo v Bratislave pod názvom "Knižnica bábkových hier". Ústredie bábkárskych ochotníckych súborov v Martine začalo roku 1950 vydávať "Rozmnožené rukopisy bábkových

hier", kde začali vychádzať najprv preklady českých bábkových hier, no neskoršie sa prekladali aj hry sovietske a maďarské. Hlavná pozornosť sa však predsa len sústredila na získanie diel pôvodnej slovenskej tvorby.

Roky 1945 až 1950 sú obdobím organizačného upevňovania bábkových súborov, hľadania vlastných síl a overovania inscenačných možností a schopností. Cieľavedomá práca najlepších ochotníckych súborov vytvárala predpoklady na vznik prvých profesionálnych bábkových divadiel na Slovensku. Písal sa rok 1950, a slovenské ochotnícke bábkárstvo mohlo uzavrieť jednu etapu svojej práce.

Podmienky pre zakladanie profesionálnych bábkových divadiel na Slovensku boli iné ako v Čechách. Mladé ochotnícke súbory sa ešte len organizačne upevňovali a nevytvárali dostatok záruk prechodu na profesionálnu prácu. Relatívne najlepšia situácia pre založenie prvého profesionálneho bábkového divadla na Slovensku sa nepokon ukázala v Žiline, kde roku 1950 vznikol profesionálny súbor. O rok neskoršie bol založený v Nitre druhý profesionálny súbor. Z vyspelého ochotníckeho súboru bolo roku 1957 založené v Bratislave Štátne bábkové divadlo, roku 1959 Bábkové divadlo v Košiciach a konečne roku 1960 Krajské bábkové divadlo v Banskej Bystrici. Tým sa organizačne uzavrela rozhodujúca etapa zakladania profesionálnych bábkových divadiel na Slovensku.

Vo vývine slovenského bábkárstva môžeme považovať roky 1950-1961 za etapu profesionalizácie divadiel. Na jeho rast vplývalo niekoľko činiteľov:

1/ tradícia českého bábkárstva a inscenácie českých profesionálnych divadiel,

2/ česká a sovietska bábkárska dramaturgia,

3/ vzájomné ovplyvňovanie vlastných inscenačných postupov,

4/ existencia bábkárskej katedry AMU v Prahe a pôsobenie slovenských absolventov v divadlách.

Základným problémom profesionalizácie na Slovensku bolo pohybové zvládnutie bábky. Ochotnícke súbory hrávali závesnými bábkami-marionetami, ale po zájazde umeleckého súboru Sergeja Obrazcova do Československa začali mladé profesionálne kolektívy prechádzať na spodové bábky-javajky, s ktorými dovtedy nemali žiadne skúsenosti. A tak v Nitre začína umelecký vedúci a režisér Ján Romanovský hľadať so súborom možnosti profesionálneho zvládnutia javajky. Postupne vytvára pohybovú škálu javajky charakterizovanú precíznym realistickým pohybovým prejavom bábky. Romanovský šiel cieľavedome za svojou predstavou slovenského bábkového divadla, a preto jej základňu hľadal v pôvodnej národnej tvorbe. Pre nedostatok slovenského repertoáru začal aj on koncom prvej polovice päťdesiatych rokov písať bábkové hry. Hlavnú pozornosť upriamil na adaptácie slovenských ľudových rozprávok. Nitrianska dramaturgia sa Romanovského zásluhou vyznačovala sústavným uvádzaním slovenských hier.

V prvej polovici šesťdesiatych rokov stali sa ohniskom tvorivého nepokoja divadlá v Žiline, Bratislave a v Banskej Bystrici, ktoré rozdielnymi výrazovými prostriedkami obohacovali a rozširovali estetický okruh pôsobnosti bábkového divadla. Na kvalitatívne novú skutočnosť vplývali tieto činitele:

1/ spolupráca s osobitnými českými režisérmi a pôsobenie domácich tvorcov pri hľadaní nových výrazových prostriedkov,

2/ cieľavedomá dramaturgická práca,

3/ uskutočňovanie domácich divadelných prehliadok a usporadúvanie celoslovenských, celoštátnych festivalov a seminárov.

Pozornosť režisérov a výtvarníkov lákal najmä systém čierneho divadla, ktorý na jednej strane riešil náročné technické problémy ovládania bábky a rekvizity, na druhej strane umocňoval iluzívnosť bábkového divadla o nové poetické videnie rozhýbanej mŕtvej hmoty v priestore. Zároveň sa viedol boj s tradičným bábkovým divadlom, ktorý v niektorých inscenáciách vyústil k potlačeniu bábky a zdôrazneniu živého herca a herca v maske na bábkovom javisku. Pri experimentálnom hľadaní nových možností syntetického prejavu v bábkovom divadle malo žilinské divadlo v prvej polovici šesťdesiatych rokov výnimočné postavenie medzi ostatnými profesionálnymi bábkovými scénami v Československu.

Štátne bábkové divadlo v Bratislave našlo svoje profilové inscenácie v osobnosti domáceho výtvarníka Bohdana Slavíka a v jeho réžii hier Oceľové mesto, Moment muzical, ďalej v réžiách hier Jána Chlebíka Robot Atomko a Zvedavý sloník, ako aj v inscenáciách hier Tigríček a Botafogo režírovaných dramaturgom Vladimírom Predmerským. Ako vidíme, spolutvorcami inscenácií sa popri režisérach a výtvarníkoch stali aj dramaturgovia. Postavenie dramaturgov v bábkových divadlách na Slovensku bolo podstatne iné ako v Čechách. Pri nedostatku režisérskych osobností stali sa dramaturgovia tvorcami estetického názoru na podobu bábkového divadla, ako aj na jeho tvoriacu sa ideovú koncepciu. Zároveň sa stali pedagógmi umeleckého súboru, jeho kryštalizačným činiteľom.

Najlepšie inscenácie slovenských súborov sa dostávali do umeleckej konfrontácie s českými predstaveniami na celoštátnych prehliadkach v Brne /1963/ a v Prahe, kde sa roku 1969 uskutočnil aj X. kongres UNIMA /Medzinárodnej bábkárskej organizácie/. K vzájomnej výmene skúseností dochádzalo na celoslovenských prehliadkach profesionálnych bábkových divadiel v Košiciach /1964/ a v Žili-

ne /1965 a 1970/.

Druhú polovicu šesťdesiatych rokov charakterizuje úsilie tvorivých pracovníkov o špecificky slovenskú podobu bábkového divadla. Progresívnu úlohu zohrali tieto skutočnosti:

1/ dôraz na slovenskú dramaturgiu a vznik pôvodných bábkových hier,

2/ vytváranie tvorivých tímov.

V týchto rokoch sa okolo dramaturgie Štátneho bábkového divadla v Bratislave vytvoril v spolupráci s pracovníkmi vydavateľstva Mladé letá okruh záujemcov o autorskú tvorbu pre bábkové divadlo z radov slovenských spisovateľov pre deti a mládež. Tvorivý pohyb, podnietený dramaturgmi ďalších divadiel, zdravo provokoval starších i mladších autorov k písaniu bábkových hier. Dochádza k žánrovej rôznorodosti; domáce i inonárodné adaptácie klasických rozprávok striedali sa s dramatizáciami kníh, moderná rozprávka a revuálnym žánrom. Začínajúci i renomovaní autori objavovali široké výrazové možnosti bábkového divadla. /Ľ. Feldek, J. Kákoš, E. Čepčeková, M. Ďuríčková, Š. Šmihla, B. Lenčová, J. Štítnická, J. Ozábal, J. Pivko, B. Slavík./

Rozvoj pôvodnej slovenskej tvorby viedol tvorcov k hľadaniu osobitného národného charakteru a štýlovému profilovaniu súborov. Autorsko-tvorivé úsilie o novú podobu slovenských klasických, ale aj umelých rozprávok v Žiline stalo sa výsledkom úzkej spolupráce a koncepčnej ujasnenosti dramaturga Jaroslava Pivku a dvojice absolventov pražskej AMU režiséra Ján Hižnaya a výtvarníka Jiřího Bláhu.

V druhej polovici šesťdesiatych rokov dochádza už k vyrovnaniu slovenského profesionálneho divadla s bábkovým divadlom českým.

Sedemdesiate roky v slovenských bábkových divadlách

sa vyznačujú diferencovaným prístupom tvorivých skupín k bábkárskej tradícii a v hľadaní nových prejavov na bábkovom javisku.

Začiatkom sedemdesiatych rokov sa pozornosť sústredila na Banskú Bystricu, kde spolupracoval dramaturg Jozef Mokoš s absolventom réžie Pavlom Uhrom a výtvarníkom Karelom Bejcmanom na vytváraní netradičných inscenácií, s úsilím o využitie nových výrazových prostriedkov na bábkovom javisku. Základom sa stala dramaturgia postavená na literárne hodnotných predlohách. Už samotný fakt inklinovania k poetike príbuznej s hodnotami detskej literatúry nútil tvorcov k svojskému javiskovému spracovaniu literárneho textu. Tak sa k Nezvalovskej poetike prihlásil básnik Ľubomír Feldek rozvíjaním svojho "botafogovského princípu" premeny slova na živú vec, hmyz a osobu /Botafogo, Botafogo v čižmách, Botafogovo bohatstvo/. Pri realizácii hry Popolvár vyšiel hosťujúci režisér Karel Brožek z predstavy ľudového divadelného prejavu. Dedinčania /herci/ hrajú rozprávku závesnými bábkami-marionetami pred zrakmi divákov. Masky, používané pri ľudových slávnostiach, predstavovali chór, ktorý rytmicky komentoval dej. Princíp ľudových zvykov a obradov tvorivo rozvíjal režisér Brožek v triptychu Jánošík a v javiskovej adaptácii Rúfusových veršov Z knihy rozprávok a Rozprávky. V nich rozkladá Brožek samú estetickú podstatu bábky ako hercom premieňanej mŕtvej hmoty. Predmet, vec, rekvizita, kožuch, nábytok, ale aj bosá noha vytvárajú prostredníctvom herca postavy. Činoherný režisér Ľubomír Vajdička v inscenáciách Hrubínovej Krásky a zvieraťa a Gozziho Kráľa jeleňom používa znaky bábkového divadla na hlboké a sugestívne zdôraznenie myšlienky hry.

Šírením slovenského bábkového umenia na zahraničných zájazdoch v socialistických i kapitalistických krajinách včlenilo sa profesionálne bábkárstvo do štátnej kultúrnej

politiky nášho socialistického zriadenia.

Slovenské profesionálne bábkárstvo si počas svojej doterajšej existencie vytvorilo už osobitný národný prejav, vychádzajúci z tradície slovenskej ľudovej slovesnosti a znakov rozprávky modernej, ktoré rozvíja svojráznym slovenským bábkoherectvom a výtvarným prejavom do nových inaceneačných tvarov. Tak sa slovenské profesionálne bábkárstvo stáva súčasťou mravnej a estetickej výchovy mladého pokolenia.

Z minulosti slovenskej komunistickej žurnalistiky

Fraňo Ruttkay

Po vzniku buržoáznej Československej republiky prebiehal nezmieriteľný boj o jej charakter medzi stúpencami národnej buržoázie a proletariátom, ktorý sa po vzore "ruských bolševikov" dovolával socializácie priemyslu, baní, železníc, ako aj parcelácie veľkostatkov. Najmä v druhej polovici roku 1919 sa v spoločenskom živote novej republiky prehĺbili triedne rozpory a zostril sa aj triedny boj. Ich odrazom boli množiace sa demonštrácie za zvýšenie platov, lepšie pracovné podmienky, proti drahote, nezamestnanosti a zlému zásobovaniu obyvateľstva potravinami.

V lone Československej sociálnodemokratickej strany sa vtedy formovala revolučná ľavicová opozícia, ktorej predstavitelia B. Šmeral, A. Zápotocký, J. Hybeš, J. Haken a iní sa starali predovšetkým o rozvoj pokrokového novinárstva. Pochopili, aký veľký význam má táto tlač pre organizovanie robotníckeho hnutia, vytvorenie marxistickej ľavice a šírenie revolučného učenia. "Pomocou novín a v spojení s nimi", uviedol V. I. Lenin, "bude sama od seba vznikať stála organizácia, ktorá sa zaoberá nielen

lokálnou, ale aj pravidelnou prácou všeobecného významu. Prišla tak svojich členov pozorne sledovať politické udalosti, hodnotiť ich význam a ich vplyv na rozličné vrstvy obyvateľstva, vypracúvať vhodné spôsoby, ako by mohla na tieto udalosti vplývať revolučná strana". /Spisy zv. 5, Bratislava 1955/.

Česká marxistická ľavica vystúpila už 28. februára 1919 v Prahe so svojím prvým tlačovým orgánom zvaným Sociální demokrat, v ktorom sa dôsledne postavila na obranu sovietskeho Ruska, polemizujúc s buržoáznymi novinami, ktoré podporovali belogvardejskú reakciu a zahraničnú intervenciu proti prvému socialistickému štátu na svete. V najrevolučnejšom českom robotníckom stredisku v Kladne vychádzal už začiatkom roku 1919 časopis Svoboda tri razy do týždňa za redakcie Antonína Zápotockého a A. Munu, ktorí presadzovali nielen vytváranie robotníckych rád, ale aj premenu Československa na socialistický štát.

Začiatkom roku 1919 na stranu marxistickej ľavice prešla aj tradičná brnenská Rovnost. Politiku marxistickej ľavice presadzoval aj Dělnický denník, vychádzajúci v Moravskej Ostrave. Zásluhou B. Šmerala začala v Třebíči vychádzať Jiskra, ktorá prevzala z leninskej Iskry nielen názov, ale aj motto: "Z malej iskry veľký oheň býva". V marci a v apríli roku 1919 vychádzala v Plzni Pravda, ktorá až do svojho násilného zastavenia reformistami nebojácne presadzovala politiku marxistickej ľavice. Ideológiu a politiku jej nemeckých stúpencov v Československu presadzoval liberecký Vorwärts, vedený K. Kreibichom, ktorý mal dopisovateľov aj medzi nemeckými robotníkmi na Slovensku.

Po vzniku Československej republiky na slovenskom území vychádzali naďalej tradičné tlačové orgány Sociálnodemokratickej strany. V Bratislave to bol Westungarische Volkstimme /od apríla 1919 Volkstimme/ a v Košiciach Kassai Munkás. Robotnícke noviny, ktoré mali redakciu takisto v Bratislave, roku 1919 vychádzali dva razy do týždňa. Ich zodpovedný redak-

tor E. Lehocký so svojimi spolupracovníkmi prešiel na stranu pravice, a preto sa aj snažil brzdiť a prekážať revolučné robotnícke hnutie.

V decembri roku 1919 na XII. zjazde Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej v Prahe, na ktorom si vodcovia pravice vynútili odhlasovanie koaličnej politiky strany a reformizmus, vystúpili B. Šmeral a A. Zápotocký s požiadavkou samostatnej proletárskej ideológie a politiky nezávislej na buržoázii - čo bolo významným prejavom formovania sa vnútrostraníckej opozície.

Jej línia našla výraznú podporu v uzneseniach ustanovujúceho kongresu Komunistickej internacionály, ktorý sa konal v marci 1919 v Moskve. V decembri 1919 bola v Prahe zakladajúca konferencia marxistickej ľavice, ktorá sa takto ideovo vyhranila, no pritom aj naďalej zotrvávala v rámci jednotnej Československej sociálnodemokratickej strany. Jej predstavitelia sa však usilovali paralyzovať robotnícke hnutie od škodlivého vplyvu buržoázie a o skončenie koaličnej politiky s paktovania sociálnych demokratov s meštiackymi politickými stranami. Tomuto radikálnemu postupu ľavice možno pripísať víťazstvo sociálnej demokracie vo voľbách do Národného zhromaždenia v apríli 1920.

V organizovanom robotníckom hnutí nielen v Čechách, ale aj na Slovensku sa vystupňovalo diferenciačné hnutie smerujúce k odklonu od reformistickej politiky pravice. Marxistickej ľavici možno ďakovať aj za to, že medzi pracujúcimi Slovenska rástol záujem o praktické revolučné skúsenosti ruských boľševikov vedených V. I. Leninom.

Na Slovensku sa priekopníkom tlače marxistickej ľavice stal V. Chlumecký - významný predprevratový predstaviteľ robotníckeho hnutia, spolupracovník Robotníckych novín a tvorca slovenskej tzv. proletárskej literatúry. /Písal pod pseudonymom F. Enšpenger-Tichý, Ľudoslav, Ján, J. Ľ., Knšpenger/ Ako robotník železiarní v Podbrezovej sa zasľúžil o založenie sociálnodemokratickej organizácie, ktorá na konci prvej svetovej

vojny so svojimi dvetisíc členmi patrila medzi najsilnejšie na Slovensku. Vo svojich publicistických príspevkoch, uverejňovaných v Robotníckych novinách, vtedy propagoval zakladanie sociálnodemokratických a odborových organizácii, presadzoval slovenskú národnú rovnoprávnosť v uhorskom odborovom i v sociálnodemokratickom hnutí, staval sa proti násilnej maďarizácii, bránil československú vzájomnosť a vyzdvihoval politiku ruských boľševikov, nebádajúc slovenský pospolitý ľud k jej nasledovaniu.

V. Chlumecký privítal vytvorenie Československej republiky ako záchranu pred národnou smrťou Slovákov a súčasne vyslovil presvedčenie, že v novom štáte si pracujúci ľud bude vládnuť sám. Veľmi skoro však vybadal, že vodcovia Československej sociálnodemokratickej strany nepresadzovali skutočné životné záujmy proletariátu, ale paktujúc s buržoáziou sabotovali to najvýznamnejšie - socializáciu priemyslu, baníctva, obchodu a dopravy, parceláciu veľkostatkárskej pôdy, teda premenu Československa na socialistický štát.

Spolu s inými stúpencami marxistickej ľavice protestoval proti politike Dohody zneužívajúcej československé vojská na boj proti maďarskej republike rád. Preto aj bolo zákonité, že Chlumecký sa roku 1919 rozišiel nielen s redakciou bratislavských Robotníckych novín, ale aj s pravicovými vodcami Československej sociálnodemokratickej strany.

Stúpenci marxistickej ľavice, najmä na strednom Slovensku vtedy naliehavo potrebovali vlastný politický, ale aj odborový tlačový orgán, ktorým by mohli ovplyvňovať nielen priemyselný a poľnohospodársky proletariát, ale aj inteligenciu. Túto úlohu začal plniť odborový časopis Kovorobotník, ktorého redakcia bola preložená zo Zvolena do Banskej Bystrice v apríli 1918 - a to na základe uznesenia prvej konferencie odborovej organizácie kovorobotníkov, konanej 13. 2. 1919 vo Zvolene. Tak sa aj začalo v Banskej Bystrici v rokoch 1919-1922 vytvárať dôležité stredisko vydávania robotníckej a komunistickej tlače.

Významnú úlohu pri vytváraní marxistickej ľavice stredného Slovenska mala vtedy Podbrezová, ktorá mala nielen silnú sociálnodemokratickú, ale aj odborovú organizáciu. Práve tu sa 6. apríla 1919 konala konferencia politických a odborových organizácií stredného Slovenska, ktorá rozhodla o vydávaní Proletára - *týždenníka Výkonného výboru Československej sociálnodemokratickej strany Zvolenskej župy*. Za jeho zodpovedného redaktora bol vymenovaný Václav Chlumecký.

Prvé číslo Proletára vyšlo 28. októbra 1919 - teda na prvé výročie vzniku Československej republiky. Tomuto výročiu bol venovaný aj úvodník Gustáva Slezáka. Nadväzujúc tu na odkaz zaniknutej revolučnej tlače Maďarskej a Slovenskej republiky rád Slezák odmietol tvrdenie buržoáznej propagandy, podľa ktorej Československo vzniklo iba na základe uznesenia mocností Dohody, zásluhou Wilsona, Masaryka a Beneša. Zdôraznil, že spoločný štát Čechov a Slovákov bol výsledkom ľudového revolučného hnutia. Aj keď to na tomto mieste nenapísal výslovne, z kontextu je jasné, že mal na mysli vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a leninského učenia o sebaurčovacom práve národov až do odtrhnutia sa na náš proletariát. Išlo o učenie, ktoré našlo svoj odraz aj v známej rezolúcii prijatej na zhromaždení slovenského robotníctva 1. mája 1918 v Liptovskom Mikuláši - v tomto prvom verejnom prihlásení sa Slovákov k vytvoreniu Československej republiky.

V prvom čísle tohto tlačového orgánu sa uvádzalo: "Proletár bude ostrou zbraňou pracujúceho ľudu ..., bude nekompromisne odhaľovať všetkých demagógov ... vytrubujúcich do sveta o slobode a vlastenectve pracujúcich, ale na záchranu starého zhnitého kapitalistického poriadku pod novou firmou". Chlumecký tu vystríhal robotníkov pred dôverou v sľuby buržoázie a vyzýval ich do boja za premenu Československa na "socialistickú republiku". Za hlavnú úlohu týchto novín považoval získavanie "nových bojovníkov pre náš zápas, ktorý je ťažký, ale spravodlivý", šírenie socialistického učenia aj medzi tými, ktorí stáli bokom od organizovaného robotníckeho hnutia.

Václav Chlumecký a jeho spolupracovníci v Proletárovi propagovali základné poznatky učenia K. Marxa a F. Engelsa o kapitáli, nadhodnote, súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov, o podstate vykorisťovania, o spoločenskej základni a nadstavbe, o triednom boji a o protiľudovej a protisocialistickej politike československej buržoázie.

Proletár, tento "nový harcovník za práva biednych a utlačovaných proletárov na Slovensku", prinášal príspevky o rozvoji domáceho i medzinárodného robotníckeho hnutia. Písal s obdivom o úspechoch vlády sovietov a o veľkom ohlase októbrovej socialistickej revolúcie vo svete. Noviny podporovali ľudové revolučné hnutie a propagovali ideológiu a politiku prvého socialistického štátu na našom území - Slovenskej republiky rád. Privítali tiež založenie III. leninskej komunistickej internacionály a vyzývali k vernosti proletárskemu internacionalizmu.

Proletár však napriek svojmu pokrokovému zameraniu trpel aj určitými sociálnodemokratickými prežitkami. Vtedy ešte nedospel k názoru o nevyhnutnosti definitívneho rozchodu s oportunistickou pravicou sociálnej demokracie. Vtedy ešte Chlumecký vyhlasoval, že "treba urobiť všetko, aby sa celistvosť tejto strany zachovala" ... čo sa stane potom, keď pravica prijme "slová dobre mienenej kritiky".

Proti týmto pokrokovým novinám začala onedlho vystupovať štátna moc, ale aj vodcovia pravicovej sociálnej demokracie. Zvolenský župan R. Markovič dal zhabať tretie číslo novín, lebo sa "nápadne prajne" zaoberalo "otázkami ruských a maďarských bolševíkov", štve proti vojenskej disciplíne v úvodnom článku, v nepravdivom svetle podáva činnosť policajnej služby a s citátom "Právo lidu" štve proti kňazom a oslavuje úspechy rudých armád. Zvolenský župan 4. decembra 1919 definitívne zakázal vydávanie Proletára.

Príčinou definitívneho zastavenia Proletára boli aj predstavitelia pravice sociálnej demokracie, najmä J. Chotek, J. Pocisk a A. Zimák, ktorí žiadali zvolenského župana, aby Proletára násilne umlčal "pre bolševické písanie".

Po zániku Proletára bol to práve V. Chlumecký, ktorý s neobyčajnou húževnatosťou pripravoval založenie ďalšieho ľavicového tlačového orgánu. Tento mal byť reprezentantom nielen Župného výkonného výboru Sociálnodemokratickej strany zvolenskej župy, ale aj celého stredného a južného Slovenska. O tejto otázke sa rokovalo na konferencii južnej oblasti Slovenska za účasti zástupcov sociálnodemokratického robotníctva zvolenskej, gemerskej, novohradskej, tekovskej a hontianskej župy v Banskej Bystrici 14. decembra 1919.

Na konferencii bola vymenovaná päťčlenná komisia, ktorá predložila návrh, aby namiesto zakázaného Proletára sa vydávali noviny Hlas ľudu, a to raz za štrnásť dní. Návrh konferencia jednohlasne schválila. Jeho redigovaním bol poverený V. Chlumecký. Noviny, podľa uznesenia konferencie, mali "venovať pozornosť niektorým záležitostiam, menovite tým, ktoré majú znemožniť úžerníctvo".

V banskobystrickej Ľudovej tlačiarne 21. decembra 1919 vyšlo prvé číslo Hlasu ľudu, v ktorom sa písalo, že "z lásky a obetavosti proletariátu župy zvolenskej z mŕtvych vstal".

Dňa 21. novembra 1919 sa podarilo Župnému výboru Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej v Banskej Bystrici vziať do prenájmu tlačiareň Filipa Macholda. Podľa oznamu uverejnenom v Proletári sa táto Macholdova tlačiareň premenovala na Ľudovú tlačiareň.

V nej sa roku 1919 tlačil nielen Proletár, Hlas ľudu a Kovorobotník, ale vydávali sa aj iné tlačivá pokrokového zamerania - a to už pred oficiálnym vytvorením ľavice sociálnej demokracie na Slovensku. V jeseni 1921 však Ľudová tlačiareň zastavila svoju činnosť preto, lebo v jej vedení dosiahli väčšinu príslušníci pravice J. Bečko, F. Brychta a A. Červenka. 21. októbra 1921 sa v Banskej Bystrici vytvorila nová tlačiareň Slovenská grafia, v ktorej vydávala svoje publikácie a periodiká pravicová Československá sociálnodemokratická strana robotnícka. Ako vidieť, aj v tomto meste prebiehal vtedy ostrý zápas medzi oportunistickou pravicou a marxistickou ľavicou sociálnej demokra-

cie.

Hlas ľudu začal vychádzať v dobe príprav prvých volieb do Národného zhromaždenia, ktoré sa mali uskutočniť na zásadách všeobecného volebného práva. Vtedy sa pravicové vedenie strany usilovalo paralyzovať revolučný vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, Maďarskej a Slovenskej republiky rád na občanov. Nechávalo bez povšimnutia prehlbujúce sa triedne rozpory, množiace sa štrajky a narastajúcu nespokojnosť zbedačeného proletariátu. Odmietalo požiadavky marxistickej ľavice na uskutočňovanie principiálnej triednej politiky, na rozchod s reformizmom, na ukončenie paktovania s buržoáziou, ale aj na prijatie dvadsaťjeden podmienok pre vstup do Komunistickej *internacionály*.

Pravicovému vedeniu sa v druhej polovici 1919-ho a začiatkom 1920-ho roku podarilo oklamať marxistickú ľavicu tým, že presadzovalo potrebu jednotného postupu celej strany vo voľbách. Opozíciu vo vnútri strany sa snažilo uspokojiť tým, že ak vo voľbách získa Sociálnodemokratická strana väčšinu, vytvoria sa podmienky pre to, aby sa Československo stalo socialistickým štátom. Práve zásluhou marxistickej ľavice voľby 18. apríla 1920 priniesli rozhodné víťazstvo sociálnej demokracie.

Hlas ľudu sa vtedy vyslovil za jednotný postup ľavice a pravice vo voľbách - v snahe zabezpečiť víťazstvo sociálnej demokracie: "Hlasujme tedy za stranu sociálnodemokratickú, lebo to je tá jediná strana, ktorá skutočne zastupuje pracujúci ľud!"

Aj keď Hlas ľudu - na rozdiel od pravicových bratislavských Robotníckych novín - od svojho vzniku presadzoval politiku marxistickej ľavice, kritizoval oportunizmus a paktovanie s buržoáziou, predsa sa len vtedy aj na jeho stránkach prejavovali umiernené a opatrnícke stanoviská, a to so zreteľom najmä na jednotnú prípravu volieb.

Po voľbách sa Hlas ľudu stal oveľa dôraznejším tlmočníkom politiky marxistickej ľavice.

K výraznejšiemu príklonu Hlasu ľudu k marxistickej ľavici prispelo najmä to, že V. Chlumecký, ako senátor Národného zhromaždenia pracujúci v jeho kultúrnom výbore, sa dostával často do styku s predstaviteľmi marxistickej ľavice v Čechách, ktorí ho politicky ovplyvňovali a správne orientovali.

Tento vplyv sa pozitívne prejavil aj na jeho rozsiahlej publicistickej činnosti v Hlase ľudu. Tu písal state a články o tretej Komunistickej internacionále, o politike sovietskeho Ruska, o ruskej robotníckej triede, ktorú dával za vzor aj slovenskému proletariátu. Vtedy vo svojich príspevkoch vystupoval proti politike národnej nadradenosti i proti nacionálnemu šovinizmu, prejavujúcemu sa nielen medzi buržoáziou, ale aj medzi maďarskými a nemeckými robotníkmi na Slovensku. Ich časť, ovplyvnená buržoáznymi politikmi vlastného národa, sa stavala proti existencii Československej republiky.

Hlas ľudu sa už po martinskej konferencii sociálnej demokracie v septembri 1920 stal orgánom marxistickej ľavice. Na tejto konferencii sa zo 128 delegátov 117 prihlásilo k ľavici. Ďalší jedenásti sa síce pokúsili konferenciu rozbiť a vnútiť jej líniu oportunistickej pravice, no to sa im nemohlo podariť. Na konferencii 117 riadne zvolených delegátov sociálnodemokratických organizácií prijali rezolúciu prihlasujúcu sa k zásadám revolučnej stratégie a taktiky tretej leninskej Komunistickej internacionály.

Hlas ľudu na konci roku 1920 bol už významnou oporou marxistickej ľavice a tlmočníkom jej politiky. Svedčí o tom aj tu publikované "Osvedčenie poslancov ľavice", ktoré sa vyslovila, že sa postaví "proti každej vláde, ktorá nebude čisto socialistickou". Stalo sa tak po zjazde pravicovej sociálnej demokracie v Martine v dňoch 6. a 7. novembra 1920. Vtedy sa predstavitelia marxistickej ľavice rozhodli definitívne tento rozchod vyriešiť zvolaním celoslovenského zjazdu, na ktorom sa mala založiť nová robotnícka strana.

Po ľubochnianskom zjazde marxistickej ľavice sa okolo Hlasu ľudu sústredilo organizované úsilie pri budovaní strany nového

typu. Hlas ľudu priniesol nielen akčný program prijatý na ľubochnianskom zjazde, ale ho aj všetkými prostriedkami propagoval.

Hlas ľudu, tak ako predtým Proletár, chcela oportunistická pravica za každú cenu umlčať. Hľadala na to nielen politické, ale aj hospodárske prostriedky. Využila preto skutočnosť, že mala rozhodujúce slovo v Ľudovej tlačiarni, z ktorej tento tlačový orgán vychádzal. Poverila preto A. Červenku, aby kontroloval redaktora V. Chlumeckého, a nedovolil mu Hlas ľudu viesť "v bolševickom duchu".

Túto "kontrolu" mohol A. Červenka vykonávať iba "v dvoch číslach Hlasu ľudu". Viacej už nemal cenzurovať jeho rukopisy zadávané do tlače. Marxistická ľavica, ktorá sa opierala o svoju väčšinu v straníckych organizáciách zvolenskej župy, mu to nedovolila. Preto aj "bratislavské sociálpatriotické ústredie bolo bezmocné proti redakcii "bolševického", červeného Hlasu ľudu".

Potom sa exponenti oportunistickej pravice, ktorá mala rozhodujúce slovo v Ľudovej tlačiarni v Banskej Bystrici, pokúšali Hlas ľudu "kúpiť", a tak ho prevziať do vlastných rúk. Vyhlásil to na zakladajúcom zjazde marxistickej ľavice v Ľubochni v januári 1921 V. Chlumecký.

Od 6. februára 1921 sa aj formálne v tiráži Hlasu ľudu uvádzalo, že je orgánom marxistickej sociálnodemokratickej ľavice. Kým do tých čias jeho redakcia z obavy, aby Hlas ľudu nebol úradmi zastavený tak ako jeho predchodca Proletár, sa vyhýbala výrazne revolučným článkom, po tomto dátume sa zradikalizovala. Verejne proklamovala svoje sympatie k sovietskemu Rusku a k politike Komunistickej internacionály. Pred zakladajúcim zjazdom KSČ v Hlase ľudu vyšiel aj závažný článok "Podmienky prijatia do Komunistickej internacionály", ktorý mal veľký politický a spoločenský ohlas.

Od 21. mája 1921 sa v podtitule Hlasu ľudu uvádzalo, že je týždenníkom Komunistickej strany Československa. Ako jeho majiteľ a vydávateľ sa tu uvádzal Krajský výkonný výbor KSČ v Ban-

skej Bystrici. Zodpovedným redaktorom Hlasu ľudu bol naďalej V. Chlumecký. V tejto funkcii ho od 30. mája 1920 do 19. septembra 1920 vystriedal J. Verčík. Od 19. septembra 1920 do 5. februára 1922 bol ním opäť V. Chlumecký. Po ňom v tiráži novín od 5. februára 1922 do 6. januára 1924 boli uvádzaní J. Verčík a R. Minárik. V skutočnosti už roku 1922 vykonával funkciu zodpovedného redaktora Hlasu ľudu Klement Gottwald, aj keď sa formálne uvádzal ako spoluredaktor Hlasu ľudu iba roku 1924.

S menom K. Gottwalda sú spojené jeho novinárske začiatky na Slovensku. O tento tlačový orgán sa staral veľmi obetavo najskôr ako jeho administrátor a potom aj ako jeho redaktor. Jeho pričinením sa Hlas ľudu stal aj propagátorom komunizmu.